

ПОЛТАВСЬКЕ
ОБЛАСНЕ
ОБ'ЄДНАННЯ
ВСЕУКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА
"ПРОСВІТА"
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

5

МАТЕРІАЛИ ШОСТИХ
ПЕТЛЮРІВСЬКИХ ЧИТАНЬ

ПОЛТАВСЬКА ПЕТЛЮРІАНА

ПОЛТАВСЬКЕ ОБЛАСНЕ ОБ'ЄДНАННЯ
ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА
«ПРОСВІТА» ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Матеріали шостих
петлюрівських читань

ПОЛТАВСЬКА ПЕТЛЮРІАНА

5

Полтава • 2003

П 52 Полтавська Петажоріана. Число 5. Матеріали Шостих
Петажорівських читань, проведених у Полтаві 22 серпня
2002 року. — Полтава, 2003. — 272 с. — 15 іл. (Полтавська
обласне об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта»
ім. Т. Шевченка).

ISBN 966-95993-69

Редакція: професор, доктор історичних наук Володимир
Верстюк, Ганна Дениско, Микола Кулачницький, Тарас
Пустовіт, кандидат історичних наук Віктор Ревотук, Петро
Ротич, професор, доктор мистецтвознавства Дмитро Степовик,
Віталій Ханко, Олександр Шевченко (США)

За загальною редакцією Миколою Кулачницького та
Тарасом Пустовітом.

Мовні редактори — Юрій Антипович, Ганна Дениско.

ГУМАНТАРІЙ НА ЧОЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ПАДІННЯ російського самодержавства заскочило Україну
зненацька. Адміністративно-політичні служби Росії по-
стійно стежили, щоб Україна не мала свого національного
лідера, і все ж таки в 1917 році лідери відібралися із середовища істо-
риків (Михайло Грушевський), військових (генерал Павло Скоро-
падський), письменників (Володимир Винниченко).

Чому ж Український національно-визвольний рух 1917–1920 рр.
в історію увійшов під назвою «петажорівського»?

Сада віддати належне названим і не названим тут чільним поста-
тям українських національно-визвольних змагань, але саме Симон
Петажора взяв на себе відповідальність за долю повсталोї нації, по-
казав відданість, вірність, у яку повірив народ. Про «петажорівську
Україну» свідчив Троцький у своїх інструкціях політкомісарам. Сло-
во «петажорівщина» означало національну заангажованість і вірність
до кінця.

Симон Петажора є виразною постаттю в українській культурі. Го-
ловний Отаман військ УНР був людиною цивільною, далекою від
генеральських амбіцій і жорстких методів. Політичний публіцист,
літературний і театральний критик, він мав свій стиль і літературне
ім'я. Той гуманістичний стиль визначає всю діяльність його як по-
літика, людини широких поглядів, що прагнула будувати Україну на
одвічних началах любові і людяності.

Симон Петажора пройшов еволюцію, яка судилася його поколін-
ню від марксистських соціалістичних гуртків до національного бу-
дівництва на демократичних засадах, органічних ладів українсько-
го життя. Якби ми хотіли наповнити сучасну нам фразеологію про
«державотворення» живим змістом, то ми б знайшли його в діяль-

© Колектив авторів, 2003.
© Упорядкування Миколою Кулачницького,
Тарасом Пустовітом, 2003.
© Обкладинка та художнє оформлення
Оксана Белявської, Валерія Трегубова,
2003.

ISBN 966-95993-69

ності Петлюри (за умов безперервної війни) більше, ніж у діяльності посткомуністичних лідерів за останні десять років. Особливо близьким його серцю був принцип національно-релігійний. Він продовжував традиції Хмельницького і Мазепи — гетьманія, які не уявляли України без Української Православної Церкви, не уявляли державних інституцій, побудованих не на духовній основі.

Епоха революції й громадянської війни загострила до краю міжнаціональні стосунки. Закон упав зі старою державою, відкривався простір отаманам — білим, червоним, жовто-блакитним. Усі користувалися неписаними законами воєнного часу — правом переможця. Погроми, переважно антисемітські, стали буденною справою «визволителів». Важко було їх стримати за умов, коли в масовій свідомості слово «большевик» в'язалося зі словом «жид», а гасло «без жидів — спасай Росцію» — гуляло безборонно. За цих умов треба було мати моральну, культурну, національну висоту, щоб загнущати стихію, щоб постійно думати про збереження морального духу армії та культивувати міжнаціональну співпрацю. «Я знаю цей тип Українського інтелігента — він тримається вище антисемітизму», — говорив відомий сіоніст Владімір Жаботинський, прихильник Петлюри.

Смерть Петлюри на вулиці Парижа з руки вбивці Шварцбарда, котрий нібито мстив Головному Отаманові військ УНР за погроми, а особливо виправдальний вирок вбивці — це моторошна метафора «більшовиченої ери» на рожевому Заході. Після того, як убивця полковника Євгена Коновальця П. Судоплатов у своїх спогадах «Спецоперації» розкрив факт, а разом з тим весь механізм терактів за особистою участю Сталіна, питання про справжнього вбивцю Петлюри зводиться до з'ясування деталей.

У книзі «Історія однієї судової помилки» наводиться текст промови на суді французького адвоката Вільма Жалла, що його не поширено в українській пресі як зразок культурної західної інтерпретації української історії часів визвольних змагань.

Сталінська помста Симонів Петлюри здійснилась у 1926 році. Помсту «петлюрівцям» відсунуто до 1932 року.

Петлюрівська еміграція, розкидана по всьому світі, здобула славу культурної і духовної. З неї вийшов перший Патріарх УАПЦ Мстислав. Вона зберегла корогву щирої християнської віри, а водночас прапор національної вірності і гідності.

 Микола КУЛЬЧИНСЬКИЙ,
народний депутат України,
голова Полтавського обласного
об'єднання Товариства «Просвіта»

СИМОН ПЕТЛЮРА І НАЦІОНАЛЬНО- ДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ НА ПОЛТАВЩИНІ НА ЗЛАМІ XX—XXI СТОЛІТЬ

ПОПРИ ті трагічні випробування, яким був підданий український народ після поразки Української революції 1917—1921 років, нація зберегла у своїх глибинах здатність до опору московсько-більшовицьким окупантам. І як тільки кайдани послабила, здобула омріяну державність. Тоді, в 1991 році, після результатів референдуму та виборів першого Президента Незалежної України, ми, члени Народного Руху України — духовні діти Симона Петлюри, ті, які, за словами Михайла Грушевського, позбавилися песького обов'язку перед Москвою, втішали себе думкою, що є на решті Українська держава, тож час працюватиме на ідеали національної демократії. Мовляв, нічого трагічного немає в тому, що славної пам'яті В'ячеслав Чорновіл, справжній вождь нації, не став Президентом. За умов власної державності, міркували ми тоді, у більшості українців прозріють очі і душі від московської темряви, та й нове покоління підросте і засвоїть історичні уроки боротьби за волю, перейметься політичними, духовними й культурними цінностями власного народу. Тож рано чи пізно свідоме себе українське суспільство обере собі владу (Президента, парламент), яка втілить у життя прагнення і сподівання народу і явить світомі молоді, сильні економічно й духовно Українську державу, повноправного й шанованого члена Європейської спільноти.

Дійсність виявилася набагато складнішою. Правляча посткомуністична номенклатура на чолі з Леонідом Кравчуком пробує знищити політичну силу українського народу — НРУ, створюючи так званий Всенародний рух України. Ця спроба не вдається, й організатори та виконавці досить швидко зникають із суспільної свідомості.

Після обрання Президентом України Л. Кучми зезають і ті кволі спроби культурного й духовного відродження українців, послідовної державної політики переборення московської колоніальної тоталітарної спадщини.

Відомо, якого значення надавав Симон Васильович Петлюра культурному й духовному розвитку суспільства. Інструментами формування суспільного духовного й культурного поля, на його думку, мали стати створення широкої мережі газет, розвиток видавничої справи, створення власного Патріархату. Промовистий факт: з ініціативи Симона Петлюри в друкарні Центральної Ради виходить «Історія української культури» Івана Огієнка накладом 100 тисяч примірників. І це незважаючи на те, що тодішні умови були набагато складніші, ніж у сучасній Українській державі.

А в наш час таким інструментом, чи не найвагомішим, є формування справді українського інформаційного простору (телерадіомережі). Спитаємо відверто: чи маємо ми хоча б один справді український телеканал, чи хоч одне справді українське радіо FM? Не маємо жодного, такою буде чесна відповідь. А ті, що існують сьогодні, свідомо і послідовно руйнують дорогі українцям ідеали, смаки, переконання, тобто свідомо денационалізують українця, відлучаючи його не тільки від національних цінностей, а й від загальнолюдських. У цьому ж напрямку працюють такі російськомовні, а за духом просто російські, а ще краще сказати колоніалістські газети, як «Факты», «Сегодня», «День», «Киевский телеграф» і маса всякого іншого друкованого російськомовного ширнепотребу, контрольованого владою і олігархами, що збагатилися на нечуваній в наші часи експлуатації та прямому обкраданні українського народу.

І так у кожній точці, важливій для національного та духовного здоров'я українців. Талант до музики, до пісні є нашою національною ознакою. Маємо найбільше у світі народних пісень, тільки записаних 300 тисяч. Без сумніву, маючи такий багатющий мелос, українська естрадна пісня мала завоювати в душах українців найвище, найпочесніше місце. І таки почала завойовувати, молодь масово потяглась до рідної пісні, отже й мови. Що чинить влада? Робить все, щоб, скажімо, такий популярний фестиваль, як «Червона рута», який щороку давав Україні нові й нові таланти, занепа, а на його місці поз'являлися підтримувані владою денационалізовані «Таврійські

ігри», «Слов'янські базари» тощо. Стала правилом обов'язкова присутність російських виконавців на всіх великих концертах популярних українських співаків. Україну миттю заповонила наваля московських артистів, московська аудіо- і відеопродукція. У найменшому українському містечку з усіх-усюд лунає блатна московщина, до якої призвичаюється українське пісеньне вухо, втрачаючи смак до свого, справжнього, українського. Так відбувається здичавіння молоді, відлучення її від української культури. Московська пісня, мова знову стали засобом вульгаризації смаків українців, засобом денационалізації. І над цим здичавінням молоді, над руйнуванням українськості уперто й системно працює з допомогою московських фахівців так звана українська влада на чолі з президентом Кучмою та пропрезидентськими олігархічними псевдопартіями, яким український народ на недавніх виборах висловив повну недовіру.

А спитаймо себе, на яких традиціях виховується українське військо? Чи вивчається досвід збройної боротьби українців у надзвичайно складних умовах визвольних змагань 1917—21 років, тобто досвід українських старшин та Головного Отамана Симона Петлюри, чи досвід УПА та її командувача Генерала Шухевича? Ні, в українському війську на це немає й натяку. Влада може перейменувати колишнє військове Суворовське училище на військовий ліцей імені Івана Богуна, але спробуйте почути серед ліцейців хоча б одне українське слово — не почуєте. Суть знищується, форма залишається — давня практика більшовиків. Те ж саме і в Полтавському інституті зв'язку. Про який захист Батьківщини, про який патріотизм, про який відроджений військово-козацький дух нації може іти мова? Воістину, як у Кобзаря: «А тим часом перевертні нехай підрастають, та допоможуть москалеві господарювати, та з матері полатану сорочку знімати! Поспішайте ж, недолюдки, матір катувати». І поспішають. 70 відсотків ліквідних українських підприємств у руках російського капіталу, вся нафтопереробна галузь, такі гіганти, як Запорізький алюмінієвий завод, Миколаївський глиноземний, завод феросплавів тощо. Захотілося Москві не менше 50 процентів наших газопроводів — і віддадуть. Бо щоб не віддати, треба ввібрати в себе всю нашу трагічну історію, всі наші страждання, бути плоттю від плоті свого народу, а не перевертнями. Поспішають і розправляються з усіма, хто чесно, не за страх, а за совість виконує свою робо-

ту. Як розправилися з головою Енергоатому Недашківським, бо саме він вивів ядерну енергетику України з ганбокої ями, куди її загнали за урядування пана Пустовойтенка. На його місце ставлять вигнаного Ющенком з уряду за непрофесійність та зловживання коштів цього міністра енергетики пана Тулуба. Немає радості й від того, що, як заявляє голова облдержадміністрації Томін, селяни Полтавщини зберуть 3 млн. тон зернових. Мабуть, таки зберуть. Та чи стануть наші селяни від того багатші? Зовсім не переконаний. В єдиному переконаний твердо — зароблені селянством у тяжкій праці гроші осядуть у кишенях так званих нових українців та їхніх владних покровителів.

Сьогодні з України виїхало 7 мільйонів громадян. Серед них близько мільйона — жінки, що залишили родину і подалися на заробітки, аби прогодувати та виховати дітей. Колись яничари забирали наших дівчат та жінок у турецько-татарську неволю як асир. Тепер новітні доморощені яничари створили такі умови, що українці самі мусять виїжджати на чужину. Найбільше в процентному відношенні сучасних емігрантів із Західної України, бо там ще нижчий рівень життя, ніж у нас. І думається мені, що наші правителі ще й тямно радіють. Хай, мовляв, собі їдуть, бо за вказівкою держадміністрацій не голосують, ні заявляти їх неможливо, ні купити махухою чи залізними дверима до під'їздів багатоповерхівок, як на нашій благословенній Полтавщині робили «єдуни», та й менше буде упертих залежників рідної мови та культури. Стаєн усіх не вивіз, то тепер зробимо так, щоб самі покинули Батьківщину. Та їдуть з України не тільки через неможливість знайти роботу — чверть населення безробітні, а ще чверть за абсолютною межею бідності. Їдуть, бо не хочуть жити у криміналізованій корпорації під назвою Україна (за висловом політолога Романа Купчинського), в якій прааять більш чи менші «пахани» та «хрещені батьки». Їдуть від всевладного хамства і піддаєсти розпорядників життя в Україні, їдуть від несвободи.

Повернімося до духовної сфери. Симон Васильович Петлюра писав: «Я думаю, що Українська автокефальна церква головою своїм повинна мати власного Патріарха як цілком логічне завершення її ієрархічної архітектоники й еволюції нашої національної думки, нашої національно-церковної ідеології. Така українська церква могла би так само допомогти зміцненню та впливові нашої державності».

І далі Головний Отаман говорить, що доки не буде власного Патріархату, державність наша весь час буде під загрозою. І це нам, національним демократам Полтавщини, цілком зрозуміло. Духовна залежність від окупантів нищить єдність нації. Несе не Світло Христове, яке зміцнює дух, а рабську покору перед чужинцями й відречення від свого рідного, від того, якими нас створив Господь, давши нам нашу землю, пославши на неї свого Апостола Андрія Первозваного для її освячення і благодати, давши нам нашу мову. Тяжкий шлях пройшла наша національна церква. Як і весь наш народ, зазнавала терору, переслідувань, фізичного знищення вірних, священників, ієрархів. «Та й неситий не виоре на дні моря поля, не скує душі живої і слова живого». Знову і знову наша церква відроджувалась. Сьогодні маємо власний Патріархат — Київський. Тяжкою працею священників та вірних УПЦ КП відбувалося становлення нашої церкви на Полтавщині. А що ж влада Української держави, центральна і місцева? Яскравим зразком ставлення посткомуністичної номенклатури до національної церкви є позиція полтавського міського голови, а нині ще й народного депутата. А. Кукоба не звернув уваги на прохання декількох десятків народних депутатів, численні звернення вірних УПЦ КП, громадських організацій і віддав збудовану міською владою церкву Святителя Пантелеїмона біля національної святині — могили Івана Котляревського — Московському Патріархатові, цьому рудименту колоніального минулого. Більше того — будує ще один храм за наші з вами кошти Московському Патріархату. А велична архітектурна пам'ятка, занесена в реєстр Кабінету Міністрів України для першочергової відбудови — Святоуспенський Собор, — стоїть без руху. Для його відбудови грошей немає. Є тільки спроби всілякими способами змінити замовника будівництва — громаду Святоуспенської церкви — на міське управління культури. Для чого? Щоб віддати і цей храм Московському Патріархату! Так само і в області. З допомогою влади збудовано десятки храмів, і всі віддані Московському Патріархату. Звідки така яничарська неадекватність до свого рідного? І на що здатна така влада? На жертвовну працю задля суспільного блага чи на національну зраду заради своїх особистих інтересів? Поведінка влади протягом останніх років переконує в останньому. Ще одне свідчення цьому — укази Президента про відзначення 350-річчя загарбання України Московським цар-

ством та відзначення 75-ліття кати України, московського лакузи Володимира Щербинського (саме він доміс на Петра Шелеста, який, допри все, мав таки національне почуття і стримував репресії проти української інтелігенції). Посівши місце першого секретаря ЦК КПУ, Щербинський відкрив зелену вулицю для арештів українських патріотів. Саме Щербинський винен у передчасній смерті Василя Стуса, Олексія Тихого, Івана Світличного, Володимира Литвина і втраті здоров'я сотень інших представників української інтелігенції).

В таких умовах, по суті, ліквідації здобутків 1991 року, відвертого наступу на саме існування української нації, національно-демократичні сили Полтавщини, осередям яких є, безперечно, Народний Рух України, Товариство «Просвіта», не тільки не втрачати свого авторитету й впливу, а й здобули у мешканців краю ще більшу прихильність, про що свідчать недавні вибори. На зміну тисячоліттю нам, рухівцям і просвітникам, дороговказом і відповіддю на найскладніші суспільні питання була політична й духовна спадщина немирної душі Головного Отамана. Його бачення усіх діянок державотворчої роботи допомогло нам усвідомити значення для України постаті Вічеслава Чорновола і залишитись з ним до кінця, зрозуміти велику вагу створення Київського Патріархату й усіма можливими способами підтримувати його становлення. Ми шукали співпраці не тільки з нашими побратимами і посестрами із «Союзу Українок», КУНУ, ОУН, а й з ніби ідеологічно далекими організаціями. Бо пам'ятали Петаюрине — держава понад партії. Ми, як це нам тяжко не було, почали процес відновлення єдності Руху і результативно працювали з членством УНР на виборах до Верховної Ради. Сьогодні все тіснішою стає співпраця з обласною організацією Соцпартії, оскільки, попри певні ідеологічні розходження, бачимо у керівництва і членства цієї партії ті ж самі прагнення в соціальній політиці, національному будівництві, як і в національних демократів. Ми з усією відвертістю і принциповістю висловили своє ставлення до масових порушень українського законодавства полтавською державною і міською владою під час виборів. Насаджування атмосфери страху, шаптаж, підкуп виборців — все це свідчення намагання відновити тоталітарний режим. Ми не можемо вважати владу, яка знищує конституційні права громадян і не виконує своїх конституційних обов'язків перед суспільством, легітимною. Співпраця з такою владою

була б з нашого боку аморальною і буде зрадою сподівань і прагнень нашого народу. Саме те, що нам болять його боля, що ми поділяємо його сподівання і прагнення, завжди додавало нам авторитету. Ми глибоко переконані, що тільки та людина, яка може увібрати в себе дух нації, має право і може бути Президентом України. Не тимчасово патріотична кон'юнктура, не штучно створений для виборців образ, а людина, яка є плодють від плоти української землі й українського народу, абсолютною органічна і природна у своєму патріотизмі, любові і співчутті до мільйонів простих людей, — тільки така людина може стати вождем нації.

Буде непростенною політичною й духовною короткозорістю, коли ми піддаємося на численні публікації чи радіотелеінформації, в яких і нібито переймаються українською справою, а насправді мають за мету збити у свідомість людини висновок — в українців немає і не може бути ні власного лідера, ні власної політичної сили. Ми ж стверджуємо: українська нація має власного лідера. Прийшла й пора творити оновлену українську політичну силу. Маємо великої сили духовного керівника — Святійшого Патріарха Філарета, і маємо й політичного провідника — Віктора Ющенка. Що ще треба для перемоги? Нація замерає в очікуванні.

На завершення процитую видання «Симон Петаюра та його родина»: «Звертаючись до Петаюри, українські повстанці писали: «Ми ждемо твого руху, твого слова, керівництва твого, твоєї помочі. Головний Отамане наш! Голово рідної справи нашої, дай свою руку, дай гасло! Всі ми клянемося, що як один підємо на останній упертий бій з ворогом, бо вже стало так або добути, або вдома не бути. Україна або смерть — ось гасло на прапорах наших... Тобі одному віримо, від тебе ждемо помочі і порятунку». Я переконаний, що отак, як навколо Симона Петаюри серед розбурханого моря українських пристрастей, анархії, помилок, розчарувань об'єднався увесь цвіт української нації і прийшов до висновку — «Тобі одному віримо», так і ми маємо пам'ятати про трагічність розбрату, щоб не в кінці, а на початку стати політично зрілими й бути єдиними у визнанні безстраху й сумніву сучасного політичного лідера українців. Крайче це зрозуміти зараз, ніж потім, в черговий раз втративши Батьківщину.

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ 1920 РОКУ: ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ

ПРОБЛЕМА еволюції польсько-українських відносин 1919—1920 рр. у напрямку укладення військово-політичного союзу 1920 року і досі є дискусійною та не до кінця розробленою в українській та закордонній історіографії. Дискусія навколо союзу Пілсудський — Петаюра розпочалася ще самими діячами українського національно-визвольного руху у 1920—1930 рр. Одним з аспектів цієї полеміки між представниками урядів УНР і ЗУНР в екзилі стало питання пропольської політики Директорії УНР, доцільності і правочинності Варшавської угоди. Уснерівці доводили, що цей договір був останньою можливістю досягти державної самостійності України на тих землях, що становили її основу, — на Наддніпрянщині. Галичани ж, звинувачені опонентами у «парафіальному провінціалізмі», нібито втратили цей шанс ще в березні 1919 року, відкинувши через свій «максималізм і упертість» пропозиції антантівської місії Бартелемі. Окрім того, наддніпрянці нагадували галичанам про листопадову катастрофу 1919 року, безпосередньою причиною якої була угода УГА з А. Денікіним, яка унеможливила подальшу збройну боротьбу УНР, змусивши її шукати союзника в особі Ю. Пілсудського. Наддніпрянці ж закидали наддніпрянцям те, що ті ще з початку 1919 року зробили Східну Галичину предметом торгу з Річчю Посполитою в обмін на свою «урізану незалежність». Галичани вважали Варшавську угоду актом «підлої зради» з боку Директорії УНР, «договором ганьби», що забирав останній шанс на міжнародне визнання Східної Галичини, оскільки сама ж Україна погодилася на її передачу Польщі¹.

Зрозуміло, що такий жорстко бінарний підхід, перенасичений більше емоціями, ніж зваженою науковістю, не міг, врешті, слугувати взірцем для подальших поглиблених досліджень проблематики польсько-українських відносин періоду 1919—1920 рр. І хоча робилися окремі спроби наукового викладення цієї проблеми (дослідження М. Стахова², П. Мірчука³), навіть і за півстоліття, наприкінці 1960-х рр., питання польсько-українських відносин в 1919—1920 рр., як зазначає польський і водночас американський історик П. Вандич⁴, все ще чекало на свого дослідника, бо зроблені до того дослідження фокусували свою увагу тільки на фрагменті цієї проблеми — на союзі Ю. Пілсудського з С. Петаюрою, або, порушуючи це питання, вписували його епізодом у широкомасштабні історичні реалії. Більше того, історики при висвітленні цієї проблеми часто послуговувалися уторованими уявленнями, навіть шаблонами. В дослідженнях переважав елемент полемічний, а не пошук історичної правди для показу повної картини подій. Тому П. Вандич метою своєї статті бачить постановку самої проблеми польсько-української співпраці в 1919—1920 рр. в науковій площині для отримання нових висновків.

Він починає з твердження про те, що більшовицька Росія становила для Наддніпрянської України головною зовнішньополітичною загрозою, тому Польща завжди залишалася потенційним союзником у боротьбі з нею. У свою чергу, з кінця 1918 року Ю. Пілсудський, вважаючи Львів та Дрогобич мінімумом польських вимог на Сході, також виступав за співпрацю з Наддніпрянською Україною. Проте загострення боротьби на Східній Галичині та антипольські настрої на Україні не дали можливості поглибити розпочатий в січні переговорний процес між українською дипломатичною місією В. Прокіповича та польським МЗС. А подальший перебіг подій з лютого по квітень 1919 року також був не на користь Україні. У зв'язку з підготовкою Ю. Пілсудським наступу на Вільно українська справа (не східногалицька!) відійшла для нього на другий план, хоча П. Вандич безумовно пов'язує федералістичні плани Ю. Пілсудського на півночі (балтійський регіон) з проблемою існування України на півдні. Для реалізації таких планів Варшаві залишався лише один шлях: окупація території Східної Галичини по Збруч з одночасним порозумін-

ням з Києвом. Договір Курдюновського — Падеревського, на думку П. Вандича, будучи відрцем пізнішої Варшавської угоди, став пробою кулькою у польсько-українських відносинах.

На переконання П. Вандича, Ю. Пілсудський не мав наміру ані окупувати Україну на кілька років, ані обороняти польських латифундистів. Він вважав, що союз з Україною дозволить незалежити польську східну політику від «примх Антанті» та імперіалістичної Росії, до того ж надасть можливість скористатися природними багатствами України. З попередніх переговорів про укладення торговельної угоди видно, що Польща хотіла отримати зиск, користуючись вільними зонами в чорноморських портах та концесією на рудні копальні в Кривому Розі. Про накинення Україні статусу сателіта і мови йти не могло. З іншого боку, хоча Варшавський договір не був наслідком бажання уярмити Україну, не був він і альтернативною угодою. Як більшість міжнародних договорів, польсько-український союз був випадком поєднання спільних інтересів, при цьому слабша сторона платила поступками за допомогу і підтримку. Пакт Пілсудський—Петлюра був, за висловом самого Ю. Пілсудського, «експериментом», котрий, як довів час, не відповідав формам мислення ні українців, ні поляків.

Критика польсько-українського союзу почалася після поразки Київського походу, але чи була ця невдача логічним наслідком самого союзу? Польська сторона найчастіше критикує провал мобілізації до Української армії. Але, як пише П. Вандич, кількох тижнів від початку походу до захоплення Києва не вистачило для пробудження ентузіазму народних мас, які вже були стомлені нескінченним шерегом змін окупаційної влади. З іншого боку, сама Польща не надала обіцяну допомогу у вигляді 6 українських дивізій. На нижчому адміністративному та військовому рівнях були грубі порушення умов угоди (поява локальних польських адміністрацій, привласнення військової здобичі, грабїж населення). Остання надія на військовий порятунок полягала у проведенні мобілізації галичан до армії УНР, але саботаж місцевої військової влади та, врешті, можливість прямого порозуміння з радянською Росією не реалізували її. Загальний опір польського населення війні з радянською Росією за Україну унеможливив продовження української політики

Ю. Пілсудського. Більшовики ж дали виразно зрозуміти, що не підуть з Польщею на жодні компроміси щодо Наддніпрянської України. Визнання радянської України та розрив союзу з С. Петлюрою було ціною встановлення миру з Росією, згідно з яким за Польщею залишалася територія Східної Галичини та частина Волині. А Ю. Пілсудський у цій ситуації був безсильний. Ризький мирний договір став поразкою цілої концепції східної політики Ю. Пілсудського і нищенням сподівань на польсько-українську співпрацю.

Глибше проблема шляху Польщі та УНР до Варшавського договору висвітлена П. Вандичем в його монографії «Радянсько-польські відносини, 1917—1921»³. Як вважав Ю. Пілсудський, мир з більшовиками мав стати втіленням його східної програми, яка досягалася навіть ціною війни з радянською Росією. З іншого боку, П. Вандич неодноразово наголошує на вичікувальній позиції Ю. Пілсудського щодо відкритої підтримки змагань України до незалежності. Така тактика була обумовлена міланістю міжнародної ситуації (Ю. Пілсудський уважно слідкував за ходом справ А. Денкіна, його хвилювала та роль, яку відводила Антанта Польщі в східноєвропейському регіоні; він стежив за збройними успіхами більшовиків).

На початок 1920 року доля громадянської війни в Росії була вже визначеною через видиму перемогу більшовиків, що змушувало Польщу розпочинати попередні переговори про визначення умов прямих мирних переговорів. Але поради союзників не розгортати війну проти радянської Росії та одночасно їх відмова брати на себе роль гаранта майбутнього польсько-радянського миру переконали Ю. Пілсудського в необхідності превентивного удару по радянській Росії. Він розумів також, що на той час (весна 1920 року) більшовики виступали за укладення т. зв. «революційного миру», що розглядався ними лише як тимчасовий крок на шляху до перемоги «світової революції» та комунізму. Такий компромісний мир був на руку більшовикам, він дозволяв їм зміцнити свої сили, а після цього піти революційним наступом на Європу. Як пише П. Вандич, розпочинаючи війну і сподіваючись на перемогу, Ю. Пілсудський шукав мілітарних гарантій майбутнього «стратегічного миру», який мав би на тривалий час стабілізувати молоду Польську республіку через зміну геополітичної конфігурації регіону. Основою реалізації таких планів

мала стати незалежна Україна. Але з українського боку, як зазначає П. Вандич, швидше гостра безвихідь, ніж вільний вибір, штовхали С. Петлюру до співпраці з Польщею. Загалом, П. Вандич називає федеративну концепцію Ю. Пілсудського дивною комбінацією прагматизму і романтизму.

У книзі польського діаспорного історика М. К. Дзевановського «Юзеф Пілсудський: Європейський федераліст, 1918—1922»⁶ детально висвітлено політику Ю. Пілсудського щодо України, зокрема, показано взаємозв'язок між польсько-українською війною за Східну Галичину та відносинами з Наддніпрянською Україною (С. Петлюрою). В розділі «По за межами Східної Галичини: Пілсудський та Україна» автор розкриває внутрішні мотиви Пілсудського, які спонукали його укласти союз із С. Петлюрою. Так, Ю. Пілсудський вірив, що підтримка українського національного руху була в польських інтересах. Війна за Східну Галичину отруїла атмосферу між двома потенційними союзниками. Хоча, як зазначає М. К. Дзевановський, ця війна для Польщі була необхідною: Ю. Пілсудський хотів зберегти за Польщею мінімум східногалицької території (Львів, Борислав, Дрогобич) для задоволення національних амбіцій та заради економічних інтересів. Решту території він хотів залишити за українцями, щоб не позбавляти їх плацдарму для подальшої боротьби та забезпечити таким чином можливість співпраці з ними в спільній боротьбі проти більшовиків. З іншого боку, Ю. Пілсудський вважав, що таке складне питання, як територіальне розмежування в Східній Галичині, простіше буде обговорювати з наддніпрянцями. Проте його сподівання на компроміс з українцями було поховано як небажанням Сейму підтримувати його федералістичні плани, так і непримиренною позицією галичан, з якою мусили рахуватися наддніпрянці після Акту злуки. З втратою сподівань на перемир'я Ю. Пілсудський мусив швидко окупувати Східну Галичину, щоб уже потім, на основі докочаних фактів, дійти порозуміння з УНР. Протягом усього 1919 року до Ю. Пілсудського надходили повідомлення про те, що С. Петлюра залишиться бути пропольським. Як пише М. К. Дзевановський, для самого С. Петлюри альянс з Польщею став би і непрямим союзом з Антантою та можливістю отримати моральну і матеріальну допомогу. Тому відновлення дружніх відно-

син між Ю. Пілсудським та С. Петлюрою було неочікуваним або раптовим кроком. Навпаки, йому передувала довга низка попередніх розмов. У розділі «Договір Пілсудський — Петлюра» М. К. Дзевановський наголошує на тому, що Ю. Пілсудський уклав Варшавський договір, не зважаючи на опозицію в Сеймі (фактично, його політика ніколи повністю не підтримувалася Сеймом), що було досить ризикованим кроком: він поставив саме існування польської держави на українську карту, бо вважав Україну ключем до балансу сил у Східній Європі. Радянську Росію неможливо було перемогти без українського союзника та без створення потім української держави-буфера, а С. Петлюра розглядався Ю. Пілсудським як авторитетна політична сила, за якою стоїть Україна. М. К. Дзевановський визначає Варшавську угоду як намагання забути минуле і відкрити нову, позитивнішу фазу в польсько-українських відносинах; як продовження політики, розпочатої ще в Гадячі. Цей союз був намаганням переступити гіркоту, створену війною за Східну Галичину, та відновити сусідство двох слов'янських народів. Як підкреслює М. К. Дзевановський, блискуча перемога під Києвом була ознакою того, що угода могла б бути успішною.

Окремо слід зупинитися також на статті польського історика Генріха Яблонського «З історії генези союзу: Пілсудський — Петлюра (Початки збройного конфлікту, XI 1918—III 1919 р.)»⁷, до фактологічного забезпечення якої і сьогодні дослідники ставляться з довірою. Г. Яблонський звертає увагу на брак ґрунтовних опрацювань генези союзу Ю. Пілсудського з С. Петлюрою, зокрема, недослідженою він вважає проблему поетапних змін у польсько-українських відносинах, які поступово пройшли шлях від збройного протистояння до практичного зтілення спільної програми дій. Але сам автор статті зупиняється тільки на розкладі історії збройного конфлікту між Польщею і УНР за землі Холмщини, Підляшшя і Волині. Г. Яблонський доходить висновку, що поразки українського війська в боротьбі з Польщею за українські землі змусили С. Петлюру підпорядкуватися імперіалістичним планам Ю. Пілсудського і погодитися на всі політичні і територіальні умови. Але і це не було для нього страшною, бо він швидше волів бачити Україну урізану і підлеглою Польщі, ніж радянською. Чого міг очікувати С. Петлюра від Ю. Пілсудського? — питає Г. Яблонський.

І відповідає включення України до федералістичних планів Ю. Пілсудського разом з Литвою та Білоруссю, причому Польща стала б організаційним ядром як української державності, так і решти сфедерованих організацій. Більше того, польська сторона від союзу з Україною розраховувала на господарсько-економічні вигоди. Тому Г. Яблонський вважає, що «вільнолюбний» федералізм пілсудчиків був на практиці «прозвічнішим», оскільки легко перекладався на мову імперіалістичної експансії.

І досі авторитетною роботою, присвяченою розвитку польсько-українських відносин у 1919 році, вважається стаття польського історика Олексія Деруги «Початок переговорів про союз між Пілсудським та Петлюрою (січень — липень 1919 року)», опублікована 1970 року у збірнику «З історії польсько-радянських відносин»⁸. Як зауважує О. Деруга, складність ґрунтового дослідження генези союзу Пілсудський — Петлюра полягає в необхідності постійного врахування та міжнародних стосунків. Перш за все, треба постійно тримати в помір зору комбінацію радянської України, УНР та ЗУНР. На польсько-петлюрівські відносини (так їх називає О. Деруга) впливали також діяльність дипломатів і генералів Антанти та керівників білогвардійського руху. Окрім того, окремою проблемою тут стоїть питання ідеологічної боротьби навколо України між двома провідними політичними силами Речі Посполитої — народними демократами та пілсудчисами. Для української ж сторони сама концепція союзу з Ю. Пілсудським була лише одним з трьох можливих варіантів, в залежності від того, які політичні сили були при владі в УНР. «Союз Пілсудський — Петлюра», згідно з О. Деругою, є умовною назвою завершального етапу затяжних і дуже складних переговорів.

О. Деруга окремою групою, що, на його погляд, потребує окремих опрацювань, виділяє економічні проблеми в польсько-українських відносинах. Так, після опанування території Східної Галичини в липні 1919 року на порядку денному постало питання, сферою впливу якого капіталу (білої Росії чи Польщі з Францією) стане Правобережна Україна (зокрема, нафтові області Дрогобича та Борислава).

Суть східної політики Ю. Пілсудського О. Деруга зводить до ідеї накинення протекторату маріонетковій українській державі. Війна за Україну була в планах Ю. Пілсудського після поразки А. Денікіна,

тобто вже в нових міжнародних умовах, щоб не викликати незадоволення союзників та навіть схилити їх до можливостей визнання України. З іншого боку, протягом першої половини 1919 року зустрічі польського МЗС спрямовувалися на поглиблення протиріч між наддніпрянцями та галичанами.

О. Деруга аналізує розвиток дипломатичних відносин між Польщею та УНР. Він подає дані про роботу дипломатичних місій В. Прокоповича та Б. Курдюновського у Варшаві, про плани подальшої польсько-української співпраці, в якій, на думку автора, стався перелом уже в квітні 1919 року, коли головною її ідеєю стає спільна боротьба проти радянської Росії. Як вважає О. Деруга, ґрунтом польсько-українського зближення став Волинський фронт — наявність там українців полегшувала Польщі боротьбу з більшовиками, дозволяючи перекидати сили з цього фронту на інші. Петлюрівські відділи на Волині відігравали роль скорше союзницьку, і Генштаб Польщі не робив спроб ліквідації такого корисного буфера між Польщею та радянською Росією (на цьому відтинку фронту, за висловом О. Деруги, з березня по травень 1919 року йшла «дивна війна» між волинською групою польських військ та ковельською групою петлюрівської армії). Перехід військ УГА за Збруч створив реально нову ситуацію в переговорах Ю. Пілсудського з С. Петлюрою, бо до того часу фактичне співробітництво було ускладнене через проблему приналежності Східної Галичини. Автор робить висновок, що відокремлення наддніпрянців від галичан стало вирішальним моментом у «доростанні» С. Петлюри до союзу з Ю. Пілсудським. Утримання невеликої петлюрівської держави в червні-липні 1919 року як буфера між польською лінією фронту та радянськими республіками було вигідне для Ю. Пілсудського. А з другої половини червня, коли А. Денікін розпочав потужний наступ на Лівобережну Україну, С. Петлюра в планах польського Генштабу отримав новий статус: почав виконувати функцію буфера щодо А. Денікіна.

Заслуговує на увагу також і робота О. Деруги «Східна політика Польщі щодо земель Литви, Білорусії та України, 1918—1919» (Варшава, 1969), в якій детально висвітлено діяльність місій В. Прокоповича до Польщі, подано зміст головних зовнішньополітичних концепцій провідних сил Польщі («пілсудчиків», ендеків, консерваторів).

Однією з найкращих праць в польській історіографії, яка, правда, більшою мірою присвячена польсько-українській війні за Східну Галичину, є монографія Мацея Козловського «Між Сянем та Збручем. Боротьба за Львів і Східну Галичину 1918—1919» (Краків, 1990). Заслуговує на увагу висновок автора про те, що перемога Польщі у війні за Східну Галичину стала не тільки поразкою українців, але й катастрофою для самих переможців. Спільний похід поляків з С. Петлюрою на Київ був приречений на невдачу, бо втрата такого державотворчого чинника, як Східна Галичина, позбавляла табір УНР необхідної бази та підтримки. Без Галичини С. Петлюра був не партнером, а «клієнтом» Польщі.

На сучасному етапі дослідження в польській історіографії з'явилася ціла низка праць, присвячених окремим аспектам цієї теми⁹. Перебіг польсько-українських переговорів висвітлено в статтях М. Клімецького¹⁰ та Р. Галуби¹¹; формування українських відділів у Польщі — в статті З. Карпуся¹²; питання військової співпраці дослідив М. Вжосек¹³. По-новому інтерпретується польсько-український союз у статті В. Сулей «Піласудський та Петлюра»¹⁴. Дослідник дивиться на цей союз через призму його конструкторів — лідерів двох держав, їхніх особистих взаємин. Це завдання є надскладним через обмеженість та часто протилежність свідчень про їхні особисті контакти, тому автор статті подає свій матеріал на рівні гіпотетичного погляду на це питання. Головною проблемою в реалізації східної політики Ю. Піласудського В. Сулей вважає відсутність надійного партнера. Зокрема, в розв'язанні українського питання Ю. Піласудського цікавила така людина, яка дивилася б на союз з Польщею не як на тимчасовий тактичний крок, а як на шанс, що здатен змінити план історії. Такою людиною став С. Петлюра (хоча чи був інший вибір у Ю. Піласудського?). Польська допомога Україні була мілітарною необхідністю з точки зору можливостей розвитку польсько-радянського фронту. А особисті контакти лідерів двох держав надавали цій необхідності додаткового, поглибленого виміру. Ю. Піласудський при зустрічі з С. Петлюрою в грудні 1919 року прискорив темп розвитку польсько-українських відносин у напрямку спільної боротьби з більшовиками. Проблемою польсько-українського союзу для Ю. Піласудського було те,

щоб самому балансувати на тонкій межі, що відділяє диктат від компромісу. З точки зору С. Петлюри, ці відносини ускладнювалися двоїстістю польської політики щодо України (існувало немовби дві Польщі: одна — на рівні Ю. Піласудського, а інша — на рівні ворожого до українців місцевого населення), хоча сам С. Петлюра вірив у те, що Ю. Піласудському вдасться подолати такий дисонанс. Наводячи різні типи аргументації польсько-українського союзу, кожний з яких формулювався польською стороною в залежності від того, для кого вона призначалася, В. Сулей ставить питання, чи не слушніше було б припустити, що угода з С. Петлюрою стала не стільки кроком до втілення федералістичних планів Ю. Піласудського, скільки політичним інструментом, використаним Ю. Піласудським у грандіозній східній грі. Хоча, в розумінні Ю. Піласудського, С. Петлюра не був інструментом ані сліпим, ані безвольним, керованим польською рукою, бо, врешті, йому довелося б самому будувати Українську державу на визволених територіях. В. Сулей проводить думку про те, що польська східна політика не базувалася на бажанні окупації щойно унезалеженої від більшовиків української землі.

Найновішим дослідженням в польській історіографії є монографія Яна Яцека Бруського «Петлюрівці. Державний центр Української Народної Республіки на чужині (1919—1924)»¹⁵, другий розділ якої присвячено проблемі шляху УНР до союзу з Польщею. Етапи, що привели до остаточного українсько-польського порозуміння в квітні 1920 року, як зазначає Я. Я. Бруський, в загальних рисах є вже знайомими. Але те, що більший внесок у розробку цієї проблематики зробили польські історики, за його переконанням, є причиною односторонності знань про польсько-українські відносини. Більшість праць концентрує увагу на активності польської сторони, висвітлюючи її політичні аргументи та розрахунки. Проте бракує рефлексії над мотивами, якими керувався український контрагент, та розуміння, що лінія політики УНР щодо Польщі не мала сталого характеру. Тому Я. Я. Бруський хоче більшу увагу звернути на українську сторону та на той контекст, в якому народжувалося в колах УНР рішення про нав'язання політично-військової співпраці з Польщею. Так, С. Петлюра тимчасово згодився на передачу східногалицької

території Польщі для того, щоб спертися на вже заспокоєну в своїх претензіях польську сусідку для відбудови сильної, сконсолідованої держави над Дніпром.

У монографії М. Палія «Українсько-польський оборонний союз, 1919—1921: Аспект української революції»¹⁶ приділено увагу розгляду таких ключових питань, як федеративна концепція Ю. Пілсудського та інкорпоративна концепція Р. Дмовського, польсько-українська війна в Галичині та її наслідки, українсько-польські дипломатичні відносини та реалізація умов Варшавського договору. На жаль, автор не зупиняється у своєму дослідженні на деталях роботи трьох дипломатичних місій УНР у Варшаві, висланих в січні, травні та серпні 1919 року. Окрім того, він не подає деталей перебігу польсько-українських переговорів у грудні-квітні 1919—1920 рр. Загалом, М. Палій оцінює Ю. Пілсудського як лідера, що у своїй політиці керувався національними інтересами, які передбачали послаблення Росії та певну згоду з Україною. Проте як тільки польсько-український союз зазнав поразки, Ю. Пілсудський зрікся угоди з С. Петлюрою. Мотиви С. Петлюри зображаються М. Палієм досить суперечливо. З одного боку, він пише, що С. Петлюра бачив цей союз як тактичний крок для встановлення контактів з Європою, з іншого боку, він визначає Варшавську угоду як «акт відчаю». М. Палій також глибоко не розглядає чинник польсько-української війни за Східну Галичину, зазначаючи просто, що він був головною перешкодою для досягнення угоди. М. Палій також не намагається відповісти на питання, чому польсько-український союз зазнав поразки і чи міг він бути успішним. Автор лише робить висновок, що польський уряд взагалі не мав наміру дотримуватись угоди, і не тому, що Польща була заслабка для несення зобов'язань перед Україною, а тому, що вона взагалі не мала наміру захищати українську незалежність.

У сучасній українській історіографії є також багато праць, присвячених українсько-польським відносинам 1919—1920 рр.¹⁷ Слід виокремити статтю Ігоря Срібняка «Симон Петлюра на чолі держави і війська. До питання про польсько-українські взаємини 1919—1920 років», в якій автор чи не найперше в українській сучасній історіографії зробив спробу переосмислення проблеми українсько-польських відносин¹⁸. Він вважає, що фіаско дипломатичних зусиль

української делегації в Парижі значною мірою стимулювало подальший розвиток відносин УНР з Польщею з метою вирішення проблеми західноукраїнських земель. Проте через протидію уряду ЗУНР ця справа так і не була полагоджена до осені 1919 року. Автор пише про тимчасовість передачі Східної Галичини Польщі відповідно до умов військового перемир'я 1 вересня 1919 року та Варшавського договору квітня 1920 року. Стримжнем же польсько-українського порозуміння 1920 року він вважає військовий союз двох держав проти більшовицької Росії.

Окремою працею, присвяченою розвитку українсько-польських відносин доби революції, є наукова брошура двох львівських істориків Богдана Гудя та Віктора Голубка¹⁹. Вони стверджують, що українсько-польський мирний діалог періоду весни-літа 1919 року допровадив до припинення конфлікту між УНР та Польщею, а також сприяв зближенню їхніх позицій у визначеній перспективі боротьби з експансією московського більшовизму на Захід, що однаковою мірою загрожувала існуванню обох держав. Дослідники називають факт підписання грудневої декларації з Польщею у 1919 році значною перемогою української дипломатії, бо нарешті вдалося добитися визнання з боку хоча б однієї країни Європи, що належала до антантівської коаліції, та отримати запевнення у наданні військової допомоги в боротьбі за відновлення незалежної Наддніпрянської України. Головним змістом Варшавської угоди ці дослідники називають гарантії Польщі на проведення спільної воєнної акції з метою звільнення Правобережної України від російської більшовицької окупації, а також здійснення дипломатичних заходів задля міжнародного визнання УНР.

У монографії ж канадського історика Василія Бернги «Визвольні змагання в Україні 1914—1923 рр.» міститься досить повний узагальнюючий матеріал, що стосується розвитку українсько-польських відносин. Автор декілька разів наголошує на принципово сепаратистській політиці С. Петлюри, яка мала вияв, зокрема, у відраженні кількох дипломатичних місій до Польщі без порозуміння з проводом ЗУНР, починаючи з січня 1919 року. Дослідник робить висновок, що незрозумілою є політика урядових кіл, близьких до Петлюри, які відмовилися піти на невеличкий компроміс із Президентом Є. Петру-

шевичем у справі реорганізації Директорії й уряду УНР у жовтні 1919 р., але погодився на повну капітуляцію перед Польщею за визнання карликової УНР на чолі з С. Петлюрою²⁰. Серед сучасних українських досліджень слід виділити також монографію Микола Антвіна «Українсько-польська війна 1918—1919 рр.» (Львів, 1998). В розділі «Зміна зовнішньополітичного вектора С. Петлюри» автор пише про те, що вже після переговорів у Ходорові С. Петлюра був внутрішньо готовий піти на територіальні поступки Польщі для спільної боротьби проти Росії. Зближенню Ю. Пілсудського та С. Петлюри сприяли як секретні переговори останнього з посланцями Ю. Пілсудського, так і поразка УНР на всіх фронтах²¹.

Загальну картину дипломатичних відносин УНР в роки Визвольних змагань подано в колективному дослідженні «Нариси з історії дипломатії України» (Київ, 2001)²². Автор розділу Олександр Павлюк висвітлює еволюцію українсько-польських відносин. Як пише дослідник, укладаючи Варшавську угоду, Ю. Пілсудський вирішив завдати превентивного удару по радянській Росії та створити на території України незалежну буферну державу під патронатом Польщі. Проте він вважає політику Ю. Пілсудського щодо УНР внутрішньо суперечливою та непослідовною, а тому слабкою й до кінця не визначеною. Союз С. Петлюри та Ю. Пілсудського, з його точки зору, став «персональним союзом» двох голів держав, що спирався на їхні особисті стосунки та домовленості. З іншого боку, цей союз був зумовлений силою обставин — союзники не надто довіряли навіть одне одному (всупереч військовій конвенції, Ю. Пілсудський так і не дозволив розбудувати уєнерівську армію).

Цікавим дослідженням є монографія В. Матвієнка «Українська дипломатія 1917—1921 років на теренах постімперської Росії», окремий розділ якої присвячено дипломатичним відносинам Польщі та України²³. В. Матвієнко вважає Варшавський договір великим міждержавним договором, до підписання якого УНР рухалася протягом 1919 року. Дослідник наголошує на третьому пункті Варшавської угоди, в якому висловлювалася принципова позиція Варшави щодо можливого прозождження західних кордонів Росії: в разі військової поразки УНР від більшовиків на Лівобережжі й Півдні чи неможливості в той час визволення цих регі-

онів саме окреслені терени Правобережжя стали б осередком української державності. Тобто, українсько-польська Політична конвенція гарантувала, як вважає В. Матвієнко, принаймні збереження союзнаї щодо Речі Посполитої УНР на Правобережжі²⁴. В. Матвієнко загалом позитивно оцінює факт підписання Варшавської угоди, бо якщо не він, то запланований більшовиками похід в Європу під гаслами «світової революції» був би вдалим, що обернулося б європейською трагедією.

А. Зашкільник, один із співавторів книги «Історія Польщі», зазначає, що шлях до співпраці з Польщею відкрився після згоди української сторони на втрату Східної Галичини та Західної Волині та забезпечення польської власності в Україні. Причому це був союз двох далеко не рівноправних партнерів, бо умови співпраці диктувала польська сторона. А. Зашкільник підкреслює таємність польсько-українських переговорів, яка була необхідна для того, щоб не наражатися на критику ендеків. Сам Ю. Пілсудський форсував підписання Договору з Директорією УНР, тому що завершувала підготовку сил для наступу проти більшовиків²⁵.

Таким чином, проблема еволюції польсько-українських відносин 1919—1920 рр. у напрямку до союзнаї Варшавської угоди 1920 року є предметом дослідження в закордонній і українській історіографії. Доброю ознакою поступу як в українській, так і в польській історіографії є намагання балансувати поміж крайніми оцінками польсько-українських відносин, при розгляді матеріалу оперуючи більше фактами, ніж власним бажанням захисту чи таврування дій політиків. Проте впадає в око, що до цього часу в українській історіографії не існує повномасштабного дослідження тих чинників, що визначили характер тогочасних українсько-польських відносин. Зміна площин розгляду цієї проблеми полягає у відмові від пошуку рушійних сил українсько-польського союзу лише з цієї двосторонньої конструкції. Відчувається потреба в такій історичній схемі, яка б максимально враховувала впливи та умови розвитку українсько-польських відносин. Зокрема, важливим аспектом цієї проблеми є геополітична конфігурація Польща — Росія, розподіл сил в якій формував геополітичну реальність регіону.

Література

1. Найконцентрованіший вигляд ці думки мають у таких працях, як Петлюра С. Лист до генерала-хорунжого Миколи Удовиченка // Статті. — К., 1993. — С. 225-226; Шелухін С. Варшавський договір між поляками і Петлюрою 21. 04. 1920. — Прага, 1926; Б. Михайлюк. Варшавський договір: В світлі націоналістичної критики. — Вінніпег, 1950.
2. Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. — Т. 7. — Торонто, 1962—1965.
3. Мірчук П. Українська державність, 1917—1920. — Філадельфія, 1967.
4. Wandycz Piotr. Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919—1920 // Zeszyty Historyczne. — 1967. — № 9. — S. 3—24.
5. Wandycz P. S. Soviet-Polish Relations, 1917—1921. — Cambridge Mass. Harvard, 1969.
6. Dziewanowski M. K. Joseph Pilsudski: A European Federalist, 1918—1922. — Stanford, 1969.
7. Jablonski Henryk. Z dziejów genezy sojuszu Pilsudski — Petlura (Początki konfliktu zbrojnego, XI. 1918 — III. 1919r.) // Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej, Seria Historyczna. — 1961. — № 5 (21). — S. 40—58.
8. Deruga Aleksy. Początek rokowań o sojusz między Pilsudskim a Petlurą (styczeń — lipiec 1919) // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. — Warszawa, 1970. — T. 6. — S. 45—67.
9. Jukowski G. Ważka Rzeczypospolitej o kresy północno-wschodnie 1918-1920. Polityka i działania militarne. — Poznań, 1994; Polacy w waście o niepodległość Ukrainy 1920. — Warszawa, 1997; Torzecki R. Federacja czy wspólna obrona niezależności. Pilsudski i Petlura w latach 1919—1923 // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. — 1996, № 3. — S. 73—79; Serczyk W. Perspektywy sojuszu polsko-ukraińskiego na tle sytuacji Europy Środkowo-Wschodniej (1918—1921) // Там само. — S. 80—87.
10. Klimicki M. Wojna czy pokój. Polsko-ukraińskie negocjacje 1918—1921 // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. — Toruń, 1997. — S. 43—96.
11. Galuba R. Pertraktacje polityczno-wojskowe między Polską a Ukrainą Republika Ludowa (lipiec-sierpień 1919 roku) // Mars. Problematyka i Historia Wojskowi. Studia i materiały. — Warszawa-Londyn, 1994. — T. 2. — S. 53—68.
12. Karpus Z. Formowanie oddziałów ukraińskich w Polsce w latach 1919—1920 // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. — Toruń, 1997. — S. 235—246.

13. Wrzosek M. Militarne szanse sojuszu polsko-ukraińskiego w latach 1919—1920 i ich zaprzeczenie // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. — 1996. — № 3. — S. 136—149.
14. Suleja W. Pilsudski a Petlura // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. — Toruń, 1997. — S. 113—129.
15. Jan Jacek Brucki. Centrum Państwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie. — Kraków, 2000.
16. Palij M. The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919—1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution. — Toronto, 1995.
17. Баран З. Східна Галичина і українське питання // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. — Toruń, 1997. — С. 177—189; Лісовець І. Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. // Там само. — С. 81—99; Литвин М. Польсько-український військово-політичний діалог 1918—1920 років: від збройного конфлікту в Галичині до союзних Варшавських угод // Там само. — С. 247—259.
18. Срібняк І. Симон Петлюра на чолі держави і війська. До питання про польсько-українські взаємини 1919—1920 років // Симон Петлюра та українська національна революція. — К., 1995. — С. 137—164.
19. Гузь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917—1921 рр. — Львів, 1997.
20. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914—1923 рр. У двох томах. Т. 2. — Львів, 1998. — С. 202.
21. Литвин М. Українсько-польська війна 1918—1919 рр. — Львів, 1998. — С. 306—310.
22. Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 380—386.
23. Матвієнко В. М. Українська дипломатія 1917—1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., 2002. — С. 226—270.
24. Там само. — С. 262—263.
25. За шкільняк А., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002. — С. 453—454.

НЕЗАСТАРІЛА СТАТТЯ ОЛЕКСАНДРА ШУЛЬГИНА

*Сім хазяєк куля. Сім стрілів зла
Зміряє в дух — блуцали в тіло:
Зв'язав над мертвим тілом крила,
І дійсність легко потаїла.
Як мерзний, як мозолястий бляк,—
Бо за побідами треміть
Слабукаї стел, шестигранні стіл,
Полтава, Криворіччя і Київ.*

Євген МАЛАНЮК

СЕРЕД тих обставин і настроїв, які переживаємо в сучасних українських умовах, надто ж того далеко не патріотичного ставлення до національних героїв, котрих ганьблено-переганьблено комуністичним режимом, а нерідко й сучасними лжепатріотами — видається нам слушною стаття Олександра Шульгіна «Герої та юрба», опублікована 1956 року з нагоди 30-річчя від молодіського вбивства Симона Петлюри. Висловлені автором думки про морально-етичні якості Петлюри і вивідність юрби, на жаль, залишаються злободенними і навіть — осмілимось сказати — такими, актуальність яких іще більше зростає останнім часом через ще більшу деградацію, моральне розгалуження, фетишизацію грошей і втрату національного патріотичного світогляду у деякій частині суспільства. Комуністичний режим зробив свою чорну справу, і тепер його ідеологічний «фундамент» розбирати далеко важче, ніж руїни диканського палацу Кочубеїв, а те розбирання, як відомо, тривало десятиліттями.

Про автора статті багато говорити не доводиться: постать Олександра Шульгіна тепер відома багатьом¹, хоча все ж не завадить сказати про нього декілька слів.

Олександр Якович Шульгин нар. 1889 р. на Хорольщині, помер в 71-річному віці на еміграції в Парижі. Як історик, державний і громадсько-політичний діяч, він був для свого часу досить авторитетною постаттю, особливо в період УНР. Він співпрацював з Михайлом Грушевським, Володимиром Винниченком, Симоном Петлюрою. Був членом делегації УНР на Паризькій мирній конференції та постійним представником від України в Лізі Націй. В еміграції займався публіцистикою, написав чимало статей і видав кілька окремих книг: «Державність чи гайдамаччина?» (1931), «Без території» (1934) та ін. Недавно в Києві перевидано книгу О. Шульгіна «Україна і червоний жах. Погроми в Україні». Ця книга має прялий стосунок до С. Петлюри, вона була написана напередодні процесу Шварцбарда (1927) і ставила за мету пояснити причини і обставини, за яких відбувалися єврейські погроми в Україні, та назвати справжніх злочинців цієї трагедії. Адаже частина преси і політичних діячів інкримінувала ці погроми 1919 року тодішньому Голові Української держави Симону Петлюрі.

О. Шульгин у своїй праці спирався на документи та особисті враження від спілкування з Петлюрою, яке тривало два десятиліття. Він високо цінував Петлюру, не раз виступав на його оборону проти наклепників, називав його національним героєм, «відомим на всю Україну, славленим у народних піснях, що втілював усі надії свого народу».

Стаття О. Я. Шульгіна «Герої та юрба» ставила за мету розгадати загадку високого авторитету і слави Симона Петлюри, яких він набув у боротьбі за Українську державу. Автор нагадує, як високо підняла Українська революція на своїх прапорах імена Грушевського і Винниченка. Вони стали справжніми національними героями. З цього почав свою публіцистичну статтю О. Шульгин. Та славу цих діячів перевершив Петлюра. У чому тут причина?

У травні 1917 р., приїхавши до Києва, Петлюра був іще мало відомим, але вже влітку популярність його могла «конкурувати» з Винниченковою. Автор каже, що це сталося тоді, коли Петлюра проявив себе в ділі, одягнутий в цвинело і з рушницею в руках. У боротьбі за Арсенал він виявив спокій і мужність, показав українським бійцям приклад того, як треба долати в собі «природний людсь-

кий страх». «Він навчив українця битися за Україну, за свою державність...» І чого варті були б діяння Грушевського і Винниченка без «збройної сили», організованої Петлюрою? «Петлюра та його армія, — зазначає автор, — були «лицарями абсурду», але цей «абсурд» навки закріпив в українських серцях наші універсали та проголошення Української Народної Республіки».

Такою була відповідь О. Шульгина на питання, чим пояснити славу Петлюри. А ще стійкістю, волею до дії, героїзмом. Усі ці риси мав Головний Отаман військ УНР. На відміну від Грушевського, з його ваганнями, Винниченка, з його «невдалою спробою» «піти у ворожий табір» (хоча пізніше сам він усвідомив цей хибний крок), — «Петлюра ніколи не збочував із своєї лінії», стояв на засадах демократії і не ходив у ворожий московський табір.

Відзначаючи ці якості Петлюри, Шульгин не намагається ідеалізувати його. Він доходить висновку, що Петлюри в той складний час, «серед жахливої анархії», не було можливості «розвинути свої державні думки», — про це вони розмовляли в останній рік життя Петлюри в Парижі.

Ця частина статті О. Шульгина, якщо коротко її характеризувати, доводить, що Симон Петлюра — це герой українського народу, котрий заслужив собі найвищої пошани в державі. Чи багато таких героїв має Україна і яке ставлення до них у нас, порівняно з героями Черчилем чи Клементом? І хоча Петлюра не став «переможцем у матеріальному розумінні слова», каже Шульгин, але він переміг своїми якостями. «В уяві українського народу він перевищив славою навіть отих двох великих мужів у їх власних народів».

Проте чому ж стаття О. Шульгина має назву «Герої та юрба»? Отут саме автор звертає погляд на «наш загаль». У нас так ведеться заява, що рідко який діяч визнається за життя, а все більше по смерті. Це ж історичний факт, що перед Петлюрою в період боротьби за незалежну Україну «на коліна падали люди». Та тільки змінилися обставини і Петлюра змушений був піти в еміграцію, як ті самі люди «стали шукати вивуватого» і знайшли його в особі Петлюри. Його очорнювали, багато хто відвернувся від нього, а вірні йому люди стали «бідні як непопулярні».

Та смерть Петлюри, пише далі Шульгин, негайно згуртувала людей, настрої радикально змінилися. Коли про цю зміну Шульгин розповів В. Прокоповичу, той відповів словами Пушкіна: «Живая власть — для черни ненавистна, Они любят умеют только мертвых...». Олександр Шульгин сам шукає пояснення такої метаморфози і спиняється на думці, що «ця змінність цілком відповідає законам психіки народу, що так тяжко настраждався», і то добрий знак, що «юрба» визнала свою помилку, зрозумівши, ким був Петлюра для українців.

Чи ж багато героїв має Україна для «нашого визнаного пантеону»? Мало. Крім Петлюри, Шульгин називає героями Коновальця, генерала Чупринку, традиційно — Шевченка, Франка, Лесю Українку. «Але чи дійсно ми такі бідні на провідні постаті? — запитує і сам відповідає автор: «Про багатьох забули, а інших... ганьбимо». До таких віднесли Драгоманова, хоча він, а не хто інший, «навчив усіх нас і, безперечно, й самого Петлюру бути оборонцями нації та державности», а далі Сергія Єфремова, Євгена Чикаленка. Читавемо далі: «Якщо Симон Петлюра є символом державности, то Єфремов є сумлінням нашого народу», — прекрасні слова, що й самому Шульгину додають авторитету.

У нас якось виникло питання про утворення в Києві Пантеону славних, а О. Шульгин понад 45 років тому радив «подумати про наш Пантеон». Для чого? «Треба мертвих зробити живими, щоб жила сама нація», — писав він. Не слід забувати й тих, «кого ми судимо». Сам він колись засуджував Грушевського за помилки, зроблені наприкінці життя. Але згодом упевнився, що «без нього ми б не могли за такий короткий час здобути державу. Не можна забувати грандіозну постать цього організатора, історика, політика, що все своє многотрудне життя віддав Україні. «Кесарево кесарю...» — так завершується стаття.

Актуальність цієї праці О. Шульгина очевидна. Тези її про героїв і юрбу не застаріли. До живих думок автора варто прислухатися, хоча вони й викликають гіркий усміх. Бо що у нас нині? Чи для таких «героїв», які печуться млинцями на сучасній політичній сковорідці, треба засновувати отой Пантеон? Чи справді прозріла вже «юрба», хоча й звільнилася з вікового ярма? Чи усвідомила, хто були для України Шевченко, Грушевський, Петлюра, Єфремов, Коновалець та

інші справжні герої? І що зробила (не станемо називати юрбою) полтавська громадянськість для увічнення пам'яті свого великого сина Симона Петлюри? А також і Мазепи, який біля стін Полтави спробував з допомогою шведів відійти від Москви і збудувати власну державу? Цей список можна продовжити. Коли ж, нарешті, імена славних полтавців замінять імена одіозних комуністичних заброд на вуличних табличках міста?

На завершення процитуємо слова українського вченого з Франції Аркадія Жуковського: «З перспективи більш як 70 років оцінка О. Шульгиним Головного Отамана Симона Петлюри не тільки не змінилася, а й з відновленням української державності в 1990 роках знайшла своє повне потвердження. Все, що є позитивне, будуюче, скріплююче сучасної України, іде в напрямку, який вказував і за який боровся Головний Отаман».² Додамо від себе: аби ми лише хотіли використати настанови Петлюри.

Полтава. Серпень 2002 р.

Література

1. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. К., 1998. — С. 198—201.

2. Українське Слово. 1—7 березня 2001 р.

ВПЛИВ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИКІВ НА ПОСИЛЕННЯ «ПЕТЛЮРІВСЬКИХ» НАСТРОЇВ СЕРЕД СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ У РОКИ НЕПУ (1921—1928 РОКИ)

ПЕРІОД так званої «нової економічної політики» у радянській історіографії традиційно вважався видатним досягненням теорії і практики «комуністичного будівництва»¹. Деякі сучасні комуністичні ортодокси схильні бачити у НЕПі ледве не ідеал аграрної політики на селі. Проте історичні факти загалом далекі від тієї картини, яка постає перед читачем при знайомстві з дослідженнями радянських істориків 20—80-х років ХХ ст.

Чому ж селянство, якщо не рахувати незначної частини кооперативу, і в роки «нової економічної політики» продовжувало бути в опозиції до радянської влади, а його настрої, за словами самих більшовиків, залишався «петлюрівським»? Суть проблеми, звичайно, в економічній політиці новоявлених «рятівників людства». На початку 20-х років основна частина українських земель входила до складу Радянської України, площа якої становила 452 тис. км², тобто 75,1% сучасної території України. За даними перепису 1920 року, населення України становило 25,5 млн. осіб, з яких 20,9 млн. мешкало в сільській місцевості, а 4,5 млн. — у містах.² У результаті політики воєнного комунізму, основним елементом якої стало введення продрозверстки 11 січня 1919 р., селянське господарство почало занепадати. Товариність селянського господарства настільки знизилася, що задовольнити потреби населення України в продуктах харчування стало неможливо. Водночас посилювалося втручання держави у господарську діяльність селян — у вигляді директив, що диктували вирощування тих чи інших сільськогосподарських культур, розведення

великої рогатої худоби, свиней, овець тощо. Селянин, у якого вилучали не тільки надлишки продуктів харчування, а й необхідну для виживання норму, втрачав інтерес до господарювання, скорочував посіви. Виробництво зерна у 1920-і роки становило лише близько 50% того, що давала країна до Першої світової війни. У кілька разів скоротилося виробництво технічних культур: цукрових буряків, льону, конопель, тютюну. У зв'язку з цим у стані глибокої кризи перебувала переробна промисловість. Катастрофічне становище в економіці викликало різке зростання невдоволення більшовицькою політикою, що вилилося у військові заколоти, масові робітничі страйки та селянські повстання, які на початку 1921 року охопили майже всю територію України.

Як свідчать документи Державного архіву Полтавської області, які у 1993 році оприлюднила архівіст Зінаїда Яненко, у 1920—1921 роках на території Зінківського повіту діяло близько 40 повстанських загонів, Полтавського — 55, Кобеляцького — 36, Миргородського — 18, Костянтинівградського — 39, Лохвицького — 14 і т.д. Про ставлення основної маси селянства до комуністичної сваволі тих років яскраво свідчить одна з повстанських листівок того часу: «Брати мої рідні! Батьки мої любі! Повстаньте, годі спати! Годі гинути під ярмом комуні! Геть комуні! Геть ярмо людське! Гляньте сміливо у вічі смерті! Не дайте загинути всім вільним українцям, не дайте пропасти з голодної смерті! Станьте стіною і не пустіть до себе палаців, які п'ють з нас кров хуже вампірів».³ У повідомленнях губчека та міліції про повстанський рух на Полтавщині постійно фігурують визначення: «бандити називають себе петлюрівцями», «настрій селян петлюрівський» та інші.

15 березня 1921 року X з'їзд РКП(б) прийняв широко розрекламоване рішення про заміну розверстки натуральним податком. Виходячи з рішень цього з'їзду, надзвичайна сесія ВУЦВК 27 березня 1921 року ухвалила закон про норми і розмір податку. Детально проаналізувавши зміст законодавства епохи НЕПу та систему його практичної реалізації в українському селі, С. В. Корновенко з Науково-дослідного інституту селянства дійшов таких висновків: «Незважаючи на те, що норми продподатку були менші за продрозверстку, виконати його в умовах 1921/1922 господарського року було надзвичайно складно через те, що: а) врожай 1920 року дорівнював

513,5 млн. пуд., а 1921 р. — 277 млн. пуд.; б) відсоток працездатного населення на 1921 рік зменшився до 36%, а кількість робочих рук — на 20% в порівнянні з 1913 роком; в) площа орних земель скоротилася із 70% у 1916 році до 20,3% у 1920 році; г) перший рік податкових перетворень виявив суттєві недоліки діяльності податкових органів. Більшість податківців не мали освіти, що позначилося на виконанні ними їх службових обов'язків, необізнаність із законодавчими актами, неінформованість приводили до того, що працівники податкової системи продовжували виконання продрозверстки силовими методами, не розуміли сутності НЕПу, грубо порушували закон; д) система нарахування та стягнення податку була складною, мало зрозумілою селянству, вона не гарантувала прогресивного оподаткування; е) як свідчить проведений аналіз декретів про розверстку та продподаток, вони практично дублювали один одного». Таким чином, після введення НЕПу в українському селі не зникла економічна основа «петлюрівських» настроїв серед селянства.

Не зумівши створити економічну модель організації сільсько-господарського виробництва з достатньо високим рівнем його товарності, комуністичне керівництво країни наприкінці 20-х років знову повернулося до методів «воєнного комунізму». У 1926 році вперше за неспівських часів до хлібозаготівельної кампанії поряд з податковими органами стали залучатися і карні органи, якими були ОДПУ. «Що нам Дніпробуд? — говорили у 1926 році селяни Гуляйпільського району Запорізької округи. — Селянину від нього користі немає. Краще було б, коли селянину дали штани, а потім би говорили про Дніпробуд, який теж тягарем ляже на селянина».⁴ У відповідь на небажання селян здавати державі хліб за символічними цінами, що інколи у 12 разів були нижчі за ринкові, комуністи вдалися до репресій. Так, в інформзведенні № 6 ЕКУ ОДПУ 14 січня 1928 року читаємо: «За останні дні по Україні арештовано в загальній кількості по всіх округах — 514 приватних хлібників, які вносили дезорганізацію на хлібному ринку...».⁵ У партійних документах того часу звичайними стали терміни, характерні для воєнного стану країни: «мобілізувати партсили», «суворо карати», «рішуче натиснути», «встановити сувору відповідальність», «посилити натиск» і т.д. Наближався рік «великого перелому», як називали масову колективізацію 1930 року комуністичні вожді. Нечувана в історії селянства

усіх країн світу наруга над людською гідністю, що супроводжувалася масовою загибеллю мільйонів від голоду на найродючіших у світі чорноземах, остаточно розвіяла міф про гуманність комуністичної ідеології і практики у тій частині селянства, яка в добу визвольних змагань 1917—1920 років хиталася між таборами, що протистояли один одному. Позицію цієї частини селянства висловив головний герой роману Івана Багряного «Сад Гетсиманський» Андрій Чумак: «Жаль, що я тоді не пішов до Петлюри».⁷

Саме в роки НЕПу комуністичне керівництво вираховувало, що у сільській місцевості України мешкає 7 млн. 117 тисяч «зайвих» людей.⁸ Чи ж було в такому разі випадковим, що саме такою була загальна кількість жертв організованого у 1932—1933 роках голодомору? Тепер ми знаємо відповідь і на це запитання.

Література

1. Див: История СССР с древнейших времен до наших дней. Серия вторая. Том VIII. Борьба советского народа за построение фундамента социализма в СССР. 1921—1932 гг. — М.: Наука, 1967. — С. 67.
2. Статистика Украины. Сер. 1. Демография. Том 1. Вып. 2. Население Полтавской губернии по данным переписи 1920 года. — Харьков, 1922. — С. 17.
3. Яненко Зінаїда. «Настрій селян петлюрівський.» (Документи Державного архіву Полтавської області про повстанський рух селян на Полтавщині в 1920—1922 роках.) // Полтавська Петлюріана. Матеріали Других петлюрівських читань, проведених у Полтаві 5 серпня 1993 року. — Полтава, 1993. — С. 49.
4. Корновенко С. В. До питання прогресивності продроподатку 1921 року // Український селянин. Збірник наукових праць. Вып. 4. — Черкаси, 2002. — С. 69.
5. Див: Калустян Г. Т. Від НЕПу до воєнного комунізму. Запровадження командно-адміністративної системи управління в українському селі наприкінці 1920 років // Український селянин. Збірник наукових праць. Вып. 4. — Черкаси, 2002. — С. 56.
6. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД (1918—1939). Документы и материалы. В 4-х т. — т. 2. 1923—1929 / Под ред. В. Данилова, Р. Минниг, А. Високи. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. — С. 654.
7. Багряний Іван. Сад Гетсиманський. Роман. — Чикаго, 1950. — С. 460.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф.17. — Оп. 10. — Спр 811: «Звіт про стан переселення, відомість про рух та кредити переселенців». — Арк. 283.

ПРОГРАМНІ ЗАСАДИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ЖУРНАЛУ «УКРАИНСКАЯ ЖИЗНЬ» (1912—1917)

31 СІЧНЯ 1912 року у Москві під фірмою видавця і адміністратора Я. Шеремецького почав виходити російською мовою літературно-науковий і загальнополітичний місячник «Украинская жизнь». Його редакторами були С. Петлюра і О. Саліковський. За короткий час довкола місячника згуртувався досить високоосвічений актив журналу. Його співробітниками стають М. і С. Грушевські, В. Винниченко, А. Ніковський, С. Єфремов, М. Могилянський, О. і С. Русови, Д. Донцов, А. Новицький, В. Садовський, О. Лотоцький, М. Лозинський, Я. Чепіга, О. Левицький, В. Амписький. Серед росіян — М. Горький, А. Луначарський, В. Жаботинський, А. Погодін, О. Шахматов, Ф. Корш [1, с. 3304].

«Украинская жизнь», яка була на той час єдиною українською трибуною в Росії, досить швидко зуміла привернути до себе увагу читачів. Вона стала не лише трибуною для чужих, але й провідним органом для своїх, що досить ускладнювало роль редакторів. Сама ситуація вимагала від редакторів «мудрости змія і лагідности голуба». Перша-ліпша необережна стаття могла призвести до загибелі єдиного українського органу. На щастя, цього не сталося. Більше того, в журналі не можна знайти будь-якої ознаки, яка б засвідчила пониження української національної гідності в цих непростих обставинах.

У той час чимало патріотично налаштованих українців не володіли українською літературною мовою. «Украинская жизнь» давала їм інформацію про українське культурне й громадське життя і своїм високим рівнем зуміла зацікавити також байдужих «малоросів», яких наvertала на українство [2, с. 28].

Кожна вступна стаття журналу присвячувалася національному питанню, далі подавалися перегляди поточних подій на Україні, ог-

ляди чужої преси (російської, польської) про українські проблеми, дописи з України і Галичини, критичні статті, літературні і мистецькі огляди, бібліографія.

Головна редакційна праця лягала на плечі Симона Петлюри. Можна тільки дивуватися його енергії та витривалості: поза редакційною роботою він змушений був тяжко заробляти на хліб у комерційному підприємстві. Однак важкі матеріальні умови, в яких жила на той час сім'я Петлюри — Симон, його дружина Ольга Більська і мала донька Леся, аж ніяк не вплинули на творчість Петлюри. Навпаки, він став ще більше писати як до свого часопису, так і багатьох інших.

Поділ праці між двома редакторами (О. Саліковським і С. Петлюрою) склався так, що майже все листування із співробітниками «Украинской жизни», читання і редагування рукописів, остання коректура журналу — все це входило в обов'язки С. Петлюри, а О. Саліковський також перечитував усі рукописи, що надходили до редакції, брав участь у редакційних нарадах, де спільно намічався план наступного числа «Украинской жизни». Коли в середині 1913 року О. Саліковський виїхав з Москви до Ростова-на-Дону редагувати російський часопис «Приазовский край», то С. Петлюра залишився єдиним редактором «УЖ» [3, с. 13].

Як засвідчують сучасники Петлюри у спогадах про співпрацю з журналом, у своїй діяльності Симон Васильович спирався на редакційну колегію, котра збиралася по неділях у редакційній кімнаті. На планірках редактор інформував колектив про політичні новини, про те, що відбувається в Україні і галицьких землях, намічав актуальні питання для обговорення на сторінках «Украинской жизни». Саме на редакційних планірках Петлюра давав кожному з членів редакції літературне або ж господарсько-адміністративне завдання. Звідси випливає, що в редакції часопису існував чіткий розподіл обов'язків, контроль за їх виконанням. Як керівник журналу, Петлюра уважно вислуховував зауваження і пропозиції співробітників, належно цінував доробок творчих людей. Однак досліджений матеріал дає підстави зробити висновок і про те, що основний тягар організації і випуску часопису лягав на редактора, адже він мав дбати не лише про зміст і напрям журналу, але й думати над тим, як провести через цензуру (без узгодження) матеріали, як відлагодити фінансові справи часопису, аби забезпечити своєчасний вихід чергового числа журналу.

Характерно, що серед співробітників «Украинской жизни» були й такі українські публіцисти, котрі, живучи за кордоном, звідки надсилали матеріали, звикли були працювати при поблажливішій цензурі, ніж російська. Ось лише один уривок з листа С. Петлюри до Д. Донцова, який надсилав свої листи до журналу із-за кордону. «Сподіваюся, товаришу, що Ви признаете мені рацію, коли буду думати, що редакція журналу не є передаточна інстанція між автором і друкарнею. Може десь такі редакції і є, але я в подібній жодної охоти не маю сидіти. Мусите ж Ви, зрештою, признати, що Ваша стаття про Лесю Українку написана нецензурно: ви зробили її цитатами, які в контексті статті і ході думок Ваших дають матеріал до позову по 129 ст. Не маю жодного бажання підводити людей до тюремної брами. Хотілось би рішуче усунутися від редагування журналу. Особисто на своєму «кріслі» я дуже багато трачу: для себе нічого не можу придбати, бо навіть і ті короткі хвилини, що зостаються в мене поза службовою працею та редакційною роботою, забирає у мене всяка метушня, написана, як, приміром, «не в суд і осужденіє» хай буде сказано — отся, що її зладив на Ваші руки» [4]. Таким чином, Петлюра як редактор часопису робив усе, аби вберегти журнал, його авторів. Однак навіть при всій його обережності і вмінні обійти цензуру «Украинская жизнь» уже з першого випуску потрапила під особливий контроль московського цензора Сидорова, який під вигаданим прізвиськом Волкова регулярно здійснював напади на «Украинскую жизнь» в чорносотенній газеті «Московские ведомости». Але цим одним цензором контроль над часописом не обмежувався. За цим досить прискіпливо стежили і «рідні» київські добровольці-донощики в особі славнозвісного україножера С. Щоголева або журналіста з київського часопису «Київ», який при першій же можливості силав добірити лайки й прокльони на адресу Симона Петлюри.

Уже згаданий С. Щоголев у статті «Украинское движение как современный этап «южнорусского сепаратизма» («Київ», 1912, VIII, 588 с.) присвятив «Украинской жизни» такі слова: «Московский журнал констатує аналіфаетизм російського інтелігента в діялці українознавства і, зрозуміла річ, обробляє цього інтелігента, не церемонячись не тільки турботою про правду, але й вимогами здорового розуму. З «Украинской жизни» ми дізнаємося, що термін «Україна» є прийнятний самим населенням, тоді як в дійсності 99 відсотків південноросійського населення навіть і не підозрює про існування цього терміну.

Чи доводиться терміном «Поволяжье» існування «поволязької нації», журнал цим не цікавиться, але йому дуже хочеться упевнити себе й інших в існуванні «українського народу» (с. 189—190).

Усе це засвідчує, якою була атмосфера, в якій доводилося працювати Петлюрі — редакторові «Української життя»: з одного боку, домагання окремих співробітників зберегти без змін текст рукопису без огляду на російську цензуру, а з другого боку, — знаменні замаху російської цензури «скрутити в баранячий ріг» редактора «Української життя» за кожен вияв на її сторінках думки про автономію України, про вільний розвиток української школи. Отже, це була доба справді шаленої реакції внаслідок перемоги царської бюрократії над здобутками революції 1905 року. Ось чому Петлюра нарікав на тяжку його долю як редактора «Української життя». У січні 1913 року Симон Васильович у листі до Д. Донцова писав: «Я особисто дуже втопився, і мені часом так хочеться плюнути на службу і поїхати в Гонолулу або Занзібар, в крайнім разі посидіти у Відні за чашкою кави, звичайно Diada, що є «найкраща в світі», і абсолютно забути про різні обов'язки наймита комерційного підприємства і редактора «Української життя» [5]. Як писав С. Сіропалко, у Москві Петлюра справді особистого життя не знав: з ранку до обіду — праця в конторі, а після обіду — громадсько-національна праця, або засідання в українській організації, або участь у різних нарадах з українських справ, або побачення й зустрічі з приїжджими українськими діячами з Петербурга чи України.

Залишається тільки дивуватися, де С. Петлюра знаходив час для літературної праці. У 1913 році Симон Васильович зазначав, що уся його «продукція» виявляється в різних заходах, спрямованих на здобуття грошей для «Української життя», на її порятуюнок. При цьому він мріяв про ті часи, коли зможе здійснити свої плани щодо літературних праць про українських письменників. Але, за словами Петлюри, думки зостаються десь в уривках на папері.

При всій переобтяженості, при всіх неприємностях редакування та підневільної служби в комерційному підприємстві, Симон Петлюра зберігав властивий йому гумор і бадьорий настрій. Вивчаючи спогади про Петлюру, автор цього дослідження знайшов у журналі «Тризуб» за 1936 рік цікаве цьому підтвердження. 1 січня 1913 року у листі до Д. Донцова Симон Васильович писав: «Редакція зустріла новий рік in plerо, навіть з жінками, а всі ми жонаті, виключа-

ючи нашого секретаря, який для «стилю» прийшов з товаришкою. Трохи випили. Жалкую, що Вас не було. Пам'ятаю, що Ви знаєтесь на румові. А таких людей я поважаю». Або в листі до нього в травні 1913 року писав: «Коли я через 8—10 років не прилучусь к праотцям моїм, а стану банкіром або директором якогось акціонерного товариства, закличу Вас редактором спеціально для Вас створеного журналу, де матимете вільну руку висловлювати які хочете «реси і бештати які хочете рідні святині» [6].

Симон Петлюра був не лише гумористом і здібним керівником. У ході дослідження обраної теми автору цих рядків вдалося віднайти окремі свідчення того, що Петлюра був ще й неабияким курцем. На запитання доньки Лесі у листі, скільки на день він палить, Симон Петлюра відповідає: «Можу тобі правду написати: від 30 до 40. Коли нічого не пишу, то палю менше, коли ж беру перо до рук, то виходить більше: сама рука якось тягнеться до цигарки» [7, с. 147]. Симон Петлюра справді писав багато, але, на відміну від інших творчих людей того часу, він не лише сам писав, а вчив цьому інших. Дослідження редакторської, публіцистичної діяльності дало змогу зробити висновок про те, що Петлюра був надто вимогливим до себе і до всіх інших, хто брався за перо, хто вважав себе журналістом.

«Очевидна річ, що в оцінці моєї персони Ви повинні бути правдивим: що було чи є в моїй особі, в моїй діяльності негативне, те треба так і освітити, не замазувати, а на світло денне витягти. Коли Ви знайдете щось в моїй діяльності доброго слова варте, то і тут будьте вірним правді, своїй власній совісті. Не прибільшуйте, але й не зменшуйте. Залишайтеся вірним правді, як Ви її розумієте. Хоч тут тільки одне зазначити. Для мене почався вже суд історії. Я його не боюсь, бо маю в Бозі надію, що мене і мою діяльність пізніш краще і вірніше зрозуміють, як сучасники».

Ці слова Симона Петлюри засвідчують його вимогливість не лише до себе, а й до побратимів по перу. Їх він висловив ще у 1908 році у газеті «Слово» ч. 42, де критикував статті тих журналістів, котрі без розбору хвалили все, що друкувалося в українській пресі. Некритичну хвалу Петлюра вважав за велике зло в журналістиці: «Журналістика наша шукає шляхів, методів для свого виявлення і науково обгрунтованого служіння ідеям розвитку. В такі моменти журналістика вимагає не дитирамбів для себе, не диму гадального, не хви-

лювань, а поважної допомоги і безсторонньої оцінки». «Переоцінка наших культурних сил, нашої інтелігентності, наукової підготовки — є т. є., все те, що страшною гальмою встряє в наш розвиток і заважає нам вибитись на широкий шлях вільної незалежної думки і невпинної еволюції» [8, с. 15].*

Ще один недолік бачив Петлюра в українській пресі початку XX століття — обмеженість тем. «Національне питання, і українське зокрема, не знаходило в ній відповідного місця. Українська фабрична продукція, земельні відносини, різні типи господарства на Україні, становище і життя українського робітника на різних фабричних чи сільськогосподарських підприємствах, економічні відносини села, торгівля, транспорт товарів, форми і розмір державного фіксу на Україні і багато іншого — все це досі сліве terra incognita, сфера майже не зачеплена і не освітлена українською пресою.» (Україна, 1907 р, квітень).

Отже, Симон Петлюра вимагав від журналістів не лише писати правду, а й шукати не висвітлені теми, знаходити інформаційний привід для написання того чи іншого матеріалу. Звідси випливає, що Симон Петлюра був не лише великим редактором, неперевершеним публіцистом, а й будівничим теорії журналістики, окремі положення якої не втратили актуальності і в наші дні. Ще у 1913 році, аналізуючи книгу «Журнальна праця. Як співробітничать в українських часописах» Гаврила Левченка, Симон Петлюра виклав ряд теоретичних засад журналістики: «Українська преса розвивається повільно і йде з маси народні, як чумацька валяка, не тільки через всякі «незалежні перепони» з боку адміністрації, не тільки через те, що на чолі українських видань стоять люди не тя-

* Один із авторів «Української жінки», а згодом і дослідник творчості Петлюри Павло Феденко у своїх спогадах згадує: «Я почав свою журналістську кар'єру в місечечку «Українская жінка» і то зовсім випадково. Я поламав до редакції «Української жінки» статтю про російського монархіста, члена Академії Наук Алексея Соболевського. Він казав у революційній пресі погром української культури в Галиччині й Буковині, що були окуповані в 1914 році російським військом. Моя стаття була надрукована в «Української жінки» в березні 1915 року під псевдонімом П. Тернівський. Я не хотів давати царській адміністрації нагоди для репресій. В статті я зробив помилку в цитаті із «Енеїди» Котляревського, і до мене прийшов лист від С. Петлюри з проханням, щоб у дальших статтях я не покладався на власну пам'ять.» Ця вимога Петлюри не перестаріла і для нашої доби.

муці, не відподіли, а головне через головний «гріх» всіх, за деякими висемками, наших видань — невміння зв'язати видання з потребами життя і в свій час одгукнутись на нього, освітити його. Се в значній мірі могло б бути зроблено, коли б українська преса подбала про виховання кадра кореспондентів, що стояли б на висоті розуміння завдань своєї праці, її величезної ваги для розвитку преси. Перша спроба прийти в сій справі з допомогою в формі друкованої поради — більш як невдача» [9].

Симон Петлюра застерігав журналістів, щоб вони не легковажили друкованим словом, не випускали окремі видання, не зваживши ні своїх сил, ані відповідальності, яку вони несуть перед читачами. Отже, підготовка журналістських кадрів, їх висока відповідальність перед читачами, високий професіоналізм редакторів, необхідність видання друкованого органу, що допомагає би журналістам у повсякденній роботі, — це ті орієнтири, які Симон Петлюра висловив ще на початку минулого століття, але які не втратили актуальності і у XXI столітті.

Література

1. Сіропало С. Літературно-журналістична діяльність С. В. Петлюри. — Париж, Тризуб, № 27—8 (531—32) за 16 серпня 1936, с. 13.
2. Петлюра С. Листи до А. Донцова // Літературно-Науковий Вісник, 1931, ч. 12.
3. Петлюра С. Листи до А. Донцова // Літературно-Науковий Вісник, 1931, ч. 12.
4. Сіропало С. Літературно-журналістична діяльність С. В. Петлюри. Тризуб, № 27—8 (531—32) за 16 серпня 1936 р.
5. Петлюра С. Народе українській. Вибрані статті, листи, документи. — Харків, 1992. «Ліній берег». — 94 с.
6. Феденко П. Головний отаман. Видавництво «Наше слово». Мюнхен—Лондон. — 1976. — 42 с.
7. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. № 9. Вид-во «Молоде життя». — 3600 с.
8. Лотоцький О. Листки з пам'яті // Тризуб. — 1926. — № 45. — С. 28.
9. Симон Петлюра. Журнальна праця. Як співробітничати в українських часописах // Дзвін, К. — 1913. — № 78.

ДІЯЛЬНІСТЬ СИМОНА ПЕТЛЮРИ В ОЦІНЦІ КОСТЯ ТОВКАЧА

ФЕНОМЕН Симона Петлюри в Українській революції продовжує хвилювати як науковців, так і широкий загал. Здавалося б, що попит читачів на інформацію про цього діяча мав би задовольнитися, зважаючи на значну кількість опублікованих документів, статей і фундаментальних праць. Проте, як показав час, джерельна база дослідження діяльності С. Петлюри ще далеко не вичерпана.

Важливий комплекс джерел становлять архівні справи ВУЧК—ДПУ—НКВС—КДБ. Звинувачувані в антирадянських злочинах, українські діячі в матеріалах допитів, свідченнях, вилучених у них і доданих до справ особистих документах розкривають різноманітні аспекти предмету дослідження.

У цьому контексті видається цікавою справа Костя Івановича Товкача, заарештованого як члена міфічної Спілки Визволення України у вересні 1929 р.; йому присвячено окремий том 237-томної слідчої справи. Це ім'я сьогодні мало відоме широкому загалу. А тим часом К. Товкач був одним з творців УАПЦ, зарекомендував себе як активний діяч національно-визвольного руху, близько знайомий з його лідерами — М. Грушевським, С. Єфремовим, С. Петлюрою та іншими. У Полтаві він був відомою й авторитетною людиною, навколо якої гуртувалася патріотична інтелігенція.

Кость Товкач народився 1882 р. у селянській родині. Здобув духовну освіту в Полтавській семінарії, в стінах якої доля й звела його із Симоном Петлюрою. Згадуючи семінарію, К. Товкач зазначає, що вона мала «старі бурсацькі традиції з романтичними симпатіями до старого козацтва» [1]. Під їх впливом з 1897 р. він свідомо почав вив-

чати історію України, знайомитися з літературою, театром, народним побутом. 1901—1902 рр. семінарський гурток, членом якого був і Товкач, висунув вимогу українізації семінарії. За це він та ще кілька товаришів були переведені до Мінської семінарії.

По її закінченні, за свідченням самого Костя Івановича, у священника він пішов з «народолюбними настроями і з бажанням служіння йому не тільки з церковного амвона, а й підносити його культурність взагалі» [2]. Така громадянська позиція, по суті, визначила подальшу долю молодого священника. Ставши на бік сільськогосподарських робітників-страйкарів у маєтку Кочубя в Диканьці, 1905 р. він позбавився сану.

З цього часу Кость Іванович здобуває юридичну освіту в Харківському університеті і стає активним учасником громадського руху спочатку в Харкові, а потім і в Полтаві, де починає адвокатську практику.

К. Товкач був делегований від Полтави на з'їзд представників громад у Києві 25 березня 1917 р. Головуючий на з'їзді М. Грушевський пропонував підтримати гасло політичної автономії України у складі Росії, а громаду перетворити на Товариство українських поступовців.

К. Товкачу виявилися близькими ідеї партії соціалістів-федералістів. У Полтаві її партійний осередок налічував лише 5 членів, та спілкування з лідерами партії С. Єфремовим, Стебницьким, А. Ніковським, О. Шульгиним відіграло помітну роль у формуванні громадсько-політичних поглядів Костя Івановича.

Помірковані гасла соціалістів-федералістів, зокрема викупу землі, не були популярними в масах, тому партія не отримала достатньо голосів на виборах до Установчих зборів. «Цей факт, — зазначає Товкач, — визначив наперед і мою особисту роль в розвитку революції на Україні. Я не міг змінити свої помірковані і політичні, і соціально-економічні погляди на бойові гасла моменту, а тому й не міг розраховувати на активну роль проводира. Я змушений був стати пасивним спостережником подій, займаючись практичною роботою» [3].

Проте важко погодитися з оцінкою власної ролі у полтавських подіях визвольних змагань, зробленою К. Товкачем. У жовтні 1918 р. в Полтаві організувалася губернська філія антигетьманського Національного союзу, яку він очолив, за що й був арештований контррозвідкою денікінської армії.

У 1919—1920 рр., вже в умовах більшовицької влади, головні зусилля Товкача та його однодумців зосередилися на заснуванні у Полтаві Православного церковного братства, яке мало підготувати організацію Української автокефальної церкви. Він був переконаний, що національне відродження в Україні великою мірою залежить від сутності позиції церкви.

Полтаву продовжують відвідувати В. Липківський, С. Єфремов. Будинок Товкача був місцем зустрічей київської та полтавської інтелігенції. Константин Іванович спілкується з професором В. Щепотевим, В. Воропаєм, сім'єю Рудинських, П. Голобородьком та іншими.

Отже, перед нами постає непересічної людини із стійкими переконаннями та моральними принципами, без надмірних політичних амбіцій, які б шкодили загальній справі.

Незважаючи на заперечення Костя Івановича про те, що його діяльність на початку 20-х років, пов'язана з автокефальним рухом, не мала ні політичного, ні антирадянського характеру, органи ДПУ були іншої думки.

Сфабрикована в масштабах усієї України справа СВУ мала продемонструвати зрослу загрозу націоналізму саме на прикладі найавторитетніших національних діячів.

Слідство цікавило кілька питань, які поставали з допиту в допит з вересня 1929 р. по січень 1930 р.: зміст розмов під час зустрічі з С. Єфремовим, настрої української інтелігенції в Полтаві, її участь у так званих «контрреволюційних» організаціях, ставлення до особи С. Петлюри та факту його вбивства. Стосовно останнього в протоколах перших допитів свідчення підсвідного переважно лаконічні. Причому, Товкач далекий від ідеалізації одного з лідерів Директорії, навіль, зазначимо, жорсткий в його оцінці. Судячи з відповіді підсвідного, питання виникло у зв'язку з нібито ним розповсюджуваними повідомленнями про вбивство Петлюри «рукою Москви». Він говорив так: «Я Петлюру знав по семінарії, знаю його не з поганого боку, але ролі проводиря українського народу йому ніколи не мичила і з нею він історично не справився. Марксист за переконанням взявся будувати буржуазну державу, і з цього нічого доброго не вийшло. Історія Петлюри мене мало цікавить і ні з ким про нього взагалі не розмовляв» [4].

Через 20 років В. Винниченко у «Заповіті борцям за визволення» скаже про це ж, але у властивому йому набагато жорсткішому, безапеляційному тоні: «До революції С. Петлюра ніякими своїми якостями ні в політиці, ні в культурній чи громадській галузі не був помітний». А посаду Головного Отамана революційного уряду України «дістав через нашу тодішню національну бідність», «не через те, що розумівся на військових справах, просто через те, що він носив військовий одяг і був делегатом з фронту» [5].

Торкаючись оцінки відповідного періоду Української революції, Товкач вважає «період Директорії в історії України глибоко сумним, а неприродний союз Петлюри з поляками і похід з ними, як злочин, в результаті якого Україна втратила частину Волині і Холмщини» [6].

Повернення у жовтні до з'ясування причин вбивства С. Петлюри змушує підслідного пригадувати, а можливо, й вигадувати дрібні деталі змісту розмов з однодумцями. Так, під час приїзду до Полтави навесні 1926 р. митрополита В. Липківського і В. Чехівського, який відбувся незабаром після вбивства Петлюри, ця подія стала предметом обговорення. Як стверджував Товкач, першим висловив думку, що вбивство Петлюри — це «справа Москви», або «рука Москви», В. Липківський. Вбивця Петлюри, припускав він, «або сам комуніст, або підкуплений комуністами». А В. Чехівський зазначив, що «зі смертю Петлюри український національний рух залишився без вождя» [7]. Товкач, у свою чергу, напевно, щоб зробити приємне присутньому митрополиту, сказав, що, на його думку, цей рух здатен очолити тільки В. Липківський, зважаючи на його «популярність, енергію і освіченість».

Очевидно, подальші наполягання слідчих змусили Товкача вдатися до ширших і різкіших коментарів свого погляду на подію. Зокрема, він називає вбивство Петлюри політичною помилкою. Головного Отамана, мовляв, і так очікувала не фізична, а політична смерть, зважаючи на ряд непробачних стратегічних і тактичних помилок, найбільш компрометуючою з яких був союз з Польщею. Програвши справу у відкритій боротьбі з більшовиками, Петлюра, замість того, щоб визнати це і з честю вийти із становища, буквально віддається на утримання французького уряду.

«Якби Петлюра продовжував жити, — говорить Кость Іванович, — він помер би безславно. Вбивство Петлюри оточило його ім'я деяким ореолом мучеництва за високу ідею незалежності України... Тепер цілком можна припустити, що особа С. Петлюри знайде своє романтичне відображення в поезії і епосі» [8].

Водночас незаперечно визнається той факт, що смерть одного з провідників революції ненадовго об'єднала біля домовини покійного розрізнену українську еміграцію та її амбіційних лідерів. Побували тут і Винниченко, і представник гетьмана Скоропадського з вінком квітів, про що навіть повідомляла радянська преса.

Далі К. Товкяч різко критикує позицію французького правосуддя й українського емігрантського уряду. Серйозною політичною помилкою він вважає виправдання вбивці Петлюри, що компрометує французьку сторону. «Якби подібне вбивство сталося стосовно якогось повноважного представника іншої держави, це створило б серйозний міжнародний конфлікт і зацікавлений уряд пред'явив би відповідні вимоги», — пише він. І хоч петлюрівський уряд не мав достатніх сил на такий протест, але, якби поважав себе хоч скільки-небудь, то у вигляді єдиного можливого протесту виїхав би за межі Франції. Залишаючись тут, петлюрівські спадкоємці остаточно розписалися в тому, що вони цілком і повністю на утриманні французького уряду.

На засіданні Окружної Церковної Ради Товкяч запропонував відслужити в усіх автокефальних парафіях панахиду по покійному, причому зробити це цілком легально — по «убієнному Симону», не називаючи прізвища. Перебуваючи в Києві у листопаді 1926 р., він дізнався, що така панахида була відслужена у Софійському соборі [9]. На допиті 28 жовтня Товкяч уточнив, що викладені вище думки є тільки його особистими і в жодному разі не відображають думок і настроїв українських націоналістичних кіл.

Психологічний і фізичний тиск на заарештованого Товкяча не міг не накладати відбитку суб'єктивізму на окремі його свідчення. Уже на допиті 12 листопада 1929 р. він визнає антирадянський характер бесід з С. Єфремовим у 1923 р. Такою ж «антирадянською і контрреволюційною» була і бесіда з приводу вбивства С. Петлюри у власній квартирі з В. Липківським і В. Чехівським. «Більше того, — далі гово-

рить Товкяч, — я щиро визнаю, що, вислуховуючи і ведучи вказані розмови без заперечень, я був моральним учасником у їх націоналістичних заходах». У кінцевому результаті під тиском слідства К. Товкячеві довелося визнати себе членом СВУ.

З іншого боку, не можна не помітити, що К. Товкяч недооцінював вплив як особистості, так і діяльності С. Петлюри на місцеву інтелігенцію. Зокрема, незадовго до арешту в бесіді з одним із полтавських діячів Доленком він дізнався, що серед місцевої інтелігенції виникла ідея створити політичну партію і в пам'ять про С. Петлюру назвати її «петлюрівською». Але існували небезпідставні побоювання, що на Правобережній Україні люди в партію з такою назвою не підуть. Тому пропонувалися ще два варіанти назви — «партія українців-фашистів» або «мужоха партія». Причому вже на одному з грудневих допитів Товкяч уточнює, що саме він у бесіді з Доленком відкинув назву «петлюрівська», мотивуючи це непопулярністю Петлюри серед правобережного українського селянства через польський наступ і реквізиції продовольства для армії.

Ця недооцінка базувалася, очевидно, на недостатній поінформованості Костя Івановича про настрої в губернії. Як свідчать інші архівно-слідчі справи, надзвичайка зафіксувала на Полтавщині окремі спроби встановлення зв'язків з петлюрівськими закордонними центрами, а повстанський рух кваліфікувався владою як «петлюрівський». Так, мешканець Полтави Новицький був ув'язнений у Соловецькому концтаборі за «зв'язок із агентами Петлюри, які приїжджали в Полтаву та інформували його про становище петлюрівських організацій за кордоном» [10].

У селі Березова Лука Роменського округу в березні 1923 р. місцеві селяни започаткували формування організації, при вступі до якої кожен член вносив 20 фунтів зерна. За виручені від його продажу кошти планувалося придбати зброю. Вдалося зібрати лише 3 пуди зерна, що дало змогу в обмін на нього отримати 1 гвинтівку, 2 револьвери та виготовити печатку «Комітету місцевої петлюрівської організації» і штамп «Надайте допомогу повсталим проти партії комуністів і шкуродерства — прохає партія Петлюри» [11].

У «петлюрівських» настроях звинувачувалися також заарештовані у 1921 р. 37 учнів Пирятинської учительської семінарії, 25 членів

«підпільної петлюрівської організації» в Лубнах. Відновлення УНР на чолі з С. Петлюрою висували як головне завдання керівники повстанських загонів Г. Левченко, А. Христовий та інші.

Отже, розгляд одного з аспектів проблеми ролі конкретної особи в історії українських національно-визвольних змагань, що впливає з аналізу специфічних документальних джерел, приводить до таких висновків:

— постать С. Петлюри символізувала самостійницький напрям у національному русі і пов'язувалася з ідеєю відродження УНР;

— у перші роки радянської влади в Україні зберігалися могутні опозиційні настрої, які виявилися у розгортанні повстанського руху під гаслами УНР;

— ступінь контрреволюційності звинувачуваних органами ВУЧК-ДПУ визначався ставленням до С. Петлюри як людини і політичного діяча;

— оцінка його діяльності окремими діячами, в тому числі і К. І. Товкачем, не позбавлена суб'єктивізму, причини якого слід шукати в розчаруваннях поразкою національно-визвольних змагань.

Примітки

1. Архів Служби безпеки України (далі СБУ). — Спр. 67098 — ФП в 237 томах. Т. 222 — Арк. 1.
2. Там само. — Арк. 1 зв.
3. Там само. — Арк. 4.
4. Там само. — Арк. 7.
5. Володимир Винниченко. Заповіт борцям за визволення. — Київ, 1991. — С. 24, 25.
6. Архів СБУ. — Спр. 67098 — ФП. Т. 222 — Арк. 33.
7. Там само. — Арк. 62-63.
8. Там само. — Арк. 64.
9. Там само. — Арк. 74.
10. Архів УСБУ в Полтавській обл. — Спр. 15130 — с. — Арк. 11.
11. Там само. — Спр. 14578 — с. — Арк. 28.

 Світлана СЕМЕНКО,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української літератури
Полтавського державного
педагогічного університету

СИМОН ПЕТЛЮРА ТА МИКОЛА ДМИТРІЄВ ПРО ШЛЯХИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДРАМАТУРГІЇ: СТОРІНКИ МАЛОВІДОМОЇ ДИСКУСІЇ

НА ПЕРЕХРЕСТІ XIX і XX століть стало зрозуміло, що традиційна українська драматургія, яка у попередні роки мала визначні здобутки й успіхи, вже не може задовольнити потреб нового часу. Назріває нагальна необхідність пошуків нових художніх цінностей, нових тем, жанрових форм та образів, які на основі творчого засвоєння кращих світових досягнень, не хештуючи своїми, сприяли б виходу національного театру на новий щабель його еволюції.

Змін на терені драматичного мистецтва вимагала й інтелектуалізація культурного життя в Україні, зумовлена зростанням естетичних смаків і запитів національної інтелігенції, котра стала активніше впливати на оновлення художніх цінностей.

Широка полеміка про шляхи розвитку української драматургії розгорнулася на сторінках періодичних видань, оскільки національно свідомі інтелігенція вважала розбудову нового театру своїм першочерговим завданням, бо саме засобами сценічного мистецтва можна якнайкраще впливати на думки і настрої мас. Усі виступи українських культурних діячів початку XX століття, що стосувалися реформування театру і драми, об'єднувала думка: соціально-побутовий театр уже не відповідає вимогам життя і не сприяє поступу в розвитку й утвердженні національної ідеї.

Одним з найбільшійших питань, що обговорювалися на сторінках преси, було питання про зміст і форму сучасної драми. Письменники і критики нового покоління найбільший прогрес вбачали в розвитку соціальної драми, яка на той час досягла найвищого злету в західноєвропейських літературах. Поряд із Лесею Українкою («Новейшая общественная драма») та Людмилою Старицькою-Черняхівською («Двадцять п'ять років українського театру») Симон Петлюра одним із перших в українському літературознавстві у статті «Уваги про завдання українського театру» обґрунтував роль соціальної драми у поступі національної драматургії, а ширше — нових прогресивних ідей, і національної зокрема.

Згадувана праця українського державника з'явилася як передмова до п'єси Є. Чірікова «Євреї», перекладеної Леонідом Пахаревським 1907 року.

Інтерес до соціальної драми у Симона Петлюри не був випадковим, бо, як слушно зауважує Юрій Ковалів, «вихований на народницьких традиціях, він у творах українських письменників шукав передовсім соціальних та національних мотивів» [2, 41].

Петлюра-критик з перших рядків робить закид українським драматургам, що вони «замість артистичної живої і живучої справи, годують публіку літературною січкою» [3, 45]. Далі, простежуючи розвиток національної драми, дослідник досить категорично стверджує: «Уславлена драма українська, наскрізь перейнята «широ-народними тенденціями», справді соціально-народною не була. Вона культивувала від початку нового театру українського або етнографізм, або малювання буденого життя чи то родинного, чи більш ширшого» [3, 46]. І хоча з деякими поглядами на творчий доробок українських драматургів XIX століття важко погодитися, проте зрозумілим є прагнення дослідника до кардинальних змін у вітчизняній драмі: «Нові потреби соціального життя мусять створити у нас і нову соціальну драму. Нова драма буде мати і своїх драматургів, що, проїнявшись ідеями боротьби і гармонізації життя, дадуть нам в своїх артистичних образах синтез народних надій...» [3, 52]. Як позитивне явище на шляху оновлення національної драматургії, як «перші ластівки нової драми» автор називає п'єси «Розгардіяш» і «Скрутну добу» М. Кропивницького, «Лихоліття» Г. Хоткевича, «Дисгармонію»

В. Винниченка. Поряд із здобутками вітчизняних митців одним із головних чинників на шляху реформування українського драматичного мистецтва Петлюра вважав збагачення репертуару національного театру п'єсами зарубіжних авторів, а особливо тими творами, де «моменти соціальної, політичної і національної боротьби пригнічених клас громадянства стоять на першому плані» [3, 53].

Автор «Уваг...» був твердо переконаний, що перекладні п'єси допоможуть створити «нову живу течію в театральному репертуарі, яка, злившись згодом з рідним джерелом української соціальної драми, залле буйним потоком застарілий і в значній частині наскрізь цвілий сьогочасний репертуар» [3, 53].

Полемічна стаття Симона Петлюри викликала появу рецензії Миколи Дмитрієва, одного з перших редакторів щотижневика «Рідний край». Дмитрієв хоча й не заперечував, що драма та театр потребують кардинальних змін, однак не поділяв поглядів Петлюри-критика, які стосувалися драматичної спадщини письменників XIX століття. Автор рецензії досить категорично констатує: «Занадто сміливим розмахом д. Петлюра намагається знищити все те, що зроблено українською драматичною літературою за останні 100 років» [1, 15].

Така позиція Дмитрієва зрозуміла. Сповідуючи національно-народницьку теорію в мистецтві, він цінував ті можливості, які українська драматургія і театр створювали для просвітницької діяльності серед народу. У цьому зв'язку, розмірковуючи про місце і роль театру в житті народу, він зазначає: «Український театр задля розвою національної самосвідомості має велике значення. Він ворушить кращі почуття, ту іскру Божу національного життя, яку має в душі український народ» [1, 16].

Далі Дмитрієв радить авторові «Уваг...» звернути свій погляд на те, в яких обставинах розвивалися театр і драма і «як в українській драмі відбулись усі літературні течії кращих літератур Західної Європи» [1, 16].

Високо поцінуючи (рівно як і Симон Петлюра) творчість І. Карпенка-Карого, Б. Грінченка, Г. Хоткевича, редактор «Рідного краю» наголошує, що в творчості цих митців драма еволюціонувала від етнографічно-побутової на «ґрунт освічення реального життя народу,

малюючи економічно-правове становище нашого робітника, хлібороба, відносини його до інтелігенції» [1, 15]. У своїй рецензії Дмитриса також порушував і питання об'єктивності та науковості критичних розвідок: «Звісно — сміливість річ гарна, тільки для літературної критики треба багато чого іншого. Перш всього треба, щоб критична розправа була правдивою й безсторонньою.» [1, 16].

І хоча Симон Петлюра та Микола Дмитрисів мали різні погляди на шляхи розвитку українського театру, проте їх об'єднувало одне: реформа українського театру була справою нагальною й конче необхідною.

Література

1. Дмитрис М. Рецензія «Євреї» Чирікова. В перекладі А. Пихаревського. З передмовою С. Петлюри. — К., 1907 // Рідний край. — 1907. — № 17. — С. 15—16.
2. Ковалів Ю. Маємо знати // Слово і час. — 1991. — № 3. — С. 40—43.
3. Петлюра С. Уваги про задання українського театру // Петлюра С. Статті. — К., 1993. — 341 с.

ПОЛЬСЬКІ ПУБЛІКАЦІЇ ПРО СИМОНА ПЕТЛЮРУ В ОСТАННЬОМУ ДЕСЯТИРІЧчі ХХ ВІКУ

У ПНР рідко публікувалися інформації про визвольні змагання українського народу в 1917—1920 роках і про союз Симона Петлюри з Юзефом Пілсудським. Частіше траплялися суб'єктивні та напаставні відгуки. Натомість в останньому десятиріччі ХХ віку посипалися численні, різноманітні, здебільшого безсторонні й нерідко похвальні виступи про Симона Петлюру, його союз з Польщею, про різні етапи визвольної боротьби й про діяльність Петлюри на еміграції. Стали вони продовжувати спадщину таких часописів, як «Бюлетин польсько-український», «Вскуда», а також еміграційної паризької «Культурн». Йшли шляхом істориків Леона Василювського чи Тадеуша Кутшеби. Маю на думці окремі книги, статті, рецензії, замітки, а також наукові конференції. Лише неповний їх огляд підтверджує їх численність та виховно-наукове значення. Траплялися також в енциклопедіях, пресі і навіть у книжках помилкове називання Петлюри Семеном, обвинувачення його за єврейські погроми та інші фальсифікації. Так, наприклад, «Porucznik encyklopedia powszechna», видана в Кракові 1996 р., помилково наддала Петлюрі ім'я Семен, назвала його націоналістичним замість національним провідником, повідомляла, що він у Парижі перебував з 1921 року (а не з 1924 р.) і що був убитий «за погроми євреїв під час його урядування в Україні».

Проти цих зафальшуваних протестував між іншими історик Тадеуш Ольшанський в «Historii Ukrainy XX w» (1994). Він писав: «Петлюра Симон, але не Семен, як пишуть у Польщі публіцисти — діяч політичний, військовий, український провідник у 1917—1921 роках і одна з найбільших особистостей політичних України в її історії».

вбитий агентом ГПУ». Ольшанський далі відзначає, що закон антисемітизму на адресу України чи також самого Петаюри не має обґрунтування, бо чимало винних у погромах євреїв розстріляно. У слідчій комісії брали участь євреї, а потерпілим виплачували відшкодування. Євреї могли творити свої поліцейські формуції.

Питання ці випростовував також Анджей Хойновський в книзі «Шквіпа» (1997), пишучи: «Соціалістичні керівники УНР назагал були далі від антисемітизму й старалися протиставитися антиєврейським гвалтам (між іншим, розстріляно деяких організаторів гвалтів і учасників погромів). У цьому питанні показалися однак подвійно безрадними — не тільки не панували над ситуацією, але дозволяли обвинуватити себе усією відповідальністю за перебіг подій. Хоч справниками поважної частини мордів були інші війська, європейська опінія досить згідно приписувала їх бійцям української республіки. Знайшло це символічний вияв у ході паризького судового процесу Шварцбарда, вбивці Симона Петаюри в 1926 році» (с. 56). Демаскуючу критику «аргументів» Шварцбарда принесла стаття «Процес Шварцбарда», яка появилася у збірці писемь цього автора під заголовком «W dolinie Dniepcu» (1993). На міжнародній конференції в Торунському університеті в травні 2000 р. Маріуш Волос з Торуня прочитав доповідь на тему: «Судовий процес Шварцбарда в світі французької преси». Доповідач довів, що Шварцбарда підтримувала комуністична французька преса (L'Unité). Інша частина преси тільки повідомляла про хід процесу (Le Temps Qui d'orsay). Натомість часописи центру й правіці (L'Echo de Paris, L'Action Française) в особі вбивці Головного Отамана військ УНР бачили більшовицького агента. Попереджуючі вислови не остерегли Анджея Станіслава Ковальчика перед поставленням хибних оцінок Петаюри в книжці «Pap Petluga» (1998), про яку я критично писав у рецензії під заголовком «Це не правдивий Петаюра» в Mazowieckich Studiach Humanistycznych в 1998, № 2, (передрукованої у Самостійній Україні. — Київ. — 1999. — Ч. 2. — С. 6—13). А. С. Ковальчик змеквоажив позитивне ставлення до Петаюри маршала Підсудського, його ад'ютанта Леона Князьолицького, Тадеуша Голувка, Генрика Юзевського, Станіслава Стемпловського, Леона Василевського та інших. Ущипливо висловився про незалежницькі

ідеї Петаюри. Йому та його однодумцям не спало на думку, що, стріляючи по отаманові, вони влучають у Підсудського, бо як же то він, маршала, уклав союз з «погромником» євреї!

Питання цих погромів сучасний український історик Ярослав Грицак в «Історії України», що її переклала польською мовою Катерина Котинська, виданій у Любліні 2000 р., подав так: «Червона Армія довершила 6% погромів, російські білі армії 20%, а політичні банди 20%, не підпорядковані Директорії отамани 40%». Найбільше погромів організував отаман Микола Григор'єв, колишній царський офіцер, відак шукач пригод у різних арміях, а врешті самостійний погромник, вбитий Махном. До того слід додати деяку участь у погромах польських частин, про що писав Павел Ясениця у збірці нарисів «Tyłko o historii» (1962, с. 141) та згадував Ярослав Івашкевич у романі «Честь і слава». Автор солідної й нагородженої монографії «Petluga» (2000) Ян Яцек Бруський широко представив заходи Петаюри проти погромів євреїв. Цитуючи його накази і відозви, що забороняли погроми під загрозою суворої кар, Бруський подав також накази співробітництва євреїв з Головним Отаманом військ УНР та вислови єврейських авторів, що виступали на захист Петаюри (с. 410—413). Ще раніше автор цих рядків у книжці «Симон Петаюра» (1997) помістив у польському перекладі наказ від 26.VIII.1919 р. і відозву до повстанців в Україні (1921), в яких заборонялося будь-які погроми під загрозою великої кар.

Широкий діапазон питань, пов'язаних з епопеєю Петаюри—Підсудський, представлено на міжнародних конференціях у Варшавському університеті (23—25.X.1995), в Університеті М. Коперника в Торуні (16—18. XI. 1995 та 18—19. V.2000 р.), а також на конференції в Кошаліні в 1999 р. Доробок цих конференцій був виданий у Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze, 1996, № 3, у книзі Polska-Ukraina sojusz 1920 roku i jego następstwa, Toruń, 1997, та Polska i Ukraina, Koszalin, 1999.

До безумовних досягнень у цій площині слід зачислити книжку заступника директора Південно-східного наукового інституту в Перемишлі Олександра Колянчука, видану українською мовою під заголовком «Українська Військова еміграція у Польщі 1920—1939» (Львів, 2000). Частиною письменницької спадщини Петаюри О. Ко-

ляччук окреслив як його політичний заповіт. Передовсім він мав на думці працю «Сучасна українська еміграція та її завдання» (1923). Коляччук вибрав з публікації такі вказівки Петаюри: щоб емігранти вчилися іноземних мов, утримували зв'язок з екзильним урядом, щоб учені підтримували зв'язки з науковими осередками в країнах перебування, брали участь у наукових конференціях на міжнародному фоні і пропагували ідею державності України. Необхідними могли б бути патріотична наука і виховання молоді, переклади українських творів іноземними мовами, оборона Варшавської угоди.

У цій десятирічній Петаюрині знайшлося чимало праць, присвячених життю й діяльності самого Симона Петаюри. Ці публікації, які здебільшого спираються на архіви, враховують багатий доробок української історіографії, спростовують помилкові, а то й нечесні обвинувачення Петаюри в причетності до погромів євреїв, вказують на його талановитість, політичну зрілість і далекоглядність, на його друзів і ворогів, на союзників і противників. Досить широко життєпис отамана подав Станіслав Стемпень, зупинившись також на зв'язках Петаюри з масонами. Однак, надто сумнівною є сутестія про те, як Головний отаман розмірковував над введенням в Україні Церковної унії. Цьому перечать вислови його міністрів віросповідання О. Лотоцького та І. Огієнка, а також поляка і римо-католика Г. Юзевського, який у спогадах «Zamiast ramietnika» між іншим писав: «політика Ватикану йшла дорогою унії, а останньою виявився обряд східний (неоунія — А. С.). Але одно, ані друге справи православ'я в обставинах пануючих у Польщі не полегдило. Неможливе було до прийняття на сході Польщі, на білоруських і українських землях. Не мало шансу в Росії». Правда, С. Стемпень ставить цю проблему обережно, але Роберт Потоцький у книзі «Idea restytucji...» сміливіше. Стемпень у рефераті, прочитаному в травні 2000 р. в Університеті в Торуні, висвітаив значення перебування Петаюри у Львові (листопад 1904 — грудень 1905). Майбутній отаман зустрівся тут з лівими діячами, вченими, зокрема М. Грушевським, К. Студинським, І. Франком, аступив до НТШ, відвідував університетські українознавчі курси, познайомився з польсько-українськими справами й польською літературою. Виразно доповнив свою освіту.

Василь Назарук дав оцінку публіцистики Петаюри. Наголосив на

тому, що Головний Отаман військ УНР домагався національного характеру освіти й науки, віщував виникнення незалежної України. Додамо, що С. Петаюра домагався національного характеру православної церкви. Опрацьовуючи його публіцистику, В. Назарук дійшов такого висновку: «Публіцистична творчість Симона Петаюри не перестає нині викликати подив своїм мудрим проникненням у душу народу і людини, рідкісним поєднанням високого лету, якогось романтичного духовного пориву з довершеністю точної думки, слова та державницьких дій прагматика, який своєю діяльністю уособлював тяглість державних традицій України».

Якщо йдеться про Варшавську угоду 1920 р., яку захищав Симон Петаюра, то у висвітлюваному десятиріччі знайшлися автори, що підкреслювали її значення. У нарисі «Учасник Петаюрівської епопеї» Юзевський, приміром, пише: «Найбільша історична постать наших днів і одна з найбільших в історії України — Симон Петаюра сполучувався з Польщею, був разом з Польщею, а Польща стала необхідна в боротьбі України за незалежність...». В іншому місці Юзевський твердить: «Коли б не Пілсудський, не дійшло б до польсько-української єдності, не дішло б також, коли б не Петаюра».

Виступаючи на Міжнародній Конференції в Торуні в травні 2000 р., український історик з Києва Юрій Терещенко між іншим сказав: «Завдяки зусиллям Симона Петаюри вночі з 21 на 22 квітня 1920 р. була підписана політична Конвенція між Польщею і УНР. 24 квітня цей документ доповнено військовою угодою, яка встановила військовий союз між обома державами».

У життєписах Петаюри, досліджуючи його публіцистику, автор цих рядків неодноразово вказував, що Петаюра писав не тільки про українські справи, а й про польських письменників — Станіслава Висп'яньського та Вацлава Серошевського, а також про Льва Толстого чи Івана Тургєнєва. Це ще один доказ, щоб до постаті Головного отамана військ УНР не приклеювали таблички з написом націоналіст, а національний діяч. На повторений А. С. Ковальчиком за М. Булаковим докір, що Петаюра був лише бухгалтером, відповідали Олшанський, Потоцький, Брусський, які доводили, що він був публіцистом, редактором, партійним і державним та військовим діячем.

У багатьох польських публікаціях Симона Петлюру зображують як незламного борця за незалежність України, організатора, ідеолога й оборонця Української армії.

Виступаючи на Міжнародній конференції в травні 2000 р. в Торунському університеті, Зофія Вашкевич сказала: «Польська сторона без застереження визнала повноваження привезеної більшовицькими делегатами Радянської України. В Ризі ми зрадили, опустили УНР. Пілсудський не цікавився ходом мирних переговорів, не мав на них ніякого впливу. В складі делегації знайшлися також його люди, але не вони рішали про вирішальний стан трактату».

Відомо, що Петлюра назвав цю угоду «Ризькою комедією», запевне мавши на увазі новий похід в Україну, щоб підготувати загальнонародне повстання проти більшовиків, а Пілсудський підтримував цю ідею.

Олександр Коляничук на Міжнародній конференції в Торуні в травні 2000 р. прочитав реферат на тему «Пасторства в Армії УНР» і ствердив, що всупереч поглядам лідерів Центральної Ради вже в липні 1917 р. Петлюра призначив кількох військових капеланів. У травні 1920 р. була покинута управа армійського пасторства. Після інтернування в армії УНР діяли військові капелани в числі понад 20 чоловік, видавався «Релігійно-науковий вісник» (1921—1923). Цю діяльність і далі підтримував Головний отаман військ УНР.

Пишучи переважно в позитивному плані про Симона Петлюру, польські автори останнього десятиріччя ХХ ст. проте не приховують, що Головний Отаман військ УНР мав і ворогів. Я. Брусський, при цьому, писав про те, що командував північної групи військ УНР отаман Володимир Оскілко готував державний переворот. Отамани Омелян Волох, Юлія Божко і Олександр Дарченко зрадили Петлюру й з державною скарбницею втекли до більшовиків. Проти Петлюри виступали Володимир Винниченко та Сергій Моркотун, а також галицькі діячі. З польської сторони противниками Симона Петлюри були народні демократи (ендеки).

Різні інтриги не зламали С. Петлюру і не зупинили його зусиль у боротьбі за незалежність України, його віри, що раніше чи пізніше ідеал цей буде досягнуто. На цю тему Я. Я. Брусський у своїй монографії пише: «У листі від 21 липня 1923 р. Головний Отаман військ

УНР накреслив детальну програму праці уряду. В opinii Петлюри центр УНР має виконувати роль диспозиторії українських державницьких традицій, виконувати зрозумілі репрезентативні функції. Як окреме завдання, Головний отаман ставив питання консолідації еміграції в один національний фронт та теоретичних надбань української державницької ідеології» (с. 517).

Названі польські публікації останнього десятиріччя ХХ ст., крім постаті Головного Отамана військ УНР, аналізували військові операції, інтернування Армії УНР, діяльність екзильного уряду УНР, службу петлюрівських офіцерів у Польському війську, розвиток української преси на еміграції, розвиток художньої діяльності, літературного життя, науки, діяльність Українського Центрального Комітету, до складу якого входили поляки Г. Юзевський, С. Стельковський і Й. Волошиновський. Організовані упродовж останнього десятиріччя ХХ ст. наукові конференції та публікації становлять продовження епопеї Пілсудський-Петлюра, ідей розгортання польсько-українського співробітництва.

Література

1. Deruga Aleksy. Początki rokowań o sojusz Piłsudski-Petlura styczeń-luty 1919 r. [B] Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. — Warszawa, 1970, t. VII.
- Jablónski Henryk. Z dziejów genezy sojuszu Piłsudski-Petlura (Początki konfliktu zbrojnego, XI.1918—III.1919r.) // Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej. Seria Historyczna. — 1961. — № 5 (21). — S. 40—58.
2. Arki S., Korta A., Seratin Z. Zmowa grabieżców. Awantura Piłsudskiego w 1920 r. — Warszawa, 1950.

Василь ГРАБ,
правознавець, старший викладач
Полтавської державної аграрної академії

МАЛОВІДОМИЙ ФЕЙЛЕТОН КАПЕЛЬГОРОДСЬКОГО ПРО СИМОНА ПЕТАЮРУ

1 СІЧНЯ 1919 року газета «Лубенщина» опублікувала фейлетон Пилипа Капельгородського «Оглашений, ізидіте!», який присвячувався Симонові Петлюрі. Появі фейлетону передували бурхливі події.

Звільнений у листопаді 1918 року із в'язниці, Симон Петлюра швидко виїхав до Білої Церкви і очолив штаб повстання проти гетьмана. Вже через тиждень повстанці розбили гетьманські війська. Скоропадський підписав акт про зречення від влади, а його армія капітулювала. Повстанські сили урочисто вступили в Київ. 26 грудня створили уряд Української Народної Республіки, в той же день Центральна Рада ухвалила закон про передачу землі селянам без викупу.

Стрімкий, триумфальний повстанський рух, швидко, переможне здобуття влади викликало неймовірне піднесення народного духу і разом з тим породило у деяких колах короточасну ейфорію. Цим настроєм, вірогідно, піддався і Капельгородський. Тим більше, що Симон Петлюра, ім'я якого неждано стало символом національно-визвольних змагань, був його давнім, ще з часів навчання у Полтавській духовній семінарії, другом.

Зблизилися вони 1901 року. Симон залучив Пилипа до революційної боротьби, участі в Революційній українській партії. Вони розповсюджували листівки, газети, нелегальну літературу, агітаційні брошури «Дядько Дмитро» та «Чи є тепер панщина?». За цю діяльність їх разом з групою молодих людей виключили із семінарії. Список відторгнутих оголосили, завершивши наглядом: «Оглашений, ізиді-

те!». Ці слова Капельгородський і поставив заголовком фейлетону. Тепер вони звучали як сарказм¹, як триумфальне гаузування кошишніх знедолених над гнобителями і знаменували цілий етап революційної боротьби.

Розповідаючи про Петлюру, Капельгородський одночасно коротко переповідає останні події, відгукується «на злобу дня». Він ненав'язливо розкриває основні причини повстання: неприйняття народом гетьмана, який «найнявся до хлібробів-власників» і разом з правлячою братією «через силу напихав українців московською держимордією, чи то пак самодержавієм».

Вміщена на тій же сторінці «Селянська пісня», що теж належить перу Капельгородського, підсилює думку фейлетону, наголошуючи на протипанській спрямованості петлюрівського руху.

... В славім Київі диво сталося,
Там петлюрівці з честю й славою
На гетьманівців встали лавою.
Де й поділися всі напасники!
Хилють голову панів-власники,
Бо нема кому в світі білому
Пути знов скувати краю цілому!

Згодом під впливом різних обставин — непослідовної політики Центральної Ради, перебування під арештом у Лубенському відділі ДПУ тощо — Капельгородський від петлюрівського руху відійшов, і у 1920 році повітревком призначив його редактором «Вістей» ревкому. Потім Пилип Йосипович працював редактором газети «Червона Лубенщина», у газеті «Більшовик Полтавщини». Письменник створив ряд творів, що увійшли до класики української літератури. Але більшовики міцно пам'ятали підтримку ним петлюрівців під час революції і не вірили в остаточне його переродження. У березні 1938 року Пилипа Йосиповича заарештували і за рішенням особливої трійки обласного УНКВС стратили у Полтаві 23 липня того ж року. Провина письменника перед владою викладена в довідці Лубенського окрвідділу ДПУ, прилученій до кримі-

¹ Оглашеними називали ще не окрещених. Після пасхального Євангелія і молитви про них вони повинні були покинути храм і чекати, доки будуть святити паски і трапези. (В. Г.)

нальної справи. У ній говориться: «В началі революції Капельгородський був директором гімназії в гор. Лубнах, а з приходом військ Центральної Ради організував українську гімназію. По приїзді денникінців Капельгородський демонстративно вийшов со своєю гімназією з національним прапором, за що був арештований денникінцями і закований в тюрму. <>

В Полтаві (пропущені слова, очевидно — «имел связь» — В. Г.) з Петажорой, котрому внаслідок воступав дифирамби в редакції-ровавшейся им газеті «Лубенщина».

З огляду на те, що фейлетон П. Капельгородського «Оглашенніі, ізідіте!» майже зовсім невідомий сучасному читачеві, наводимо його у додатку як документ, що характеризує учасників і дух боротьби за соціальне і національне визволення.

12 вересня 2002 р.

Література

1. Лубенщина. — 1919 р. — 1 січня. — № 1.
 2. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. Т. 2, К: АН УРСР, 1995. — С. 514—517.
 3. Винниченко В. Відродження нації, част. III, К: Вид. політ. літ. України, 1990. — С. 123—127, 163—167.
 4. Записки семінариста /Капельгородський П. Вибрані твори. — Полтава, 1932; Андрушківський В. Мета — ширити українську свідомість /Полтавський вісник. 2001. — 25 травня.
 5. Граб В. І. У ледцях ДПУ. Нариси про безпідставно репресованих діячів науки та культури. — Полтава: Археологія, 1999. — С. 108.
 6. Архів УСБ України в Полтавській обл. — Спр. 3365-С, т. 2. — Арк. 605. Довідка про виконання постанови особливої трійки УН КВС по Полтавській області від 5 квітня 1938 р.
 7. Там само. Т. 1. — Арк. — 26—27.
- Додаток: Лубенщина, № 1 від 1 січня 1919 р. (ксерокопія сторінки з фейлетоном П. Капельгородського).

«Оглашенніі, ізідіте!»

Симон Васильович Петажора ніколи не признавав апостольського слова: «всяка душа властем предержащим да повинувься» і таки чимало завдавав клопоту особам з хрестами, медалями та шабляками.

Ще коли ми всі протирали батьківські штанинцята на семінарських лавках, то Петажора щодня псував «пшцевареніє» старому сивобородому ректору своїми явно-гайдамацькими симпатіями або ж замість богословії українську книжку в семінарії притарабанить, або «Ще не вмерла Україна» замість «Спаси Господи» мутичить, або якого маминого сина в українську віру приведе.

І тому одного дня нас неприємного дня семінарське начальство рішуче виголосило усім непокірним, а в тім числі й Петажорі: «Оглашенніі, ізідіте!» .. і ми «ізішли», а хто «ізійти» не поквапився, тому навіть провідника дали, — хоча зовсім не духовного звання, бо носив бурці на щоках, шаблюку при боці, какарду на лобі і чудесні штани блакитного кольору, отже мав прилізці адміністративно-духовне: архангел!

Пам'ятаю, що ніхто з нас не протестував, і дипломати всього світу не звернули на той випадок ні найменшої уваги. Мовчала Франція, мовчав Вільсон, і тільки людина в блакитних штаних соблаговолила роззвистити вершу й промовити нам на прощання: «Голя, шмоль, ноль і компанія!».

Минали роки. Люде з хрестами, медалями та шабляками таки нічошенько собі примостилися в славному місті Києві, і були між ними такі заслужені особи з повними іконостасами на грудях, що їм, мовляв, «не хватало тільки бубнового туза до повної парадної форми!».

І Павлуша Схоропадський поміж ними вніздився: найнявся до хліборобів-власників за «гетьмана вся України» до нового року на хазяйських харчах!

Аж тут наблизився до Києва Симон Васильович з січовиками і всій чесній кумпанії поріг показав: «Оглашенніі, ізідіте!» Єлиця оглашенніі, ізідіте!» ..

Боже ти мій, скільки того галасу чулося! Союзники з великого дива роззявили рота, що аж печінку видно! Добровольці закурили на той Кавказ, аж п'ятами світять! Частина «оголашених» дали дуба з переляку і зразу ж так засмерділи, наче Лазарь чотиродневний! А «гетьман всея України» живим взятий на німецьке небо, де й досі «на Соломоні» ворожить, до кого ще на заробітки йти.

А з яких причин, скажіть Бога ради, увесь отой галас?

Воно, правда, титулованим особам, моваяв за Некрасовим,

*«Непріятно с мистечок солідних,
із хороших казюних кватір,
вдруз без всяких причин благодійних
удалаться в невідомий мір!»*

Але ж, кажуть, декому з їх навіть «казюнні» квартири дали, тільки що в іншому будинку! Чого ж їм ще?

А коли хто хоче довідатись, за віщо С. В. Петлюра оті «іконостаси» поперекидає, можу пояснити. Вони вже дуже через смлу напихали українців московською держимордією, чи то пак самодержавієм, а напихати живу людину зовсім не слід: пупок роз'якеться!

Пилип Кавельгородський.

Тарас ПУСТОВИТ,
історик-архівіст (м. Полтава)

Петро РОТАЧ,
письменник, літературознавець (м. Полтава)

ПРОКІП ПОНЯТЕНКО: ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ МАЛОВІДОМОЇ ПОСТАТИ

ПІСЛЯ падіння УНР по-різному складалися долі тих людей, які брали участь у становленні самостійної Української держави в 1917—1921 рр. Не всі вони опинилися в еміграції, а з тих, що залишилися в Україні, не всі були вилучені чекістами-білшовіками і знищені. Саме до таких діячів належить Прокіп Дмитрович Понятенко, земляк і друг Симона Петлюри. Вони співпрацювали на політичному терені ще з юних літ, а потім і в період Української Народної Республіки.

Відомості про життя і діяльність П. Д. Понятенка досі залишаються обмежені, хоча й були спроби їх поширити і вивести з тіні утискненості. Наша розвідка є першою спробою звести докупи те, що пощастило надбати з небагатьох джерел, заповнивши таким чином деякі «білі плями» в біографії цієї майже загадкової постати, що мала дотичність до боротьби за незалежність України, — Прокопа Понятенка.

У короткій автобіографії П. Д. Понятенка з 1918 року, що зберігається у Львові в фонді НТШ*, є дані, які вимагають пояснень. Якщо справді він навчався у Полтавській семінарії і був вільним слухачем Львівського університету, то в які роки це було? Проте політична його діяльність висвітлена тут більш-менш достатньо: у 1899—1902 роках належав до тємного гуртка полтавських семінаристів, потім став членом РУПу, виконував партійні доручення в Полтаві, Катеринодарі, Петербурзі, Києві. С.Петлюра тут не згадується, але нам відомо, що вони в цей період були разом, разом виїхали на Кубань (навіть мешкали тривалий час в одному приміщенні).

* Автобіографія П. Понятенка ЦДАІ (м. Львів). — Ф. — 309. — Оп. 1. — Спр. 2085. — Арк. 137—138.

За автобіографією, далі події розвивалися так: 1904 року, через провал організації РУП у Катеринодарі, Понятенко емігрує до Галичини, працює в закордонному комітеті цієї організації, а згодом входить до складу УСАРП. Повернувшись в Україну, був співробітником «Ради», висвітлював громадські і просвітницькі питання.

У період УНР він — у Києві, працює спершу товаришем генерального секретаря внутрішніх справ, потім — директором канцелярії МВС. Гетьманський переворот відлучив Понятенка від урядових справ. Його поведінка в цей час неясна.

Є в згаданому документі й лаконічні відомості про його літературні заняття. Початок цієї діяльності позначено 1900 роком. Прокіп Дмитрович друкувався в АНВ та партійних органах РУПу і УСАРП, у газетах «Рада», «Слово», «Вільна Україна», «Робітнича газета» та ін. Це все, що збереглося на архівному аркуші.

Використавши всі доступні нам джерела, друковані й усні, окреслюємо біографію Прокопа Понятенка наступним чином.

П. Д. Понятенко народився, за даними дочки, 2(14) листопада 1877 р. (за даними В. Верстюка — 1(13) листопада 1878 р.) у багатодітній козацькій родині, де батько кравцював, а мати випікала хліб на продаж. Вулицьке прізвище матері було Стояниха, заїдси — один із псевдонімів Понятенка — Стоян. За деякими джерелами, Прокіп навчався у Полтавському повітовому училищі, але, можливо, це була семінарія, і до цієї думки сприяє нас належність Понятенка до таємного гуртка семінаристів, куди входили С. Петаюра та П. Капельгородський. Селянські заворушення на Полтавщині 1902 р. були підтримані передовою молоддю, зокрема семінаристами, і коли влада здалася до переслідувань і арештів молодих людей, Прокіп Понятенко з товаришами, щоб уникнути репресій, подався на Кубань. У м. Катеринодарі він бере участь в діяльності Товариства шанувальників вивчення Кубанської області, виступає на його засіданнях з доповідями на громадсько-політичні теми (наприклад, «Вплив І. П. Котляревського на національне відродження суспільства», 1903, та ін.), пише статті і рецензії на теми національного питання, театрального життя, посилаючи їх до Києва і Львова. Продовжуючи роботу в Революційній Українській Партії (РУП), підпав під пильний нагляд поліції. 3 квітня 1903 р. начальник Кубанського жандармського управління доносить

відповідній установі в Полтаві, що П. Понятенко перебуває під наглядом і того ж числа вибув на Великодні святки до батька за адресою: Полтава, Мамий Козачий пров, власний будинок.

1904 року П. Д. Понятенко одружився з М. П. Родіоновою і виїхав з нею в подорож за кордон — до Перемишля і Львова. За відомостями доньки Галини Прокотівни, після повернення батьків в Україну вони недовго жили в містечку Березані Переяславського повіту, а потім переїхали до Києва. Як інформував часопис «Рідний Край», 1906 року Понятенко планував видавати в Петербурзі «Голос Робітника», але цей план не здійснився. У той же час у Києві він разом з В. Винниченком та Ів. Личком започаткував видавництво «Дзвін». Тоді ж таки С. Петаюра, П. Понятенко та М. Порш — усі полтавці — заснували в Петербурзі місячник соціал-демократичного спрямування «Вільна Україна», в якому Прокіп Дмитрович друкував статті з робітничого питання. Журнал проіснував недовго, після цього Понятенко переходить до «Ради», де виступає як публіцист і репортер. 1912 року в Києві у вид-ві «Зоря» виходить його 68-сторінкова книжка «Культура, національність та асиміляція в їх взаємних стосунках». І хоча названа праця була сприйнята неоднозначно (А. Товкачевський, наприклад, оцінив її як «неоригінальну», Українська хата — 1912. — Ч. 1), але саме в ній автор протестує проти утисків української мови і застерігає щодо шкідливих наслідків насильницького нав'язування російської. З цього приводу він пише: «Для суспільства нав'язування чужої мови має наслідком не поширення останньої, а зростання дикого жаргону, в якому однаковою мірою спотворюється і рідна мова, і мова асиміляторів, і що ближчі ці мови, то дивовижніші спотворення-жаргоні.» Незважно здогадатися, що йдеться про згубний для української мови суржик, який у наш час набув особливо загрозливого поширення.

Актуально звучать і заключні рядки праці П. Понятенка, який пише: «Ігнорування, а тим більше боротьба з національними елементами гальмує поступальний розвиток, асиміляція забиває джерела, якими живе загальнолюдська культура, з денационалізацією того чи іншого суспільства людство втрачає оригінальну творчу культурну силу. Наш загальний висновок про значення національного момента у творчості і культурному житті такий: шлях до загально-

людського лежить кризь національне». Ця проблема не вирішена й до цього часу і набуває важливого (згубного!) значення однаково для обох мов — української і російської.

1913 р. П. Понятенко видає книги «Націоналізм в освітленню законів спадковості (Біологічно-соціологічна розправа)» та «Кумірошник, або сатана в бочці» (під псевдонімом П. Дмитренко).

Живучи в Києві, Понятенко підтримує дружні стосунки з родиною Б. Грінченка, своїм земляком І. Стешенком, С. Єфремовим, Є. Чикаленком, з акторами театру М. Садовського. І. Мар'яненко та Є. Хуторна стали хрещеними батьками його доньки Галини. Про цей період Єлизавета Хуторна згадувала в листі від 1970 р.: «Я вступила на сцену в 1906 р. в Полтаві, де М. К. Садовський організував свій театр. В 1907 р. ми вже грали в Києві, і там я познайомилася з сім'єю П. Д. Понятенка. Коли в цій родині народилася Галина, тепер Янцевич, ми з Іваном Мар'яненком були запрошені як хрещені батьки — Галині було тоді три роки. П. Д. Понятенка я шанувала як порядку, чесну людину. Він часто зі своєю дружиною бував у нашому театрі...» (з листа від 9 липня 1970 р.).

Українська революція застає П. Понятенка в Києві. Прокіп Дмитрович — поміж активних діячів національного відродження. Відомо, що 7 квітня 1917 року на вечірньому засіданні Центральної Ради він, обраний від Чигиринського повіту, виголосив реферат на тему «Заступництво інтересів національних меншостей», у якому торкнувся проблеми національних меншин, що мешкали в Україні, зокрема й питання про захист їхніх прав (див. доповідь П. Понятенка на засіданні Центральної Ради //Українська жизнь. — 1917. — № 3—6. — С. 177), а 20 липня 1917 року від імені Генерального секретаріату робить доповідь про біженців.

У період 1917—1920 рр. він працює на досить відповідальній державотвірчій роботі: обіймає посаду товариша генерального секретаря внутрішніх справ, директора канцелярії МВС УНР, є представником УНР в Катеринодарі. За Директорії він — член дипломатичної місії УНР у Варшаві.

Після падіння УНР П. Д. Понятенко з якоїсь причини залишився на Батьківщині, хоча розумів, очевидно, що піддає себе небезпеці. Обставин його життя в цей час ми не знаємо. Але, гадаємо, не випадково він повертається на Кубань, де переховувався під царизму в

молоді роки. За словами Г. П. Янцевич, цей відрізок стався 1923 року. На Кубані він не проявляє себе ні в літературній, ні в громадсько-політичній сферах, а стає скромним бухгалтером у Кредитовій спілці «Кубселькредсоюз», згодом — на лікєро-горілчаному заводі. Він настільки законспіровується, що навіть донька Галина, котра в дитинстві була оточена видатними постатями української культури, не знала про колишні літературні заняття батька. В його великій бібліотеці у Краснодарі вона бачила маленьку книжечку з національного питання, підписану П. Дмитренком, але не здогадувалася, що автор — її батько. Випнаний війною з Краснодара, він добирається до Полтави, тут працює бухгалтером в якійсь установі, але як тільки повернувся колишня влада, виїжджає до Казахстану, оселяється у віддаленому Гур'єві, де й помирає 24 грудня 1971 р. від невиліковної хвороби шлунок.

1970 року ми розшукали в Краснодарському краї дочку Понятенка Галину Прокіпівну (нар. 1905 р.). Вона розповіла: «Все своє життя батько був скромним службовцем-бухгалтером, але був дуже обдарованою людиною, мав гарний тенор і добре співав та ліпив, любив книжки з політекономії, національного питання, прекрасно знав класиків українських, російських, а також і західних. Він змалку прищепив своїм дітям любов до літератури і мистецтва». На жаль, як вона зауважувала, після батька не залишилося жодних документів. 1942 р. під час війни загинула його книгозбірня, за якою він до кінця життя шкодував. Поза сумнівом, були в нього й архівні документи, пов'язані з його журналістською, літературною, службовою та громадсько-політичною діяльністю. Адже він листувався з багатьма діячами української культури, письменниками, митцями, з редакціями газет і журналів. Г. П. Янцевич писала, що залишилася вдячна батькові за те, що водив її малою до театру, де виступали в різних ролях корифеї української сцени. Вона пам'ятала, як семирічною дівчинкою клала квіти на домовину Миколи Лисенка.

На жаль, обставини радянського часу (боротьба проти «буржуазного націоналізму») не дозволили їй написати нам всю правду про Татка (так вона називала батька і писала з великої літери) — вона ж не знала, що за людина цікавиться її батьком. Та ми не сумніваємось, що знала вона всю правду про минуле свого любимого батька.

Як видно з кореспонденції П. Д. Полятенка «Полава — рідне мені місто» («Рада». — 1910. — 1 жовтня. — № 222), він пам'ятав і любив свою батьківщину, приїздив до рідної хати. Йому хотілося, щоб у Полтаві активізувалося громадсько-культурне життя, а не було так глухо, як це він спостеріг після десятирічної розлуки. Він оглянув усі історичні пам'ятки міста, вклонився занедбаній могилі Котляревського, відвідав музей на полі Полтавської битви, зібраний І. Ф. Павловським. Було прикро, що про Петра І музей мав достатньо матеріалів, а про Мазепу і його сподвижників не було майже нічого. З почуттям незадоволення залишив він Полтаву.

Минули десятиліття. Під час німецької окупації добрався Прокоп Дмитрович до сестри Марії Дмитрівни Дудніченко і в її родині перебував тривожний час. У 60-роках ми познайомилися з подружжям Дудніченків, але від сестри не отримали жодного натяку про брата, ніби його й не існувало. Тепер все це неважко пояснити. Коли б П. Д. Полятенка викрили як «петлюрівця», «націоналіста», «єфремівця», діяча УНР, то зрозуміло, якої долі він би зазнав. А на Кубані почувався певний час у безпеці.

Можна лише здогадуватися, які переживання мав він відтоді, як з України почали надходити вісті про суди над його колегами і знайомими, про репресії і розстріли, загалом, про геноцид його рідного народу. П. Д. Полятенко зумів вижити і не потрапити до диявольської січкарні сталінсько-беріївського режиму лише тому, що вчасно заховався в мушлю скромної бухгалтерської посади, обірвавши будь-який зв'язок з рідними і знайомими, «замкнувши» пам'ять про все те дороге, що було осяяне мріями про самостійну Україну.

Література

1. Известия Общества любителей изучения Кубанской области. — Вып. 6. Краснодар, 1913. — С. 334.
2. Прохода В. Симон Петлюра. — Н. Ульм, 1968. — С. 9—10.
3. Дей О. І. Словник українських псевдонімів. — К., 1969. — С. 520.
4. Верстюк В., Остапко Т. Українська Центральна Рада. Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 147.
5. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — К.: Наукова думка, 1996—1997.
6. Листи Г. П. Яценевич (Полятенко). 1970. Приватний архів П. Ротача.

Реєстр виявлених праць Прокопа Полятенка

- Полятенко П. Значіння рідної мови для позитивної творчості Шевченка. — К.: Зоря, 1911. — 18 с.
- Полятенко П. Культура, національність та асиміляція в їх взаємних стосунках. — К.: Зоря, 1912. — 68 с.
- Полятенко П. Національність в освітленні законів спадковості (Біологічно-соціологічна розправа). — К.: Зоря, 1913. — 128 с.
- Дмитренко П. Кум-мірошник, або сатана в бочці. — К., 1913.
- Вмиераючі Лопарі [на Кольському півострові] // Літературно-науковий вісник. — 1904. — Т. 28. — Ч. II: 230—231.
- Новоторжській Г. Національний вопрос, автономія и федерация (Рецензія) // Літературно-науковий вісник. — 1907. — Т. 37. — Ч. II: 375—379.
- Згадка про батька славянофілства [А. С. Хомяков] // Літературно-науковий вісник. — 1904. — Т. 26. — Ч. II: 191 (Хроніка).
- «Земля»: Вісник Подільського Губерніального Земельного Комітету. Вінниця, 1918 (Рецензія) // Літературно-науковий вісник. — 1918. — Т. 70: 189—190.
- К. Маркс в національній питанню // Літературно-науковий вісник. — 1908. — Т. 43: 256—272.
- «Карі очі, брідки чорні.» // Літературно-науковий вісник. — 1901. — Т. 13. — Ч. I: 12. Підп.: П. Дмитренко.
- Кубанець [Класицистичний Ю] От Єкатеринодара до Мечетинской (Рецензія) // Літературно-науковий вісник. — 1918. — Т. 71: 158—159.
- М. Я. Лазерсон. Національність и государственный строй (Рецензія) // Літературно-науковий вісник. — 1919. — Т. 75: 183—186. Підп.: П. Дмитренко.
- Моя кохана // Літературно-науковий вісник. — 1918. — Т. 71: 261—263. Підп.: Хома Брут.
- Н. Абрамович. Просвіта на селі (Рецензія) // Літературно-науковий вісник. — 1919. — Т. 75: 188—189. Підп.: П. Дмитренко.
- «На серце камінь навалюся.» // Літературно-науковий вісник. — 1901. — Т. 13. — Ч. I: 12. I.
- «О Слово! Чому ти не лемешся.» // Літературно-науковий вісник. — 1901. — Т. 13. — Ч. I: 12. I.
- Один із курйозів російського життя [заборона книжок Некрасова в бібліотеці ім. Некрасова] // Літературно-науковий вісник. — 1904. — Т. 26. — Ч. II: 196 (Хроніка).
- Перед новими шляхами думки з приводу війни // Літературно-науковий вісник. — 1917. — Т. 67: 142—149; Т. 68: 313—318.

- Пляшка // Літературно-науковий вісник. — 1919. — Т. 73: 261—263.
Р. Тагор Садовник (Рецензія) // Літературно-науковий вісник. — 1918. — Т. 70: 188—189.
- Український театр // Літературно-науковий вісник. — 1902. — Т. 17. — Ч. III: 20—21. Підп.: С. Є. А. Д.-ко і П. Дмитренко.
- Українські драматичні трупи // Літературно-науковий вісник. — 1903. — Т. 24. — Ч. III: 67 (Хроніка). Підп.: Дмитренко.
- [Коротко про журнал *Українische Rundschau*] // Вісник України. — Петербург. — 1906. — Ч. 3. — С. 122. — (в рубриці «Бібліографія»). Підп.: П. П.
- Восьмигодинний робочий день в Англії // Вісник України. — Петербург. — 1906. — Ч. 4. — С. 83. — (в «Хроніці»). Підп.: П.-ко П.
- [Короткий огляд книг: Г. Лагардель. Пролетаріат і анархізм в Франції і Бельгії. Стр. 30, ц. 8 коп., изд. бібліотеки «Розсвіт», 1906 г., Петербург; Гастон Мок. Армія в демократическом государстве. Стр. 302, ц. 70 коп., изд. Горской, Київ] // Вісник України. — Петербург. — 1906. — Ч. 5—6. — С. 152—153. (в рубриці «Бібліографія»). Підп.: П.-ко П.
- [Короткий огляд книг: Дікштейн. Хто с чого живе? Стр. 29, 16", ціна 5 коп.; Полаботок. 8 годин праці! — 13, 16", ціна 2 коп.; Ф. Д. «Всенародня Установна Рада». Стр. 30, 16", ціна 8 коп.] // Вісник України. — Петербург. — 1906. — Ч. 4. — С. 76—77. — (в рубриці «Бібліографія»). Підп.: П.-ко П.
- [Короткий огляд книги В. П. Колобаєва. Забастовки и заработная плата. — Харьков, 1905 г. Стр. 35, ц. 10 коп.] // Вісник України. — Петербург. — 1906. — Ч. 4. — С. 75—76. — (в рубриці «Бібліографія»). Підп.: П.-ко П.
- [Короткий огляд книги К. Легієн. Профессиональное движение в Германии. Стр. 32, ц. 7 коп., изд. Кипера, Одесса] // Вісник України. — Петербург. — 1906. — Ч. 5—6. — С. 153. — (в рубриці «Бібліографія»). Підп.: П.-ко П.
- Міжнародний з'їзд горноробочих // Вісник України. — Петербург. — 1906. — Ч. 5—6. — С. 159. — (в «Хроніці»). Підп.: П.-ко П.
- Мілітаризм, постійне військо і міліція // Вісник України. — Петербург. — 1906. — Ч. 5—6. — С. 87—104. Підп.: Понятенко П.
- Огляд закордонного життя: (I. Алагсірська конференція. II. Обопільні услуги. III. Катастрофа в Курієрі. IV. Страйк шахтарів у Франції. V. Страйк шахтарів в Сполучених Штатах. VI. Конгрес робітничих партій в Англії. VII. Перемога англійського пролетаріату) // Вісник України. — Петербург. — 1906. — Ч. 4. — С. 60—72. Підп.: Понятенко П.
- Огляд закордонного життя: (I. Відгуки першомайських демонстрацій. II. Вибори в Франції і нові перспективи. III. Конфлікт між королем і народом Швеції. IV. Палата лордів на шляху народу. V. Борець за волю і добробут ірландського народу, Майкель Девіт) // Вісник України. — Петербург. — 1906. — Ч. 5—6. — С. 141—150. Підп.: Понятенко П.

- Відгук [на ст. Гр. Нашого «Обое краці»] // Світло. — 1914. — № 7. — С. 35—39. Підп.: П. П.
- Культура, національність та асиміляція // Світло. — 1912. — № 2. — С. 14—29; № 3. — С. 48—62. Підп.: Понятенко П.
- Не-феа'стон: (Із щоденника вчителя) // Світло. — 1914. — № 7/8. — С. 87—91. Підп.: Хома Брут.
- Воєнні суди // Слово. — 1907. — 22 верес. — № 20. Підп.: П.
- Чиншове право й законопроект Державної Думи про його знищення // Слово. — 1908. — 2 берез. — № 9.
- Чиншове право й законопроект Державної Думи про його знищення // Слово. — 1908. — 9 берез. — № 10. (закінч.)
- Жаботин [Допис] // Слово. — 1908. — 3 серп. — № 31. Підп.: Сусіма Горай М.
- Законопроекти про заведення загальної освіти в Росії // Слово. — 1908. — 7 груд. — № 49.
- Законопроекти про заведення загальної освіти в Росії // Слово. — 1908. — 14 груд. — № 50. (закінч.)
- Доклад П. Понятенка на засіданні Центральної Ради // Українська жизнь. — 1917. — № 3—6. — С. 177.
- В поїзді // Рада. — 1910. — 23 вересня. — № 215. Підп.: П. П.
- Полтава — рідне мені місто // Рада. — 1910. — 1 жовтня. — № 222. Підп.: П. П.
- Вражіння з подорожі (в гостях у мазуїлівських товаришів-просвітян) // Рада. — 1910. — 3 жовтня (16 жовтня). — № 223. Підп.: П. П.

Джерела до біографії П. Понятенка

- Автобіографія П. Понятенка ЦДАІА (м. Львів). — Ф. — 309. — Оп. 1. — Спр. 2085. — Арк. 137—138.
- Дучинський А. Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині (за архівними матеріалами 1901—1905 років) // За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початку XX ст. Київ: Держвидав, 1928. — Кн. II. — С. 283—320 (ДАПО. Ф. Р. — 8805. — Оп. 1. — Спр. 57.)
- Коллард Ю. Спогади юнацьких днів 1897—1906. — Торонто: Срібна Сурма, 1972. — 223 с.
- Демиденко Т. Прокіп Понятенко у громадсько-політичному русі початку XX століття // Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. — Полтава, 1998. — С. 44—47.
- Коротенко В., Пустовіт Т., Симон Петлюра і Полтавщина (добірка архівних документів) // Полтавська Петлюраїана. Матеріали других Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 15 серпня 1993 р. — Полтава: ОДГВ «Полтавський літератор», 1993. — С. 13—26.

Листи і поштівки

П. Понятенка до М. Грушевського (12 листів за 1899, 1908, 1910—1912// ЦДАУ. Ф. — 1235. — Оп. 1. — Спр. 701.

П. Понятенка до І. Стешенка з Катеринодара від 22 травня 1903 р./Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського. Ф. III, № 63 802.

П. Понятенка до С. Єфремова./Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського. Ф. 317, № 1120.

П. Понятенка до Б. Грінченка (без дати)/Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського. Ф. III, № 39 185.

П. Понятенка до Б. Грінченка (без дати)/Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського. Ф. III, № 39 186.

Панства Понятенків до Грінченків (без дати)/Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського. Ф. III, № 39 188.

М. Понятенко до Б. Грінченка від 14 вересня 1909 р./Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського. Ф. III, № 39 187.

М. Понятенко до М. Грінченко./Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського. Ф. III, № 43 616—43 624.

Вітальна телеграма П. Понятенка з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревського у Полтаві, 1903 р./Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського. Ф. I, № 11 387.

Вітальна телеграма П. Понятенка М. Заньковецькій від 15 січня 1908 р./Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського. Ф. III, № 51 806.

Телеграма від родини Понятенків родині Русових у зв'язку з кончиною Ол. Русова./Українська жизнь. — 1915. — № 11—12. — С. 156.

Лист Бориса Мартоса до Прокопа Понятенка в Полтаву від 7 вересня 1943 р./Держархів Полтавської області. Ф. Р. 4091. — Оп. 1. — Спр. 1552.

* * *

1. Понятенко Прокіп Дмитрович — письменник, публіцист, перекладач і громадський діяч (П. Дмитренко, Сулима, Хома Брут, П. П., П-інський, П. П-ко). Народився 1 листопада 1878 р. у Полтаві, син ремісника. Вчився у Полтавській семінарії, був вільним слухачем Львівського університету. У 1899—1902 рр. належав до українського гуртка полтавських семінаристів, потім увійшов до організації РУПу і був на партійній роботі у Полтаві, Катеринодарі, Петербурзі та Києві. 1904 р. після провалу організації в Катеринодарі емігрував до Галичини і працював у закордонному комітеті РУПу, а згодом увійшов до складу УСАРП. За Центральної Ради був спершу товаришем генерального секретаря внутрішніх справ, потім директором канцелярії МВС. Після гетьманського перевороту від урядових справ відійшов. Літературну діяльність розпочав 1900 р. Співробітничав у «АНВ», у партійних органах РУПу та УСАРП, в «Раді», «Слові», «Вільній Україні», «Світа», «Робітничій газеті» [Автобіографія, 1918].

Центральний державний історичний архів (м. Львів). Ф. № 309. — Оп. 1. — Спр. 2085. — Арк. 137—138.

* * *

2. Лист Г. П. Янцевич до П. П. Ротача

02.06.1970. Кримськ

Шановний Петро Петрович!

Дуже і дуже почуваво себе винуватою перед Вами і прошу вибачити мені, що не відповіла Вам зразу на Вашого листа від 31.03.70. Я важко хворіла і довго була в Краснодарі в лікарні. Я і зараз почуваво себе негаразд, але вже дома і більш-менш рухаюсь.

Отже, мій Татко Понятенко П. Д. народився 14 листопада /н.с./ 1877 р. в Полтаві, в хаті своїх батьків, що стоїть і зараз по вул. К. Цеткін № 29, а тоді це був 2-й Козачий провулок.

Татко був дійсно талановитою людиною. На жаль, ні його малюнки, ні скульптури не збереглися. Любив він малювати аквареллю краєвиди і архітектурні пам'ятники. Був у нас макет Кремля, Андріївського собору. Дуже хороші орнаменти komponував П. Д. для вишивання та мережки.

На Кубань ми приїхали в червні 1923 р. Працював батько старшим бухгалтером в Кубселькредсоюзі, а потім на лікєро-водочному заводі в Казахстані виїхав разом з дружиною і пасником під час евакуації. Батько дуже любив читати твори Т. Г. Шевченка, Б. Д. Грінченка¹ (з небіжечком він товаришував; а з дружиною Б. Д. Марією Миколаївною² були дуже близькі відносини у всієї нашої родини), Шолохова М., дослідження по історії Греції, Риму, України, а також твори з історії мистецтва, поетів П. Тичини та М. Рильського, випишував журнал «Україна»³. В свій час в Києві був близько знайомий з деякими артистами трупи М. Садовського⁴, зокрема, нар. артистами СРСР. І. О. Мар'яненко⁵ був моїм хрещеним батьком, а хрещена мати — засл. артистка УРСР Хуторна Є. О.⁶, яку Ви може пам'ятаєте по Полтаві. Зараз вона живе в Запоріжжі. Ніяк тільки не зрозумію, чому я нічого не знаю про літературні справи П. Д.

Якщо у Вас є щось нове, то прошу написати.

Всього найкращого. З пошановою Г. Янцевич

Оригінал. Архів Петра Ротача.

* * *

3. Лист Г. П. Янцевич до П. П. Ротача

02.07.1970.

Шановний Петро Петрович!

Знову я затримала відповідь, на цей раз причиною радісна — поява нової онуки Галочки і всі клопоти, пов'язані з пильнуванням маминької та невістки після повернення з пологового будинку. Зараз уже невістка одужала, маминької завтра місьць, вони стали спокійніші і мені стало легше.

Ви правильно пишете, що мій Татко був в 1903 р. в Катеринодарі, тут він познайомився з моєю мамою Радіоновною М. П., в 1904 р. вони побралися, шлюбна подорож була до Перемишля та Львова, потім короткий час вони жили в містечку Березань Переяславського повіту Київської (помилка, треба — Подільської. — П. Р.) губ., а потім в Києві — спочатку по вул. Трьохсвятительській № 20, пом. 2, а потім — Маріїнсько-Благовіщенській № 129, пом. 3. Скільки я пам'ятаю себе, стільки пам'ятаю, що у них була М. М. Грінченко, а ми були у неї, мене дуже любила її мама Ганна Іванівна, я знала багато віршів, байок і кажуть, добре декламувала, навіть в Клубі «Родина»⁷ (мабуть, в 1912 чи 1913 р. декламувала на святі «По діброві вітер вий», пам'ятаю, що мені подарували Кобзаря).

Також з самого раннього дитинства пам'ятаю свого хрещеного батька Івана Олександровича Мар'яненка, ми з ним «товаришували». Я дуже любила, коли він співав, на піаніно грала мама або І. Д. Личко⁸. Бачила багато вистав з його участю і дуже вдячна своїм батькам, що вони не боялися показати мені, семи-дев'ятирічній дівчинці, «Безталанну», «Циганку Азу», «Жидяку-вохрестку», «Дві сім'ї», в яких і бачила корифеїв української сцени. Також любила в хрещену маму Е. О. Хуторну. Мешкала вона в м. Запоріжжя-55, вул. Держинського № 67, кв. 12. Я була в неї в 1962 і 1967 рр. Їй уже за 80 років, але вона ще бадьора, пам'ять світає. Замітано, на пенсії, але проводить громадську роботу. Заслуж. актриса УРСР, нагороджена висювою урядовою нагородою орденем Леніна. Я її вже питала про літературні справи П. Д. Понятенка, але вона відповіла, що їй нічого не відомо.

Товаришам мого дитинства були Вітя Черкасенко, син С. Черкасенка⁹, Оля Русова, онука професора О. О. Русова¹⁰ (похоронив його грандіозні в хороше пам'ятаю, було це в 1915 р.), онуки В. Б. Антоновича¹¹ Михайло (Марик)¹² та Марина (Ляля) Антоновичі, сини Ф. П. Матушевського¹³ Юрій, Борис, Василько. Бував батько у Е. Х. Чикаленка¹⁴ і його дружини Ю. М. На Ріддо у нас завжди коладував хор під ретинством О. М. Лисенка, М. В. Лисенка я добре пам'ятаю. Також пам'ятаю похорон, холодний осінній день, мене підіймає хтось на руки, і я кладу на труну хризантеми.

Бачите, дитинство у мене було хороше, а з переїздом на Кубань (дуже поважало і любив Татка, але цього йому не дарували) все змінуло в Лету. Тут були тільки знайомства у батька по спільній праці: Безкровний А. А., Білінов І. І., правда, ще Пеліпейко Г. М., викладач історії в педагогічному технікумі, інституті, та Г. В. Ротар, директор української середньої школи, вдова соціал-демократа.

Анстувався П. Д. Понятенко з І. О. Мар'яненком, І. Д. Личком, Ю. О. Квасницьким (працював бухгалтером в Цукротресті, помер в Києві в 1966 р.), з зятем Дудніченком Д. А.

Дуже прикро, що немає ні книжок, ні рукописів — то все пов'язане з війною.

Якщо я Вам написала прось для Вас цікаве, то рада. Пригадую, в книжковій шафі тоненьку брошуру, автор П. Дмитренко, прось про національне питання¹⁵.

З пошаною до Вас і Вашої родини. Г. П.

Ви питали про фотографії Татка, можу віддати переписати, якщо є потреба*.

Оригінал. Архів Петра Ротача.

* * *

4. Лист Прокопа Понятенка до Івана Стешенка¹⁶

22 травня 1903 р.

Вельмишановний добродію!

З тиждець назад я відслав Вам три свої вірші і один нарис задала «Нової Раді», видання котрої Ви очолює. Надсилаючи знову одну віршу, прошу не відмовити відповісти, чи візьмете Ви про-небудь до альманаху чи ні? Бо коли що Ви не візьмете, я відішлю до «Вістника»¹⁷.

З ушануванням Прокіп Понятенко

(Дмитренко)

Адреса: Катеринодар Кубанської обл.

Губ[ернське] акц[іонне] Управління

Підпис

* * *

Думи мої молоді,
Де ви ся поділи?
То хоч Ви були одні
Мене веземли
Ви літали в високості
Усюди бували
З морем буйним і з вітрами
В степу розмовляли
І тоді усі пригоди
Немов забувались,
Дивні мрії і малюнки
Чулись і ввисолились.
Чулась білина пісень моря,
Що без втоку ллється,
Розлягається навколо
В хмарах віддаються.
Вільна пісня, як стихія
Що її родила

Дивні мрії фантастичні
В уяві будила
І біля серця забувались,
Забувалось легко,
А в душі щось там брешило
Мелодійно-тихо.
Думи мої, мрії мої,
Верніться знову!
Дайте мені послухати
Знову моря мову
Дайте знову крила мріям
В високості піднятися
З вітром буйним, в степу білим
На час поворотитися.
Дайте змогу, хоч хвилину
Пожити на боці,
Несуть плачу, сміху й зойків
Людської неволі.

П. Дмитренко. 903 р. Катеринодар

Оригінал. Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського. Ф. III, № 63802.

* На жаль цього Г. П. Яценюк чомусь не зробила. — П. Р.

* * *

5. Поштівка Прокопа Понятенка до Бориса Грінченка

(без дати)

Дорогі Борис Дмитрович та Марія Миколаївно!
Вітаємо Вас з Великоднем і зичимо від серця всього краю. Дуже хотілося б щоб ся поштовка дісталася до Ваших рук тоді, як у нас будуть дзвони.

Пишу зараз сам, бо Марія Петровна часово прихворала, а Галочка десь бігає по садках.

Міцно стискую Ваші руки і залишаюсь Ваш Прокіп Понятенко.

Оригінал. Інститут рукописів НБУ
ім. В. Вернадського. Ф. III, № 39 185.

* * *

6. Поштівка панства Понятенків до Бориса Грінченка

14 вересня 1909 р.

Вельмишановний Борисе Дмитровичу Вітаю Вас з закінченням митарств! Чи добре опанувались на новому місці, як почуваете себе серед палів Ми в Києві, як мовиться «міземось». Пилюка нестерпима. Громадське життя теж іде маяло. Знаменито лише «пописуються» українці на танцях в українському клубі, що отсе недавно його відчинено. «Ряду»¹⁸ Вам буде послано з I/IX. Найщиріші вітання Марії Миколаївні.

Стискую руку Ваш щиро Прокіп Понятенко.

Щиро вітаю дорогого Бориса Дмитровича та бажаю гарно почувати себе на новому місці.

Міцно стискую Вашу руку М. Понятенко

Оригінал. Інститут рукописів НБУ
ім. В. Вернадського. Ф. III, № 39 187.

* * *

7. Поштівка панства Понятенків до Бориса Грінченка

(без дати)

Дорогі Марія Миколаївна та Борис Дмитрович!
Дуже вдячна Вам за привітання, чи одержали мої «Галини». Вона й досі пам'ятає Вас і все чекає, що на дачі ми будемо знову жити укупі, але каже, що вона хоче у друге село.

М. Понятенко

Шановні Борис Дмитрович та Марія Миколаївна.
От вже маємо і Новий Рік! Але що він нам принесе? На гарне немає сподіватися, а щодо поганого, то воно нашу надію ніколи не кидало, хіба на час.

Зараз маємо деякі вказівки, що чорні круки¹⁹ захожуються біля всього українського, дярма що воно й так кволе.

З приємністю хіба можна констатувати, що у нас прибавилось (в порівн. до 1909 р.) аж 150 передд[ятників]

Ваш Пр. Понят.

Оригінал. Інститут рукописів НБУ
ім. В. Вернадського. Ф. III, № 39 188.

* * *

8. Лист П. Понятенка до С.Єфремова²⁰

лютий 27

Вельмишановний товаришу!

У Катеринодарі є посада, на яку потрібно свого чоловіка. Посада ся властиво така: бути бібліотекарем і книгарем повітового Комітета попечительства о народ[ной] трезвости і секретарем того Комітету за платню 600—700 карб. на рік, а коли чоловік буде нежонатий, то ще матиме і кімнату. Зробіть ласку, пошукайте відповідного чоловіка (бажано щоб мав середню освіту) і залишіть, хто й що він і коли може приїхати до Катеринодара, гарно було б як би якнайскоріше, бо посада буде вільна з 1 серпня.

З свого боку запитав Вас, чи знаєте Ви Я. Жарка²¹, письменника, й якої Ви думки про нього. Коли знаєте й визнаєте його вартим чоловіком, то запрокуйте його до нас. В кожнім разі лишіть негайно.

З ушануванням Пр. Понятенко.

P.S. А як справа з листом про могилу Дикарева (?)?

На посаду потрібно чоловіка з бездоганим минулим в політичному відношенню.

Оригінал. Інститут рукописів НБУ
ім. В. Вернадського. Ф. 317, № 1120.

* * *

9. Про доклад П. Понятенка на засіданні Центральної Ради

Сьезд, виконання програму дня, слухает затем доклад П. Понятенка об обеспечении интересов национального меньшинства в Украине. Приводя возражения врагов территориально-национальной автономии, П. Понятенко делит этих противников на три группы: централисты, приверженцы автономии, основанной на исторических правах (поляки в Галиции), а не фактическом праве национального большинства, и, наконец, проповедники экстерриториальной автономии. Докладчик, игнорируя первые два возражения, как совершенно несогласны с демократической точкой зрения, подробно останавливается на разборе и опровержении учения автономистов-экстерриториалис-

тов. П. Понятенко критикує теорію Р. Шпрингера, который, по его мнению, не отмечает в своем возмраженіи против нац-территориальной автономіи, основанной на исторических правах какого-либо народа на территорию и часто приводящей к господству в стране национального меньшинства над большинством (поляки в Восточной Галиции). В заключении своего доклада П. Понятенко, перечисляя права націон. меньшинства в будущей украинской терриг. автономіи, отмечает следующие: право регулярных націон. съездов для избранія постоянных советов, являющихся представительством национальных меньшинств перед краевой властью; разделение на административно-судебные округа областей, населенных меньшинством, с целью обеспечения их прав в суде и администратіи; учреждение школ с родным языком преподавания, где национальное меньшинство края численно имеет на это право школ со смешанным языком преподавания і параллельных отделений — в зависимости от численности представителей национального меньшинства в данном месте; обеспечение свободы религиозного культа и свободного развития искусств путем ассигнования из краевых финансов.

Доклад П. Понятенко на засіданні Центральної Ради // Українська жовтень. — 1917. — № 3—6. — С. 177.

* * *

10. Полтава — рідне мені місто

Полтава — рідне мені місто, але після майже десятирічної відсутності, я одинок від неї. Дивує брак життя на вулицях. О десятиліт година і переїзду з вокзалу через все місто аж самве (?) на другий кінець його і скрізь пітьма, глухо. Виконці вже позаміжні і тільки де-не-де проманячить прохолодий або порушить тишу цюкотиння «хурки».

Вранці йду оглядати місто. «Я узнаю знакомые места». Все так само, ніби я й не виїздив з Полтави. Багацько садків і багацько пороку, що змарами носить по вулицях. Ось, так званий, Олександрівський чи Кадетський парк. В ньому якщо прибавлялось від часів мого постійного перебування в Полтаві, то це хіба «обязательное постановление» місцевої міської управи. Цікавий документ сам по собі, так і потому, що дає пізнати значу місцевих мешканців. виявляється, що останні люблять лазити на дерева, продиратися через штахети (замість того, щоб ходити через ворота), гойдатися на ланцюгах, що на огорожі круг пам'ятника полтавської баталії і т. інше. Всі ці «невони» забавки міська управа гостро забороняє, але мешканці, очевидно, мало потурують обов'язковим постановам. Хлопчаки найбезпечніше лазили по куцах гладу, а в паркові любісінько розгулювали не то що собаки, з якими управа забороняє обивателям «пробывание» в паркові, а навіть простісінькі свині.

З парку я пішов до знаменитого пригорка за собором. Поруч з тим пригорком стояла колись оселя батька української нової літератури Ів. Котляревського і на ньому в свій час хотіли поставити пам'ятника останньому.

З пригорка відкривається краєвид, по красоті якому мало є подібних на мальовничій Україні, але сам пригорок, крім «любне місце», — голій. Немає навіть тих убогих деревин, що колись хоч трохи його скрашала. Проте, місце, очевидно, часто відвідують; докази тому знаходяться в віці: все альтапка, що стоїть на пригорку, покрита безглуздими обивательськими написами, а місце навколо неї зачищено до останньої можливості. Колись, пам'ятаю, місцеві українські діти підіймали питання про те, аби засадити пригорок деревами і назвати його на честь Котляревського «Івановим Гаям», та як видно, діло далше розмов не пішло, а шкода — при належній праці і культурності міг би бути утворений легко другий пам'ятник ім. творця «Наталки-Полтавки».

Під пригорком притулюлася школа ім. І. Котляревського. Школу збудовано в українському стилі, але стило того, «як кіт наплавка». На місці бувшої оселі Ів. Котляревського стоїть, як і стояла, ординарна обивательська будівля.

Від пригорка до будинку Полтавської губ. управи дві-три хвилини ходи. Окраса сучасної Полтави, земський будинок²², досить відомий, щоб про нього щось писати. Зауважити хіба, що в цьому будинкові міститься тепер цікавий музей п. Скаржинської, музей цей і той, що збрало само губернське земство (міститься в городському будинкові ім. Гоголя), при належному поповненню з часом будуть давати наглядну вичерпну історію культури Полтавщини і взагалі лівобучної України, від перших дослідних дослідів часів життя аж до наших днів.

З музею перекожу до пам'ятника Ів. Котляревського²³. Гарне зривання справляє пам'ятник, що стоїть в місті. Пам'ятника «заброніровано» штахетами так, що ви оглядаєте його за декілька кроків. Міська управа добре зробила, поставивши штахети, бо знаходяться культурні люди, що вишкребували свої прізвиська на міді барельєфа і дешевим коштом змагаєлись пережити своє безславне міщанське життя. Перед пам'ятником простенькі квітники і сторож дід. Пам'ятник стоїть в кінці бульвару, що називається прізвиськом поета. Бульвар ще молодий, але коли дубки розвинуться в могутні дуби — бульвар ім. Котляревського буде одною з ліпших окрас міста.

Наскільки приємно вражає вигляд і оточення пам'ятника, що стоїть в місті, настільки обурює ваше чуття становище і оточення пам'ятника на місці вічного упокою поета. Щоправда, надгробок зроблений з мармуру димового кольору, має ще вигляд, але вся могила зросла бур'яном. Бур'ян буває ніби десь на смітнику; штахети, надгробок закриті пилом-грязюкою, а навкруги — «мерзость запустения». Як відомо, поета поховано в кінці старого кладовища, при дорозі з Полтави на Кобеляки.

Могла при дорозі.

Згадуються поетичні описання таких могила в піснях та в думах. На такі могили, часто безвісних людей, подорожні клали вінки, на хресті чіпляли хустки і взагалі всякими засобами виявляли пошану, а тут, на могилі батька українського письменства — бруд, бур'ян і навколо сморід від посліду людського. Якою гіркою іронією звучить напис на надгробку:

*Будеш батьку пахувати
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сіє
Тебе не забудуть!*

Дивом дивуючись, як можуть допустити і міська управа, і місцеві земляки стільки недбайливості до могили поета.

На наш погляд міська управа мусить або зовсім закрити перехід через старе кладовище, що якраз йде через могилу Котляревського, або направити його в інший напрямку, а місцеві земляки могли б, коли не в складчину, то хоч улаштувавши раз на рік виставу і приносячи до того заїжджі українські трупи збирати на рік сотню-другу карбованців аби тримати могилу автора невимірюваної «Наташки-Полтавки» в відповідному стані²⁴.

Від пам'ятника в місті до могили — всього чверть години їзди, але різниці між ними — величезна. Так далі не повинно бути!

До речі, недалеко від Котляревського поховано теж визначного українця, але українця, що працював над збагаченням великоруської культури, а кажу про Гнедича, відомого перекладача на російську мову Іліади. Колись над могилою Гнедича був надгробок, подібний до того, який стояв раніш і над могилою Котляревського. Тепер — немає найменших слідів від надгробку і могила всі навколо позападає, або через них попротоптані стежечки.

Іду на, так звану, «шведську могилу». Тут скупчені пам'ятники полтавської баталії: бритува могила російських воїнів, Самсонівська церква, військової історичний музей і пам'ятник шведським воїнам. Перші три пам'ятники, що мають прославляти полтавську «вікторію», доглядають, очевидно, дуже пильно.

Гарно виконано малювання д. Соколовим в церкві, хоч несамоостійне, бо наслідує малювання київського Володимирського собору. Музей²⁵, що має ілюструвати часи баталії і саму баталію, досить одноманітний. Коли що і повно представлено, то це тільки особу Петра І. Щодо українського елемента, який приймав участь в баталії, як відомо, з обох таборів, то він представлений надзвичайно слабо. Є деякі речі, які з самого музею можуть бути поміщені в музей недовладності. От хоч би напис, що пояснює №226: «Фальконет — род пушки, упротреблялась гетьманами после пкра».

Пам'ятник шведським воїнам, що недавно поставлено його заходами шведського уряду, стоїть побіч першої групи пам'ятників, за двохкласовою школою. Пам'ятник — простий високий гранітовий постамент із чотирьохкінцевим рівним хрестом вгорі. Короткий напис на російській і шведській мовах пояснює кому поставлено пам'ятника. Видно, що нема кому доглядати його. Свої далеко, а переможці байдужі. Мимоволі напрошуються порівняння з тим, як (по газетним звіткам) пильнують і дбають японці про пам'ятники, кладовища російських воїнів, що залишились в Порт-Артурі та на манчжурських бойовищах.

Оглядавши все більш-менш цікаве в місті, — ввечері іду в міський театр. Грає трупа д. Гайдамаки і йдуть вистави «Нахмурило» Б. Грінченка і оперети «Майська ніч» д. Гайдамаки (по Гоголю). Ну, коли оперети, значить має бути музика, спів. Цікаво подвійно подивитися незнанню трупу і послухати музику д. Гайдамаки. Театр справляє як знадвору, так і всередині якнайкраще враження. Зразу почувши, що ти в театрі українського міста. В фойє гарні бюсти, портрети фотографічні, тушью і олійними фарбами Котляревського, Квіткон-Основ'яненка, Шевченка, гетьмана Богдана Хмельницького, Садовського, Саксаганського, Карпенка-Карого. Люде, що тримають управу театром, очевидно, не хотять, щоб він був безбатченком і зізнають певні традиції. Аж ось змался занавіска. Артисти трупи д. Гайдамаки грають деякі не зле, деякі навіть добре. Тут не місце розбирати тру артистів, але не можу не зазначити скандального успіху д. Манька, який зовсім час не грає, а «забавляє» невинатливу частину глядачів. В великій шані в трупі «танцюри і танцюрки», про виступи яких в п'єсах співіцається на афіші окремо. І в цій виставі виступало щось аж з п'ять пар тих танцюристів і танцювали ж вони... матінко!

Та що мені найбільше сподобалось, це музика д. Гайдамаки. Правда, я її вже давненько чув, але всі її чомусь видавали за музику д. Лисенка, виявляється ж, що це музика д. Гайдамаки, бо інакше останній, коли він не захіснув на славу Гоголя, не став би захіхати і на славу М. В. Лисенка зазначив би чия музика. Пропоную д. Гайдамаці покласти кінець путанниці і судовим порядком закріпити свою славу композитора.

Полтава — рідне мені місто // Рада. — 1910. — 1 (14) жовтня. № 222.

Примітки

1. Грінченко Борис Дмитрович (псевдонім Вартовий, В. Чайченко, Б. Білашівський, А. Яворенко; 1863—1910) — письменник, громадський і педагогічний діяч, публіцист, фольклорист, мовознавець. З 1902 мешкав у Києві, редагував з доручення київської Громади «Словар української мови». 1906 співробітник газети «Громадська думка», редактор журналу «Нова Громада», голова київської «Просвіти». 1905 — засновник Української Радикальної Партії, що 1906 злилася в Українську Демократичну Радикальну Партію.

2. Гринченко Марія Миколаївна (псевдонім М. Загірня, уроджена Галадіна; 1863—1928) — письменниця, перекладач, мовознавець. Автор багатьох популярних брошур і книжок для народу, численних перекладів із чужих мов. Від 1919 працювала як член Комісії словника української живої мови УАН.

3. «Україзна» — українознавчий науковий часопис, виходив у Києві. Вперше з'явився 1907 за ред. В. Науменка (4 тт. у 12 кн.) як продовження «Киевской старони». Видачі прагнули зберегти традиції попереднього видання і стати дружованим органом Українського наукового товариства у Києві. Часопис припинив своє існування у зв'язку з рішенням УНТ видавати науковий орган — «Записки Українського наукового товариства». Видання поновлено 1914 і виходило до 1930 (з перервами 1915—16, 1919—23). Виходило під загальною редакцією М. Грушевського як тримісячник 1914—24, двомісячник 1925—30. Загалом вийшло 46 книг (10—1914—18, 36—1924—30). 1924 після повернення М. Грушевського з еміграції видання відновилося як орган історичної секції ВУАН.

4. Садовський Микола Карпович (справжнє прізвище — Тобієвич; 1856—1933) — український актор, режисер, театральний діяч, письменник. Брат І. Карпенка-Карого, М. Садовської, П. Сакаганського. Грав у трупях Г. Ашкарєнка, М. Кропивницького, М. Старинського, керував власними та ін. трупами. В 1905—06 — директор і режисер Руського народного театру у Львові. Разом з М. Заньковецькою 1906 заснував у Полтаві мажорану трупу, яка 1907 стала першим українським постійним стаціонарним театром у Києві — Театром М. Садовського. 1921—23 — очолював Руський театр товариства «Просвіта» в Ужгороді. 1926 — 32 разом з П. Сакаганським виступав у різних театральних трупах. З'явився у головній ролі у фільмі «Вітер з порогів» («Останній людина», 1929).

5. Мар'яненко Іван Олександрович (справжнє прізвище — Петіашенко; 1878—1962) — український актор, режисер, педагог, народний артист СРСР (з 1944). Сценічну діяльність розпочав 1895 у Києві в трупі свого дядька — М. Кропивницького, де працював до 1898. Грав у трупях О. Суслєва, Ф. Воліка, Театрі М. Садовського. 1915—16 — очолював Товариство українських акторів, 1917 — директор і режисер Національного зразкового театру, 1918 — актор Державного драматичного театру, 1919—23 — комісар Першого театру Української Радянської Республіки ім. Т. Шевченка. 1923 вступив до мистецького об'єднання «Березіль». Викладав у Київській Музично-драматичній школі М. Ансенка та Музично-драматичному інституті. Професор (з 1946).

6. Хуторна Єлизавета Олексіївна (справжнє прізвище — Островерхова; 1886—1980) — українська актриса, заслужена артистка УРСР (з 1951). Грала в театрі М. Садовського, працювала в театрах Ромей, Одеси, Донбасу, Полтави та ін. 1942—57 — в Житомирському (з 1944 — Заторизькому) українському музично-драматичному театрі.

7. «Родина» — культурно-просвітницька інституція національного спрямування, що стала наступником Українського клубу в Києві, діяла з грудня 1912. До клубу входили українські письменники, вчені, громадські діячі. З поч. Першої світової війни клуб було закрито.

8. Анчко І. Д. — біографічні дані зібрати не вдалося.

9. Черкасенко Сіридон (1876—1940) — письменник-драматург, педагог. З 1895 учителював, переїздив на Довбушину (1899—1908). На замовлення Міністерства Освіти УНР (1917—18) складав читанки і букварі для українських шкіл. З 1919 перебував на еміграції у Відні, де редагував шкільні підручники. З 1929 мешкав поблизу Праги.

10. Русов Олександр Олександрович (07.02.1847 — 08.10.1915) — український земський статистик, етнограф, громадський діяч. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Ще під час навчання в університеті був членом Старої громади. Кілька років працював владцем гімназії у Києві, займався етнографією та видавничою діяльністю. Неодноразово виходив на навчання за кордон. 1878—80 — працював у Ніжинському земстві. В наступні роки керував одностатистичною роботою в Херсонській і Харківській губерніях, 1893—98 — розробляв економічний баланс Чернігівської губернії, 1899—1902 — завідував статистичним бюро Полтавського губернського земства, організував подвірний перепис Полт. губернії та одиоційний опис її повітів і міст. Автор понад 50 праць.

11. Антонович Володимир Боніфатієвич (18(30).01.1834, за ін. даними 1830, с. Махнівка Бердичівського повіту Київської губернії — 08(21).03.1908, Київ) — історик, археограф, археолог, професор історії в Київському університеті ім. Св. Володимира, гол. ред. вид. «Временной комиссии для разбора древних актов», фундатор історичного товариства Нестора-Літописця в Києві, організатор археологічних з'їздів на Україні. Автор багатьох праць з історії України.

12. Антонович Михайло Дмитрович (20.11.1910, Флоренція — 1954, Комава) — історик. Син Дмитра та Катерини, брат Марка Антоновичів, онук Володимира Антоновича та Катерини Антонович-Мельник. Закінчив історичний та географічний факультети Берлінського університету. 1936—1941 — науковий працівник Українського наукового інституту в Берліні, доцент Віденського університету, член Українського історико-філологічного товариства у Празі, де видачував історичні романи та праці. У післявоєнний період опинився на території СРСР, репресований.

13. Матушевський Федір Павлович (29.06.1869, Сміла — 21.10.1919, Африка) — громадський діяч, дипломат, публіцист, правник, член Центральної Ради. Один з лідерів «радикальної» частини УАДП, ТУП, УРАП, УПСФ. Співпрацював із галицькими часописами, журналами «Киевская старина», «Літературно-науковий вісник», кооперативним часописом «Комашине» та ін. 1906 став редактором першої української щоденної газети «Громадська думка» (згодом «Рада»).

14. Чикаленко Євген Харлампійович (09.12.1861, с. Перешори Ананіївського пов. Херсонської губ. — 20.06.1929, Подєбралд, Чехія) — громадський діяч, публіцист, медіат (засновник українських газет «Громадська думка» та «Рада»), член Центральної Ради.

15. Вірогідно, тут маєтися на увазі одна з праць Прокіпа Понятенка. Приміром, «Культура, націоналізм та асиміляція в їх взаємних стосунках». — К.: Зоря, 1912. — 68 с.; «Націоналізм в освітлено-захопів спадковості (Біологічно-соціологічна розправа)». — К.: Зоря, 1913. — 128 с.

16. Стещенко Іван Матвійович (псевдонім Ів. Сердешний, Ів. Степура, Ів. Стючик, Світленко; 24.06.1873, Полтава — 30.07.1918, Полтава) — громадсько-політич-

ний діяч, педагог, літературознавець, письменник; один із організаторів Центральної Ради, голова шкільної і редакційної комісії, член Малої Ради, генеральний секретар освіти УНР. 29. 07. 1918 був тяжко поранений невідомими злочинцями у Полтаві, похований на Байковому кладовищі.

17. «Літературно-Науковий вісник» — літературно-мистецький, науковий та суспільно-політичний щомісячний журнал. Заснований 1898 як продовження видаваного НТШ журналу «Зоря» та редакційного І. Франком журналу «Життя і слово». З 1898 до 1905 — видання НТШ, 1905 — переданий Українсько-руській видавничій спілці. 1906—13 виходив у двох редакціях — київській і львівській (ред. М. Грушевський). 1917—19 — виходив у Києві як видання Товариства підмоги українській літературі, науці й штудії під редакцією О. Олеса. З 1922 по 1932 видавався у Львові Українською видавничою спілкою. 1933—39 виходив під зміненою назвою «Вісник» (ред. Д. Донцов). З «АНВ» Прокіп Понятенко досить активно співпрацював упродовж багатьох років (див. вище реєстр виявлених праць П. Понятенка).

18. «Рада» — єдина щоденна громадсько-політична газета українською мовою у підросійській Україні. Виходила з 15 (28). 09. 1906 до 20. 07(02. 08) 1914 у Києві замість закритої російським урядом газети «Громадська думка». Видавалась на кошти Є. Чикаленка за деякою матеріальною допомогою В. Симиренка і Л. Жебуньова. Головними редакторами «Ради» були Ф. Матушевський (1906—07), М. Павловський (1907—13), А. Ніковський (1913—14).

19. Чорні кружки. Очевидно, тут Понятенко має на увазі проросійські, імперські смаки, сили реакції.

20. Єфремов Сергій Олександрович (псевд.: С. Александрович, Волосожар, Клянина, Тр. Лановий, Антовчанин, С. Охріменко, Сергій Палець, Спектатор, Nemo, Scriba та ін.; 06. 10. 1876, с. Пальчик Звенигородського пов. Київської губ. — 31. 03. 1939, Ярославль) — політичний, громадський і державний діяч, письменник, журналіст, літературознавець, дійсний член ВУАН, віце-президент ВУАН; член Центральної та Малої Ради, заступник голови УЦР, генеральний секретар міжнародних справ Репресованний, звинувачений у керівництві «контрреволюційною Спілкою Визволення України» (1929). УПСФ.

21. Жарко Яків Васильович (псевдонім — Жарченко, паз Шпилька та ін.; 13 (25). 02. 1861, Полтава — 25. 05. 1933, Краснодар). Український письменник і актор. 1886-96 — актор труп М. Старницького, М. Кропивницького і П. Саксаганського. Залишивши сцену, мешкав на Катеринославщині, в Маріуполі, Катеринодарі. Був членом Тов-ва аматорів вивчення Кубані, працював у Кубанському статистичному комітеті, завідував Кубанським науковим і Кубанським художнім музеями. Писав вірші, пісні, балади, байки, оповідання, статті на краєзнавчі теми.

22. Будинок Полтавського губернського земства. Споруджений в 1903—08 у Полтаві за проектом В. Г. Кричевського, з використанням первісних проектів Є. І. Ширшова, М. О. Николаєва. Став першим прикладом українського архітектурного стилю. Більш ґрунтовно про будинок Полтавського губернського земства див.: Ханко В. Знаменна пам'ятка Полтави // Наука і культура України: Щорічник. Вип. 24. — К.: АН УРСР, Знання, 1990. — С. 370—376.

23. Котляревському Івану пам'ятник відкрито 30 серпня (12 вересня) 1903. На відкритті монумента, який є шедевром українського скульптурного мистецтва, були присутні відомі діячі української культури Х. Алчевська, М. Аркас, Д. Багалій, С. Єфремов, А. Жебуньов, М. Коцюбинський, М. Ансенко, П. Мирний, О. Олесь, Ол. Пчілка, А. Українка, В. Стефаник та ін. Про відкриття пам'ятника Котляревському див., приміром, статті Жук А. На відкритті пам'ятника І. Котляревському // Сучасність. — 1963. — № 12 (36) — С. 84—94; П'ядик Юрій. Фотографія з багатьма невідомими // Вітчизна. — 1989. — № 2. — лютий. — С. 194—205.

24. Могила Івана Котляревського. Згідно з бажанням поета його поховали на околиці міського кладовища Полтави, поблизу дороги на Кобеляки (кол. вул. Кобелячка, нині — Фрунзе). Перший надмогильний пам'ятник спорудив на власні кошти П. С. Стеблін-Камєнський. Це була невелика унітарна хрестом цегляна колона на чотирикутному постаменті. Новий пам'ятник поетові було відкрито 1898. Це був чотиригранний обеліск з чорного мармуру на фігурному постаменті (автори — скульптор А. Полен і художник В. Волков). На фасадній стороні — барельєфне зображення обличчя І. П. Котляревського в лавровому вінку. Нижче вірш Т. Г. Шевченка: «Будеш, батьку, панувати, поки живуть люди, поки сонце з неба сьє, тебе не забудуть». Обеліск був унітарний хрестом, який 1938 замінили чотиригранним конусоподібним блоком, а на стік перенесли барельєф. Пам'ятник і могила були обнесені металевим огороженням. Після ліквідації кладовища могила опинилася на розі двох напружених транспортних магістралей — вулиць Фрунзе та Р. Люксембурґ.

25. Музей історії Полтавської битви. Відкритий 1909, існував до 1918. Ініціатором ств. музею став відомий полтавський історик Іван Павловський. У 1950 створено Державний музей Полтавської битви — за 9 км від центру міста, там, де 27. 06. 1709 р. відбувся бій між російською та шведською арміями.

ПРОСВІТЯНИН З НАДДНІПРЯНЩИНИ ФЕДІР СТОРУБЕЛЬ

ФЕДІР Хомич Сторубель (1884 р., с. Мануйлівка Новомосковського повіту Катеринославської губ., нині у складі Дніпропетровська — 24 жовтня 1938 р., Дніпропетровськ) походив із селянської родини. Близько 1909 р. його було обрано головою Мануйлівської «Просвіти». Член Катеринославської «Просвіти» з 2 березня 1913 р. Завдяки йому наприкінці 1910 р. успішно збудовано і освячено власний будинок Мануйлівської «Просвіти» (автор — інженер Іван Труба), пожертви на який збирала вся Україна. І хоча Федір Сторубель мав лише нижчу освіту, це була колоритна постать національно свідомої людини.

«Сторубель був здоровий козарлюга, енергійний, завзятий, — згадував видатний український історик Дмитро Дорошенко, який добре знав Сторубеля по Мануйлівській «Просвіті». — Ми згодом з ним близько зійшлися і покумалися — я хрестив у його дитину. Він мав шматок поля, город і, крім того, ще працював як слюсар у майстернях».

Пишучи спогади через багато років на чужині, Дмитро Дорошенко помилково назвав Сторубеля Хомою і описав поїздки останнього на Шосте Січове свято у Снятині в липні 1912 р.: «Хочу ще пригадати тут, що коли літом 1912 або 1913 р. (не можу точно згадати) відбувався в Галичині «Січовий З'їзд» — з'їждься, в Іспасі на границі з Буковиною (точніше, в Снятині — М. Ч.), — Катеринославська «Просвіта», щоб зробити приємне голові Мануйлівської філії Хомі Сторубелі й подякувати йому за його цирю працю, асигнувала кошти на його подорож до Галичини на той з'їзд. Поява гостя-селянина з Наддніпрянської України зробила на з'їзді певну сенсацію. Випадає

хотів, щоб я зустрівся з Сторубелем у дорозі. Їхати треба через вузлову станцію Жмеринку.

Яке ж було моє здивування, коли в Жмеринці ввійшов до вагону Хома Сторубель у своїм синім каптані й синій шапці! Це він їхав до Галичини. Я трохи полаяв його за неконспіративність — кожен в Галичині зверне увагу на його козацьку постать в такому убранні, — але він пояснив, що іншого убрання в нього не було. Однак всяка конспірація була ні до чого. Про Сторубеля писала вся галицька преса і містила його фотографію, де він був знятий поруч з К. Трильовським та іншими керівниками з'їзду як «гість з Запорозжжя». Ми проїхали пару станцій вкупі — на станції Деражня я з Русовим висідав. Я ще надавав Сторубелі кілька практичних порад щодо переїзду кордоном і щодо Львова, і ми попрощалися, — закінчив свою розповідь про Сторубеля Дмитро Дорошенко.

Нам пощастило розшукати пропам'ятну книгу Січей «Гей, там на горі «Січ» іде!», видавчу на Заході 1965 р. і перевидану в Києві 1993 р. Там на сторінці 50 вміщено фото, про яке писав Дмитро Дорошенко: «Комітет Шостого Січового свята, що відбулося 12 липня 1912 р. у Снятині». На почесному місці на знімку — наш земляк Сторубель. І в тексті знов-таки наголошується, що це «найдорожчий гість з Запоріжжя», делегат «Просвіти» із села Мануйлівка Катеринославської губернії Хома Сторубель» (слідом за спогадами Дмитра Дорошенка Федора Хомича знов названо Хомою. Та це не мінє суті).

До речі, і колега Сторубеля по «Просвіті» Т. Митрус у своїй повісті «Напровесні (Історія одного просвітнього товариства на селі)» (1912) вивів Федора Хомича під іменем Хома Тисчичий. Звичайно, Сторубель, з 1907 р., вірогідно, член партії есерів, перебував під пильним оком жандармів, котрі стежили навіть за безневинними «яликками», які він влаштував для мануйлівських дітей. Дивом його не ув'язнили під час масових арештів кінця листопада 1915 р. Але очолювану ним філію «Просвіти» в Мануйлівці, як і основну «Просвіту» в Катеринославі, царська влада в лютому 1916-го все ж таки заборонила.

Царський режим доживав останні дні. З початком Лютневої революції 1917 р. Сторубель у вирі відродження національного жит-

тя. А оскільки кадрів було мало, то йому доводиться встигати скрізь. Вже у березні 1917 р. його обрано до губерньського виконавчого комітету — «від робітників і селян, які увійшли до українського об'єднаного комітету». Тієї ж весни Сторубель входить до складу Центральної Ради, обраної на Всеукраїнському національному конгресі 8 квітня 1917 р. Він також у числі делегованих від українських губерній до Всеросійських установчих зборів. 10 травня 1917 р. Сторубель у складі делегації Центральної Ради мав вирушати до Тимчасового уряду, і тільки в останній момент склад делегації, як свідчать архівні документи, був змінений, тому до російської столиці він не поїхав.

Але у нього вистачало роботи в Січеславі. 13 серпня 1917 р. у Купецькому клубі (нині вулиця Держинського, 23) відкрився Другий губерньський з'їзд Селянської спілки. З'їзд був непростий — належало переконати консервативну частину селянства у необхідності будувати власну державу, для чого слід було на тому етапі підтримати ідею автономії України. Сторубель першого ж дня обрали головою з'їзду. Але знайшлися незадоволені вибором, незначна їх частина демонстративно покинула зал, заявивши, що не хоче брати участі в роботі з'їзду. Після цього, читаємо у звіті газети «Народная жизнь», голова з'їзду запропонував зібранню піти і заклякати їх взяти участь в роботі, що й було зроблено. «Бунтівники» повернулися, взяли до роботи.

Наступного дня всі порозумілися і ухвалили одну надзвичайно позитивну резолюцію — про приєднання до Української Центральної Ради («Народная жизнь». — Катеринослав. — 1917. — 17 серпня). У коментарі тієї ж газети відзначалося: «Наше катеринославське селянство на своєму Другому з'їзді... стало на твердий ґрунт по двом справам: перше — щодо свого погляду на автономію України, а друге — щодо своєї організації». Після закінчення з'їзду голові Сторубелю було оголошено велику подяку за його наполегливість у веденні з'їзду.

Коли національній революції в Україні потрібен був захист і повсюдно почали створюватися загони Вільного козацтва, Сторубель став одним з його отаманів. Як свідчать архівні документи, у жовтні 1917 р. Федора Хомича обрали отаманом на з'їзді Вільного козацтва

Новомосковського повіту (включав слободи Кам'янку, Мануйлаївку, Одинківку і Підгородне). В архівах збереглася копія листа отамана Самарської паланки (зі штабом у селі Мануйлаївці) Сторубля від 13 квітня 1918 р. до отамана Вільного козацтва Катеринославського коша Г. Воробйова. Він скаржився на дії начальника Нижньодніпровських телеграфних майстерень, який зволював з ремонтом автомобілів, що належали паланці Вільного козацтва — панцерника і авто «Рено». При тому послався на телеграфну заборону на ремонт цих машин начальника Катеринославської залізниці.

У музеї Амур-Нижньодніпровського району м. Дніпропетровська (єдиний районний музей на території міста, створив його В. Дубовик) наведено уривок зі спогадів старого більшовника П. Солонухи. Цей син полатавського козака, червоногвардієць воював проти незалежної України. Він згадував:

«У 1919 році мене заарештували петлюрівці, допитували в штабі, посадили в підвал з вироком розстріляти. Чую хтось спускається, підходять до дверей.

— Петре, ти тут? — пізнаю голос Сторубля. Відчиняються двері, на порозі стоїть він такий:

— Ти мене в 1917 році врятував, коли твої хотіли мене стратити. Тепер я рятую тебе. Іди і переховуйся...»

У роки так званої громадянської війни Федора Сторубля обирають членом правління Катеринославського Союзу Споживчих товариств. В архіві його внука Ігоря Витовського, який мешкав у Москві, зберігається «уповноваження», видане 6 лютого 1920: «Цим уповноважуємо Члена Правління Катеринославського Союзу Споживчих Товариств т. Хведора Хомича Сторубля робити закупки хліба по Новомосковському повіту Катеринославської губ. і направляти його на склад «Споживача». Владу, громадські інституції та наших членів (Споживч. Т-ва) прохавемо допомагати т. Х.Сторубелю, власноручний підпис якого свідчимо, в його роботі. Закупки хліба і вивіз його з сел на склади Споживача дозволяється Катеринославським Губпродкомом тому, що хліб цей закупляється для лікарень Катеринославщини. Голова правління, секретар».

Цей архівний документ підтверджує і газетна інформація: «Для закупки хліба на поставку Губадравої правлінням (Споживача) де-

легований на Новомосковський повіт член правління тов. Хв. Сторубель». («Український пролетар» — Катеринослав. — 1920. — 21 лютого. — Ч. 25).

Звісно, пробачити «націоналізм» Сторубелі радянська влада не могла, через що його заарештовували у 1918 і 1927 роках. Однак на його подмайшу долю при радянській владі мало вплива те, що за царату він був знайомий з Григорієм Петровським («разом робили революцію, дід переховував його», — згадує внук Віктор Олексійович Сторубель). Будучи при владі в 1920 — 1930-х, Петровський, певне, гарантував безпеку Сторубелі, і його не чіпали. Але коли Петровського самого усунули з посади голови ВУЦВК (всеукраїнського старости), а сталося це формально в липні 1938-го, а фактично ще раніше, — настала черга й Федора Хомича.

У першому шлюбі з дружиною Катериною він мав трьох синів: Олексія (1906—1963), Петра (1908—1965) і Миколу (інвалід). Доля першої дружини трагічна: вона загинула під час громадянської війни (чи не під час німецької окупації). У другому шлюбі Сторубель був одружений з Варварою Миколаївною Поповою, 1896 року народження, педагогом, у 1920-х роках — директором Мануйлівської початкової школи ім. Бориса Грінченка. 1926 року у них народилася донька Леся. Вони мешкали на вулиці Грінченка, 112, а наприкінці 20-х помінялися хатами з Коржами й стали жити на вулиці Луговській, а з Луговської помінялися на Замісткову. Потім вїхали до Полтави, де Сторубель обіймав досить високу посаду заступника уповноваженого обласного заготторгу по Полтавській області (теж заслуга Петровського). У 1938-у він мешкав у Полтаві по вул. Сінній, 1. Згадує небіж дружини Федора Хомича лікар Юрій Попов:

— Я його не пам'ятаю, бо його розстріляли, коли я тільки народився. Проте про нього кілька разів розповідав мій батько Феоктист Миколайович. Донька його Леся навчалася в медичному інституті. Та коли довідалися, що її батько «ворог народу», з інституту її виключили. Мій батько після розстрілу Федора Хомича удочерив Лесю. Проте в інституті її не поновили. Так вона все життя й працювала у підвалі (прали та прасувала халати для хворих).

В офіційному листі з Полтавського СБУ і, певне, в його справі значиться, що заарештували Федора Сторубля 3 березня 1938 р.

у Полтаві. Але його внуки розповідають про інші обставини арешту. Федір Хомич поїхав до Дніпропетровська з Полтави, бо в нього тут народився внук Володимир (1938—1993). Отже, він був на родинному святі з цієї нагоди, і прямо з двору його й забрали. Донька Леся клопоталася про реабілітацію Федора Сторубля у серпні 1960 р.

У Дніпропетровському історичному музеї, за спогадами внука, у 1970-х експонувалася тачанка, на якій начебто був напис, що це тачанка Сторубля. Це дуже цікаво, бо в тогочасній пресі були зовсім інші оцінки. Так, у нарисі В. Вихрова «Матрос із легенд» («Придніпровський металург». — 1969. — 4 листопада) йшлося про матроса М. Кузнецова і про те, що в громадянську «наголову були разбиты отряд Чернобаева в Одинокове и банда отамана Сторубля, удерживавшая мост через Самару». Навіть таку тенденційну публікацію беріг у своєму приватному архіві онук Віктор Сторубель.

ДО БІОГРАФІЇ М. І. КОВАЛЕНКА — ЗАСНОВНИКА ХЛІБОРОБСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ

ЗВЕРТАННЯ сучасних істориків до витоків української державності, зокрема Визвольних змагань українського народу 1917—1921 рр., привернуло увагу до забутих або замовчуваних постатей політичних діячів тих визначних подій. Серед них тривалий час залишалася в тіні така цікава особистість, як Михайло Іванович Коваленко — засновник і голова Партії хліборобів-власників. Ось які відомості про нього вміщено в «Енциклопедії Українознавства»: «Коваленко Михайло (?—1919), поміщик на Полтавщині, член IV Державної Думи; 1917 стояв на ґрунті самостійності України; за його ініціативою постав Союз хліборобів-власників» [1]. Автори статті в «Довіднику з історії України» заплуталися ще більше, бо написали: «20.10.1918 Коваленко від імені фракції дрібних власників у ВСХВ передав гетьману П. Скоропадському вимогу продовжувати курс на зміцнення самостійної незалежної Української Держави» [2]. Ще один історик визвольних змагань — В. Верига — теж стверджує, що М. Коваленко в травні 1917 р. став засновником Союзу хліборобів-власників і відстоював незалежність України [3]. Отже, автори всіх цитованих видань припустилися кількох помилок, які ми спробуємо виправити, спираючись на архівні джерела.

М. І. Коваленко — потомствений дворянин, власник маєтку в селі Вознесенське Костянтиноградського повіту Полтавської губернії, 834 десятин землі, парового млина та слюсарної майстерні [4]. Його цікавило не лише власне господарство, але й громадське життя. Протягом кількох років М. І. Коваленко обирався гласним Полтавського губерньського земства, на одному із засідань якого у 1915 р. за спогадами М. Ковалевського, «виголосив блискучу патріотичну ук-

раїнську промову, в якій доводив необхідність українізації народного шкільництва, та навіть натякнув на великі жертви, які поніс український нарід у цій війні, і на його право на задоволення місцевих потреб, які виникають з історичної минувшини і з етнічних особливостей України» [5]. М. І. Коваленко підтримував освітню справу не лише промовами, а й фінансово, зокрема, він пожертвував кошти на будівництво Вознесенського училища Костянтиноградського повіту [6]. Ще одне підтвердження пайдної громадської діяльності М. І. Коваленка — обрання членом IV Державної Думи.

Наслідком політичної активності М. І. Коваленка стала створена ним Партія хліборобів-власників, установлений з'їзд якої відбувся 30 квітня 1917 р. у Костянтинограді. Головними пунктами її програми стали: підтримка Тимчасового Уряду в зовнішній політиці (війна до переможного кінця із захопленням Дарданельської протоки) і внутрішній політиці (утворення демократичної республіки на федеративній основі при можливій автономії Малоросії, але при збереженні цілісності Російської держави; недоторканність права приватної власності, наділення селян землею згідно з рішенням Установчих зборів за викуп або безкоштовно, утримання духівництва за державний кошт та ін.). Хлібороби-власники категорично виступали проти принципів соціалізму та націоналізації землі [7].

Отже, в програмі партії, головою Центральної Ради якої був М. І. Коваленко, немає навіть натяку на самостійність України, а навпаки, підкреслюється необхідність збереження єдиної Російської держави і робиться лише невелика поступка українцям у вигляді можливості автономії Малоросії. Як бачимо, великодержавний шовінізм у головному документі партії дуже відчутний. Така позиція партії, а отже, і її голови була навесні 1917 р. Восени, коли проводились вибори до Всеросійських Установчих зборів (12—14 листопада 1917 р.), Партія хліборобів-власників виступала за автономію України при цілісності Російської держави, тобто невелика трансформація поглядів щодо національного самовизначення відбулася, але до визнання самостійності ще дуже далеко. Складаючи біографічні довідки про М. І. Коваленка, автори вказаних праць, напевне, використали спогади В. Н. Андрієвського про події 1917 р. на Полтавщині, однак слід зазначити, що цей автор пише про бажання

М. І. Коваленка відокремитись від анархічної, більшовицької Росії, а не про створення Української держави.

Що ж до обставин смерті М. І. Коваленка, то він був убитий 7 січня 1918 р., наступного дня після захоплення більшовиками Костянтинограда. Ось що повідомив про це представник партії граф Д. Капіст у заяві до Полтавської округової по виборах до Українських Установчих зборів комісії: «7 січня 1918 р. група солдатів із Костянтинограду з'явилась в маєтку Михайла Івановича Коваленка, голови Полтавської губерньської Ради Партії хліборобів-власників, для здійснення обшуку та вилучення зброї. Проголосивши арештованим М. І. Коваленка як організатора в Полтавській губернії Партії хліборобів-власників та визначного її діяча, солдати посадили М. І. Коваленка на гарбу і розпорядились везти їх в м. Конград в Раду робітничих і солдатських депутатів.

І від'їхавши від маєтку кілька сажнів, озброєні гвинтівками солдати зробили залп вгору, а в двох-трьох верстах від маєтку по-звірячому вбили М. І. Коваленка.

У той же день селянами був підібраний труп убитого і перевезений в його маєток» [8].

Це політичне вбивство, вчинене в перший день виборів до Українських Установчих зборів, так і не було до кінця розслідуване та покаране, незважаючи на численні звертання до влади представників Партії хліборобів-власників. Взагалі, розслідування почалося лише у травні 1918 р. (тобто після чергової зміни влади), коли Центральне бюро партії Костянтиноградського повіту у листі до прокурора Полтавського окружного суду наполегливо пропонувало розпочати слідство, тим більше, що учасники вбивства вже почали поступово зникати [9]. У відповідь на прокурорський запит начальник Костянтиноградської міліції виправдовував свою бездіяльність у цій справі неможливістю провадити дізнання при владі більшовиків [10]. Фактично воно було розпочате тільки після цього запиту, хоча начальника міліції сповістили про вбивство ще 8 січня, а 10 січня граф Д. Капіст подав офіційну заяву до окружної комісії. Про результати розслідування дізнатися не вдалося — не збереглися документи у зв'язку з численними змінами влади, але те, що М. І. Коваленко був убитий 7 січня 1918 р. більшовицьки налаштованими солдатами, сумнівів не викликає.

На хліборобському конгресі в Києві 29 квітня 1918 р. селянин Кременчуцького повіту Микола Гаврилович Коваленко запропонував вшанувати пам'ять «людини, що створила хліборобський рух і заплатила за це своїм життям, — Михайла Івановича Коваленка». У відповідь всі піднялися й заспівали «Вічну пам'ять». Очевидно, саме з цим Коваленком, до речі, головою ініціативної групи по скликанню хліборобського конгресу, автори «Довідника з історії України» переплутали Михайла Івановича. Якраз Микола Коваленко, за свідченням Д. Дорошенка, відкривав конгрес і був його активним учасником. А 20 жовтня 1918 р., справді, делегація Союзу хліборобів-власників, очолювана Миколою Коваленком, вручила гетьману П. П. Скоропадському меморандум. У цьому меморандумі, крім вимоги існування незалежної та суверенної Української держави з парламентсько-демократичним правовим устроєм, були також пункти про автокефальність Української православної церкви, державний статус української мови, непорушність принципу приватної власності, проведення аграрної реформи «в інтересах широких верств селян-хліборобів, яко єдиної та міцної підвалини української державности» [11]. Чи не тому, що Радянська влада успішно упоралася з винищенням саме цієї частини українського суспільства, нам так складно тепер, через 85 років після описаних подій, розбудувати незалежну Українську державу, вирішуючи практично ті самі проблеми?

Стосовно того, що саме заснував М. І. Коваленко — партію чи союз — можна впевнено стверджувати, що Союз хліборобів-власників був заснований на початку квітня 1918 р., тобто вже після смерті М. І. Коваленка. Про його організацію та головні цілі повідомляла газета «Рідний край» [12]. Зберігся й список засновників Союзу хліборобів-власників Полтавської губернії, в якому, зрозуміло, відсутнє прізвище М. І. Коваленка [13].

Наведені факти свідчать, що вчені ще недостатньо вивчили історію окремих українських політичних партій та біографії їхніх визначних діячів. Щоб заповнити білі плями в літописі минулого нашої країни, проаналізувати причини та наслідки тих далеких подій, необхідно вводити в науковий обіг якомога більш комплексні не використованих раніше з різних причин документів.

Література

1. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. — Львів: НТШ, 1994. — С. 1060.
2. Довідник з історії України/Вид. 2-е. — Київ: Генеза, 2001. — С. 318.
3. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914—1923 рр. — Львів, 1998. — Т. 1. — С. 79—80.
4. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). Ф. 107. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 22; Ф. 379. — Оп. 3. — Спр. 6. — Арк. 20.
5. Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомины, враження, рефлексії. — Інсбрук, 1960. — С. 184.
6. Отчет Константиноградской уездной земской управы за 1900 г. — Полтава, 1901. — С. 435.
7. ДАПО. Ф.р — 1505. — Оп. 1. — Спр. 488. — Арк. 93—96.
8. Там само. — Спр. 489. — Арк. 85.
9. Там само. Ф. 138. — Оп. 1. — Спр. 581. — Арк. 1.
10. Там само. Спр. 602. — Арк. 41—42.
11. Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. — Нью-Йорк: Булава, 1954. — Т. 2. — С. 35, 37, 396.
12. Рідний край — газета Гадяцького земства. — 1918. — 28 червня (№ 15).
13. ДАПО. Ф.р — 1502. — Оп. 3. — Спр. 159. — Арк. 25 с.

СТАРОСАНЖАРСЬКА УКРАЇНОФІЛЬСЬКА ГРОМАДА ТА ЇЇ ЧІЛЬНІ ДІЯЧІ

ВІДОМО, що на початку ХХ ст. у найбільших містах Полтавської губернії (як то Полтава, Лубни, Кобеляки) напівлегально існували більш чи менш чисельні українофільські громади, що активно долучалися до розбудови національного життя краю, піднімали голос на захист української культури, освіти, церкви.

Проте й сьогодні нам бракує досліджень і розвідок про існування й діяльність таких осередків у невеличких містечках і селах. А тим часом їхня діяльність, на наше глибоке переконання, також заслуговує на пильну увагу дослідників. Тож мета нашої публікації — на підставі документальних джерел заповнити одну із прогалин і окреслити віхи діяльності однієї з таких громад, що існувала в перших десятиліттях ХХ ст. у містечку Старі Санжари на Полтавщині, підняти з небуття імена головних її провідників.

Пожвавлення громадського життя у невеликому містечку передовсім пов'язуємо з появою там у 1902 році випускника Полтавської духовної семінарії Миколи Степановича Ілляшевича. Це ім'я нічого не скаже дослідникам-петлюрознавцям, оскільки поміж активних полтавських рупівців (членів Револьюційної Української Партії — Т. П.) Микола не значився та й особливо не світився під час великих семінарських заворушень 1901 року. Але, певно, навчання чи перебування п'ять років поруч із Симоном Петлюрою в семінарії, участь у дискусіях не минули для хлопця даремно — до Старих Санжар, як свідчить місцевий справник Згура, Микола Ілляшевич приїхав уже переконаним українофілом.

Тож відтоді, як учорашній семінарист почав учителювати в Старих Санжарах, справник помітив, що життя містечка поступово

виходить із спокійного провінційного русла. За спостереженнями Згури, Ілляшевич використовує будь-яку можливість для ведення протиправної агітації — чи то у себе на квартирі, чи то в читальні, чи то у чайній. Недавзі сходяться з іншими «неблагонадійними особами», як-от козаком Яковом Миколайовичем Стенькою та фельдшером Григорієм Гавриловичем Макаренком.

Спочатку їхні публічні розмови на офіційно заборонену тематику особливо не турбували місцевих охоронців порядку, але після переїзду до Старих Санжар в 1906 році ще одного політично неблагонадійного — священника Андрія Андрійовича Геращенко — діяльність громади значно активізується, стає організованішою (а за офіційними доповідями — вкрай небезпечною для життя провінційного містечка, оскільки до проведених українофілами заходів щораз долучається все більше інтелігенції та селян) [1, арк. 2].

Відчуваючи, що спокійному життю настав кінець і ситуація в містечку стає неконтрольованою, справник Згура періодично звертається за допомогою до вищих інстанцій. У найнепривабливішому світлі він характеризує місцевих крамольників, слізю прохач губерніяльне начальство якнайшвидше ажити заходів, аби приборати їх із містечка.

Як справник, він, звичайно, мав рацію, оскільки аргументів для занепокоєння було більш ніж достатньо. По-перше, упродовж 1905—1906 рр. у Старих Санжарах почастишали протиправні сходки селян та інтелігенції; по-друге, всі заходи, що відбувалися, від певного часу набули чіткого національного забарвлення; по-третє, у містечку стрімко почала зростати популярність провідників-українофілів.

Дійшло до того, що у Старих Санжарах 1906 р. селяни побачили представника місцевої влади — околоточного наглядача Чернявського, на сходках почали відкрито агітувати за автономію Малоросії та українізацію церкви.

Для ефективнішої роботи в національно-культурній площині за ініціативи українофілів, насамперед Андрія Геращенко, Миколи Ілляшевича та Георгія Скрипки (двоє останніх, до речі, навчався в одному класі Полтавської духовної семінарії із Симоном Петлюрою), створюється церковне братство, яке, за висловом сучасників,

тягне за собою практично всі живі сили містечка. А через братство українізується місцева церковна школа, створюється національний хор та музично-драматичний гурток; під приводом бесід на релігійні теми улаштовуються національні свята.

Як не дивно констатувати, але саме з ініціативи церковного братства у містечку започатковуються сільськогосподарське, кредитове й споживче товариства, діапазон діяльності яких сягає далеко за межі їхніх офіційних статутів (свідченням того, що кооперативні інституції перебували повністю під впливом українофілів, є й те, що Геращенко і Стенька на з'їзді діячів дрібного кредиту в 1912 році обстоювали ідею заснування друкованого видання виключно українською мовою).

Цікаву інформацію про один із заходів — «Зняття життя», який 27 червня 1911 року організували Старосанжарське волосне правління та місцеве сільськогосподарське товариство, подає місцевий часопис «Хуторянин». Навіть це своєрідне свято праці організатори намагалися використати у просвітницьких цілях для пропаганди української культури та утвердження національної самосвідомості поміж селян.

Очевидець так описував атмосферу цього святкового дійства. Після церковного дзвону урочиста процесія під проводом трьох священників рушила до показового поля. Зачаровували корогви, співав хор під орудою вчителя Миколи Степановича Ілляшевича, а позаду рухався натовп, де було багато інтелігенції в національному вбранні. Перед початком жнив було відслужено молебінь, а вже згодом поле вкрилося жінцями. Священик з косою на житниці, вчительки та інша сільська інтелігенція за участю святково вдягнених селян косили, жали, гребали, співаючи мелодійні українські пісні. Співали витримано, з належною майстерністю, виконуючи найбільшого пісні М.Лисенка. Тут же поряд з дорослими гралися малюки, бігцем схоплюючи ласощі, які їм кидав голова правління сільгосптовариства Яків Стенька. Дійство вдалося, всі були задоволені і його природним національним колоритом, і «смашною польовою кашою», якої вистачило на всіх. Тож селяни, повертаючись додому, висловлювали велике бажання влаштувати такі свята щорічно. [4, с. 702]

Взагалі-то старосанжарські Сільськогосподарське та Кредитне товариства були досить помітними на Полтавщині в царині кооперації. Не маючи змоги докладно аналізувати їхні здобутки, все ж зазначимо, що станом на 1911 рік Кредитне товариство нараховувало 503 члени, а основний капітал товариства становив 8000 крб. [3, с. 275].

Значно полегшувало культурно-просвітницьку діяльність громадянців те, що один із провідників-українофілів Яків Стенька обіймав досить високе становище у волосному правлінні: спочатку від 1905 по 1910 рік він був писарем волосного суду, а з 1910 року — інструктором кооперативних установ Полтавського повіту. Додавало авторитету й те, що був він із місцевих, козак з діда-прадіда.

Народився Яків Миколайович Стенька у Старих Санжарах 21 листопада 1883 року в заможній селянській родині [6, с. 64—65]. Після закінчення народної школи деякий час працював бібліотекарем книгозбірні Товариства тверезості, намагався у книжках віднайти розраду і відповіді на болючі питання. Але, не маючи змоги щось змінити на краще, він полишає бібліотеку й влаштовується на роботу в суді, де невдовзі здобуває славу людини чесною, правдивою та не підкупною.

Поєднання людських чеснот із чіткою національною позицією призводить до швидкого зростання авторитету Стеньки поміж різних верств населення. Незабаром його обирають волосним старшиною, головою волосного суду, гласним повітового земства. Відтак, маючи вже достатні офіційні повноваження, він продовжує пропагувати українську справу, тепер уже на терені усього Полтавського повіту, і робить це з особливою відданістю.

Факти підтверджують, що Стенька впродовж 1905—1912 рр. зумів підійти належним чином до громадської справи, зміг реалізувати конкретні проекти в інтересах селян. Так, за його ініціативи у Старих Санжарах було побудовано Народний дім та вищу початкову школу (причому матеріали для будівництва Народного дому підвозилися безкоштовно, а значна частина робіт виконувалася усією громадою добровільно).

Зрозуміло, що національна спрямованість старосанжарської інтелігенції непокоїла повітову і губернську владу. Кілька років влада

терпіла, аж поки терпець не урвався. Під різними приводами українофілів почали розводити із Старих Санжар, головним чином в зросійщені містечка та села Полтавщини. Найважче випало Якову Стеньці: на початку Першої світової війни його мобілізують до армії і відправляють до Сибіру.

Таким чином, упродовж 1913—1914 років, українофілська громада містечка була знекровлена, її діяльність поступово зійшла нанівець.

Революція знову затребувала старосанжарських українофілів до активної політичної та громадської праці. Якова Стеньку, приміром, уже 1917 року було обрано головою управи Полтавського повітового земства демократичного складу, головою Селянської спілки. Водночас він проявляє себе як здібний організатор кооперативного руху. На цій же кооперативній царині працює і Андрій Геращенко.

Нам пощастило віднайти документ від 17 липня 1917 року, де Я. Стенька вже як полтавський повітовий комісар ратує за українізацію органів місцевого самоврядування [5]. На наш погляд, ця досить цікава пам'ятка характеризує позицію національно свідомих представників влади у провінції в знаковий період нашої історії.

Оскільки праця Я. Стеньки у період визвольних змагань 1917—1921 років досить помітна, буде справедливо хоча б коротко сказати про неї.

27 березня 1917 року Стенька увійшов до складу організаційного комітету з'їзду губерньського селянства [8, с. 79]. А через три тижні, після проведеної відповідної роботи, 16—17 квітня український селянський з'їзд відбувається у Полтаві; на нього з'їжджається понад півтори тисячі селян — уповноважених від волостей з усієї губернії. Головою з'їзду обирають М. Ковалевського, товаришами голови — Ю. Соколовського, Я. Стеньку, писарями — М. Токаревського та Макаренка.

Сподвижник Головного Отамана військ УНР С. Петлюри полковник Микола Чоботарів (теж, до речі, полтавець), який спостерігав роботу з'їзду, зробив наступний запис у своєму щоденнику: «Делегатів було дуже багато. Взагалі з'їзд був імплонуючий. Може 600, а може 700—800 осіб. Головував на з'їзді есер, що тоді хлився вліво — Стенько, з Нових Санжар. Його кандидатуру висунули українські

боротьбисти, яких було на з'їзді чимало. Стенько був високого росту, блондин років 45—48, солідно виглядав, поважно говорив, не спішучи, а з розвагою. Робив на всіх дуже гарне враження. Хоч його й виставляли боротьбистами, але його аж ніяк не можна було визнати боротьбистом» (13, с. 84).

По закінченні своєї роботи з'їзд ухвалив стратегію щодо політичного ладу. Поміж головних знаходимо досить сміливі на той час пункти:

«1. Найкращою формою правління в Росії єсть Демократична федеративна республіка з автономією країв, які заселені окремими народами;

3. — для повного розвитку сил українського народу являється необхідним заведення національно-територіальної Автономії України з забезпеченням прав національних меншинств.

4. Треба щоб усіх українців, які одбувають військову повинність, не одсилали в чужі краї, а оставляли на Україні;

5. З'їзд бажає, щоби тимчасове правительтво привселюдно признало право українського народу на національно-територіальну автономію;

6. З'їзд визнає потрібним широку демократизацію земства і суда на основі прямого, рівного, тайного і всенароднього виборчого права;

13. На Україні служба Божа має правитись рідною мовою, і щоби по всіх установах (суді, земстві і т.д.) негайно була заведена українська мова;

14. Для найскорішого проведення в життя української просвіти домогтися од тимчасового правительтва призначення на Полтавщину виборного комісара, який би допомагав заводити українську просвіту.» [8, с. 215—217.]

Високий авторитет Яків Стенька мав як у Полтаві, так і у Києві. Про це свідчать такі факти. 10 травня 1917 року було затверджено склад делегації від Української Центральної Ради до Тимчасового уряду Петрограда. У реєстрі поважних осіб значаться Винниченко, Єфремов, Ковалевський, Сторубель, Одинець, Пилькевич, Письменний, Чернявський, Сніжний, Стенька, Барановський, Мозженко [7, т. 1, — с. 84—85].

5 квітня 1918 року Рада Народних Міністрів затверджує Арис-

тарха Терниченка та Якова Стеньку товаришами народного міністра земельних справ [7, т. II — с. 245], а згодом, за Гетьманату, Яків Миколайович стає членом правління Полтавської спілки споживчих товариств, інструктором спілчанського будівництва. Ще одне. У листопаді 1917 року за списком УПСР Яків Стенька обирається Всеросійськими установчими зборами по Полтавському округу, список № 8.

Закінчилися поразкою Визвольні змагання українського народу 1917—1921 рр. У контексті трагічних подій логічними виявилися і подальші долі провідників старосанжарської громади.

На завершальному етапі революції, а саме 22 лютого 1920 р., відійшов у вічність Яків Миколайович Стенька. Він помер у Харкові, дорогою з Ростова, куди його завезли були денікінці. «Полтавський кооператор» у ч. 1—8 за 1920 р. вмістив некролог про Якова Миколайовича Стеньку, в якому було відзначено немало чеснот небіжчика, окреслено головні віхи його життя [6, с. 64—65].

Нещадого пережив однодумця і соратника по боротьбі Андрій Геращенко. Відомо, що 1920 р. він очолював повстанський комітет, штаб-квартира якого містилася в приміщенні Союзбанку в Полтаві. Зрозуміло, що пробачити таке ЧК не могла, і Андрія Андрійовича Геращенко в грудні 1920 р. розстріляли. Про факт розстрілу (як не дивно, але в перші роки радянської влади ще існувала така практика) сповістив місцевий часопис «Вісти-Известия» у грудні 1920 року.

Віднайти подальші біографічні відомості про інших достойників нам не пощастило.

Наприкінці цієї невеличкої розвідки дозволимо собі зробити такий висновок. Немарною виявилась жертвна праця на громадському полі Я. Стеньки, А. Геращенко, М. Ілляшевича, Г. Скрипки, Г. Макаренка, Рибаса. Постаті ці, на нашу думку, заслуговують на добру пам'ять і вдячність нащадків, оскільки зробили вони чимало для розбудови нашого національного життя. І цілком природно, що зерно, посіяне ними на початку ХХ століття, проросло у скорому часі.

Фактом цілком закономірним вважаємо те, що наступником старосанжарських патріотів стала відома правозахисниця, спілчаснов-

ниці Української Гельсінської Спілки Оксана Яківна Мешко (1905—1991), ім'я якої нещодавно було присвоєно місцевій школі.

Рано чи пізно, але час розставляє все на свої місця, і в цьому ми вбачаємо Боже провидіння.

Література

1. Державний архів Полтавської області. Ф. — 83. — Оп. 1. — Спр. 134.
2. Там само. Ф. — 138. — Оп. 1. — Спр. 381.
3. Геращенко А. Старо-Сенжаровское кредитное товарищество Полтавского уезда//Хуторянин. — 1911. — № 10. — С. 275.
4. Геращенко А. Старо-Сенжаровское сельско-хозяйственное общество//Хуторянин. — 1911. — № 28. — С. 702.
5. Державний архів Полтавської області. Ф. — 50. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 4.
6. Яків Миколович Стенька [Пам'ятна згадка]//Полтавський кооператор. — 1920. — № 1—8. — С. 64—65.
7. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали удвох томах. — К: Наукова думка, 1996—1997.
8. Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року. Документи і матеріали /Упоряд. відпов. ред. В. Верстюк. — К: вид-во Ольги Теліги, 2003. — 1024.
9. Збори Уповноважених Гадяцького відділу Роменського Союзу кооперативів//Полтавський кооператор. — 1919. — № 12—13. — С. 17—37.
10. Чиркова М. Політичні партії та організації Полтавщини на виборах до Українських Установчих зборів//Полтавська Петапуріана. Вип. 3: Матеріали четвертих Петапурівських читань. — Полтава: Рік, 1999. — С. 88—108.
11. Несвіцький О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917—1922. — Полтава, 1995. — С. 263.
12. Соловей Д. Розгром Полтави. Видання друге. — Полтава, 1994. — С. 154—161.
13. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чоботаріва) Науково-докум. видання. — К: Темпора, 2003. — 288 с.

Додатки

1. Витяг з протоколу свідчень полтавського справника М. Згури про політичну ситуацію в м-ку Старі Сенжари на Полтавщині

1912 года ноября 10 дня, в гор. Полтаве, я, Начальник Полтавского Губернского Жандармского Управления Полковник Зейдлиц, на основании Поло-

женія о мерах к охранению Государственного порядка и общественного спокойствия, ВЫСОЧАЙШЕ утвержденного въ 14 день августа 1881 года, допрашивалъ въ качестве свидетеля, который показалъ:

Зовуть меня Згура, Николай Герасимовичъ, отъ роду имеею 41 летъ, православнаго вероисповеданія, званіе мое Полтавскій Исправникъ, проживаю въ г. Полтаве.

На предложенные мне вопросы отвечаю с. Старые Сенжары ввереннаго мне уезда обращало мое вниманіе на себя главнымъ образомъ потому, что въ немъ проживаетъ неблагонадежный въ политическомъ отношеніи элементъ; въ смутную пору (1905 и 1906 г.г.) одинъ изъ нихъ, священникъ Андрей Геращенко, состоя председателемъ сельско-хозяйственнаго общества, обращаясь къ собранію съ речами, возбуждавшими къ неповиновенію и противодействию власти, рекомендовалъ требовать автономіи Малороссіи, громилъ отцовъ и матерей за то, что отпускаютъ своихъ сыновей на войну и пр.; эти деянія Геращенка не были, впрочемъ, точно установленны и онъ въ наказаніе лишь былъ переведенъ изъ соседняго села Мачехъ въ с. Старые Сенжары; въ последующее за смутной порой время Геращенко этотъ продолжалъ пагубно вліять на населеніе, внедряя въ него українофільскія идеи, мысли объ автономіи Малороссіи, велъ преподаваніе въ церковной школі на украинскомъ языкѣ, стремлясь къ созданію типичной украинской школы (это отмечено было наблюдателемъ церковно-приходскихъ школъ), говорилъ на украинскомъ языкѣ и въ церкви: съ увлеченіемъ во всемъ вторилъ священнику Геращенку учитель Николай Ильяшевичъ, политическій українофилъ, участвовавшій въ смутную пору въ незаконныхъ сходкахъ и оказавшій въ числѣ другихъ вліяніе на толпу, избившій въ 1906 г. околоточнаго надзирателя; единомышленниками этихъ лицъ являютъ ся казакъ Яковъ Стенька и фельдшеръ Макаренко, устраивавшіе противоправительственныя сходки, вносившіе разложение въ народъ и вообще сеявшіе смуту; безусловно неблагонадеженъ политически и волостной писарь Рыбасъ, состоящій въ тесномъ общеніи и большой дружбе съ поясненными выше лицами; въ данное время замечается въ Старыхъ Сенжарахъ, во I, враждебное отношеніе къ чинамъ полиціи, какъ агентамъ правительственнымъ, за что, между прочимъ, Старо-Сенжаровскій Старшина, бывшій подъ вліяніемъ поясненныхъ выше лицъ, г. Губернаторомъ устранилъ отъ должности, и во 2-хъ, «тенденціозно-українофільская деятельность и неуважительное отношеніе къ пастырямъ со стороны Старо-Сенжаровскихъ кооперативовъ» (во главѣ ихъ Геращенко, Ильяшевичъ, Стенька, Макаренко, Рыбасъ и др.), какъ отметила это въ своемъ определеніи въ семь тоду и Полтавская Духовная Консисторія; сейчасъ священникъ Геращенко, стоявшій во главѣ кооперативовъ, вышелъ, по распорядженію Консисторіи, изъ состава кооперативовъ, въ виду того, что действія его въ этихъ обществахъ шли въ разрѣзъ съ

его пастырскими обязанностями; этот-же Герашченко является автором брошюры на українському мові, яка установлено, ніколи не проановісована на депутатів депутатів за ЦДР, на що, коли сь ними об'являть заговорили, отже на сьмь году дитини по мовному кредиту Герашченко со Стецькою ратовав за мовне для українців органи не на поодиночності, а на українському мові, аніж, по ній вираження, «районі матері», вь отношении Стецькии отже на сьмь то об'єктивності, що він, будучи до последнего времени інструктором кооперативов вь уезді, находився под руководством революціонера Хрушевича и жил сь ними под одной кровлею; вообще вь Старых Сенжарах царить большое волюнтарство и распушенность вь политической отношении и обичае всею об'єктивностью, что при численности населения вь 10 000 душ, возрывают деломь несколько отдельных личностей, притом государственного порядка, превращая темный народ, какь восяк, своими правными руками вь жалкую фигуру; такая при этомь умова, и о томь, что мовне вь деятельности этихь ярахов направлено кь принижению роли священника, ибо они хорошо знают, что главная торговою, вь деле осуществления вь среде крестьянской ншх, преступлиныхь замаслов, является скандный авторитет, священникомь и сельская власть. Вь данное время вь Старых Сенжарах, благодаря принятымь мерам, не стало уже ни Герашченки, ни Ивашевича и этии Старо-Сенжарской оппозиции низвержены, тьжакі, जो не смертельной удар. На предложение для характерности отношении на мовне Кодебаякского Исправника за № 1372/1911 г. и присоединяю, что не вриет ему, поручену сторону прантемастивному, хотя и безоговорочно, и не всегда коректному, и умелкоуправляю, можно Исправника Звуря.

Подлинный протокол претворювакдета Начальнику мовтваского Губернскаго Жандармскаго Управления 14 ноября 1912 г. № 1093.

Верних пилине [Звуря]

Адресный архив Полтавской области

Ф. 83. Оп. 1. Спр. 134. Арх. 9-10. Машинписная копия

* * *

2. Инст Полтавскакого повітового комісара Тимчасового уряду Я. Стецькия до волостных комитетів з приказу утворення волостных комитетів

17 лютого 1917 року

До волостных комитетів Полтавського повіту

З приказу утворення й проведення до життя волостного земства де-які волостні комитети затримують про справу, зупиняються на том, що закон про нову вибрану уставу, хоч і утворений на законі демократичних підста-

ма, про те де в тому не пристосований до українського народу й має стару назву — «земство».

Полтавський Повітовий Комисар запрохує волостні комитети негайно приступити до утворення й проведення до життя волостного земства повідом-ацією, що назва цієї надвизначено важливої користної установи воляго народа сама собою неответворитися на відповідну бажанням народа таку назву: «Воюста Народна Рада в Полтаве земство — на «Повітову Раду».

Що ж до того, що де-які пункти й розціни нового закону не пристосовані до широких потреб Українського народу, то поки про ці пункти повинні зос-тратися в законі не порушувати, бо зміни заведення у закон пункти залежать від нашого автономного Уряду — Української Центральної Ради і Тимчасового Російського Пратівельства і буде згодом проведення в законодавчому порядку.

З приказу повітового

Полтавський Повітовий Комисар
Пилин [Я. Стецькия]

Адресный архив Полтавской области
Ф. 50. Оп. 1. Спр. 2. Арх. 4. Ручнописная копия

Анатолій КЕНТІЙ,
співробітник ЦДАГО України,
заслужений працівник культури України

«МЕНІ ЗДАЄТЬСЯ, КОНЦЕПЦІЯ УНР МУСИТЬ БУТИ ЗБЕРЕЖЕНА...»

НАВЕДЕНІ вище слова належать Ользі Опанасівні Петлюри (уроджена Більська, 1885—1959), дружині і вірній супутниці Голови Директорії і Головного Отамана військ УНР Симона Петлюри. Перебуваючи в шлюбі з 1909 р., Ольга Більська, вчителька за фахом, присвятила своє життя не тільки вихованню своєї єдиної доньки Лесі, але всілякій моральній підтримці свого чоловіка, котрому в його політичній, державній та військовій діяльності доводилося пережити нелегкі часи, мужньо витримувати удари і примхи долі, несправедливі докори, а то й наклепницькі випадки колег і соратників по спільній боротьбі. Особливо важким було становище С. В. Петлюри після поразки Визвольних змагань 1917—1920 рр., коли керівне середовище УНР опинилося головним чином у Польщі, зокрема в м. Тарнові, і робилися гарячкові спроби розібратися у причинах невдачі, відшукати, як завжди, головних винуватців.

Добре відомо, як багато звинувачень, часто безпідставних, було кинуто в бік Симона Петлюри. Невипадково у листі від 7 грудня 1921 р. до Лідії Садовської Ольга Петлюра просила свою близьку приятельку «написати й про те, в якій мірі [Симон] обвинувачується й опускається всіма». І далі вона зауважила: «Думаю, що зараз охопив [всіх] пароксизм ненависти і лайки. Чи витримає він і цього разу?».

Однак цього разу С. В. Петлюра не скорився несприятливим обставинам і до кінця свого життя твердо й непохитно стояв на державницьких позиціях. І тому, на нашу думку, багато в чому сприяла атмосфера родинного життя, підтримка таких вірних соратників, як К. Мацієвич, В. Прокопович, В. Садовський та ін.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО) у фонді «Колекція документів і матеріалів «Український музей в Празі» (так за Український празький архів) серед особистих документів родини Садовських зберігається низка листів О. Петлюри до Лідії та Валентина Садовських, які слугують цінним документальним джерелом до історії української еміграції, характеристики її діячів, в тому числі учасників визвольних змагань. При цьому слід враховувати, що О. Петлюра, маючи сильні вади слуху, розглядала листування як важливу форму спілкування з друзями, знайомими, колегами.

Нижче вперше публікуються чотири листи Ольги Петлюри за грудень 1921 — березень 1922 рр., які вона надсилає з Чехо-Словаччини, де в той час проживала з Лесею, до родини Садовських у Тарнові і в яких, окрім особистих, висвітлені й деякі цікаві суспільно-політичні питання.

* * *

Лист О. Петлюри до Л. Садовської

7 грудня 1921 р.

Прийшли один за другим дуже сумні листи. Трохи раніше мала докладного листа від [Симона] й зляко, чому так сталося. Але про федерацію там ні слова, а П* та Нік** з деякими військовими визивалися [Симоном] для вярда. Дуже можливо, що де в кого повстав план про федерацію¹, але певна, що [Симон] [Васильович] не приставе на це.

Я вам нескладно вдячна за листи. Тут як в труні. Ні одна катастрофа так тяжко не переживалась. Та й не було такої болісно-тяжкої.

Мені здається, що концепція УНР мусить бути збережена, залишена без змін, хоч би вірні її люди загинули до одного. Бо вважаю я цю концепцію не мрією, улюбленою національними фантастами, яку мусить одкинути реальний політик.

Якби ми мали до діла з окупантом — державою з усталеним певним устроєм, то тоді більша частина «реальних політиків», що досі кунчалась біля центру, мусила б піти на компроміс «миланх діл». Але перед Вами більшовицький режим, що мусить чи то повільно перетворитися в свою протилежність,

* Мабуть, це В. Прокопович.

** Очевидно, йдеться про А. Ніковського.

чи раптово повалятися. І в тому і в другому випадкові не обійдеться без нових корців Росії, що придуть як не тепер, то в четвер.

При тому час, що пройде до того «четверга», треба мірвати у всякому разі роками, а не десятиріччями. Але очевидно, реорганізація дотеперішнього центру мусить бути основна. Як, по якому шляху вона піде — про це, гадаю, Ви мені напишіть.

Як також прошу написати й про те, в якій мірі зараз С[имон] обвинувачується й опускається всіма. Думаю, що зараз охопив [всіх] пароксизм ненависті й лайки. Чи витримає він і цього разу?

Ну, а тепер про інше. Хотілось би вечорами вишивати рушники. Це зараз найліпше. Але тут і того не можна. Сподіваюсь від Вас знову скорого і докладного листа. Як дуже важно для мене й те, чи залишитесь ще в [Тарнові], чи поїдете на Волинь «Трибуна»² припиняється. Як вже рветься — то все відразу. Якщо будете на з'їзді у Львові — чекаю й звіди листа. Зараз більше не пишу, бо ці 2 дні, після одержання листа, дуже болить голова.

Вітаю обох Вас сердечно. Діток цілую.

Ольга Петлюра

* * *

Лист О. Петлюри до Л. Садовської

18 грудня 1921 р.

Вже три дні минуло, дорога Лідія Іванівна, як одержала Вашого листа, але тільки сьогодні відповіла. Найбільш тут дошкуляє холод. Ходиш озіпений й отупілий від холоду й не можеш нічого робити. Зима тут, але головне те, що в тому помешканні, де ми живемо, хазяїни займають одну кухню, в хатах зимою ніхто не живе, здаються вони літом дачникам. В нашій хаті є камінок-печка, яка гріє лише годину після топки. Взагалі, тут люде якось не бояться холоду й не розуміють, що значить добра піч. Вночі спасати перина, без чого тут дійсно витримати не можна.

Але, не дивлячися на це, бежинське повітря на Лесю вплинуло дуже добре. Таких червоних цюк давно вже в неї не бачила.

Чи ви ж ходите гуляти з дітьми хоть до Парку?

Скільки вишиван рушників?

Те все, про що пишете Ви, дуже цікаве. Ще напишіть мені, чи дійсно Бік,¹ і

¹ Розшифрувати це прізвисько не вдалося.

ще хтось потрапи в полон? Розпитайте у Сушка, чи він залишився жонкой? Де то наш Данило? Я вивезла його речі. Вони, звичайно, збережуться добре, але може йому тепер треба.

Як буде з Варшавою? Уявляється мені так Вал[ентин] влаштується та й Ви туди переїдете?

Дуже велика шкода буде, як не поїдете на з'їзд. Я вже чекаю від Вас вражень від нього, бо сподіваюсь все ж таки, що якось влаштується і поїдете.

Чи рухаються тарновські допомоготві товариства? Чи чути [про] працю іхню? Хоч і сердита я зараз на Дан.² за його заповнення до візи, але шкода стало, що йому так дістається.

Одні потіха не мають легше ті, хто нічого не робить. Пригадується мені, як у нас в 4—5 класі гімназії було модним слово «влягніє». Відшукували ми це «влягніє» скрізь і все ним пояснювали. Чимось подібним уявляється мені й більшість тарновських розмов. Що ж до заслуг в минулому, то, по-перше, небагато людей в нас є, що мають ті заслуги, по-друге, такі люде претендують на щось більше і їм скромні посади не запропонувати, але найголовніше і найпотрібніше витягати й відшукувати нових, світлих людей, бо якраз оця то публіка найбільше виявила відданості ідеї, найбільше внісела на своїх плечах.

Звичайно, в кожному зокрема можна помилитися, до того ж в таку пору, як зараз, люде швидко переіменюються. Так може й Д. не оправдати покладаєних на нього надій, але більшість того, що він робив і робить, виходить добре.

А, звичайно, ображених знайдеться багато. Але все це цікаво й «показательно». Ви мені про подібні речі пиштіть, бо за часів «дозвілля» найбільш родиться цікавих «гіпотез».

Ціль перебування М.³ і мені невідома. Яка людина, маючи здорову голову на плечах, може сказати таку фразу: «Прийшовши із-за кордону, бачиш, що це дрібничка» і таке ін. В «здоровому умі» не прийде нікому до голови ривити центри політичного життя еміграції з усталеною державною. Але всякому, хто трохи знайомий з визвольною боротьбою різних націй, відомо й те, що можна з них переходити тяжкий шлях і не раз падала дуже низько. Багатьом здавалось і назавжди.

З М[іхрило] Юр[ієвено] ще не бачилася, бо в Празі не вистачило часу шукати, але маю від неї листа й скоро думаю побачитися вже в Празі.

Тепер Вас вітаю. Дітей цілую. Лесья напише Ламі окрему картку. Пишіть. Всього найліпшого. Ольга П[етлюра]

¹ Мабуть, хтось з родичів родичин Петлюри.

² Можливо, йдеться про полковника Данилачука, який був військовим аташе УНР у Варшаві.

³ Не виключено, що це може бути К. Мацієвич, котрий в цей час мешкав у Румунії.

Лист О. Петлюри до В. Садовського

13 січня 1922 р.

Чудне, недоступне й неспововоче відчуття в мене в одей час весь Ніби насувається страшна чорна туча, засталаа вже пів неба, а ти стоїш і не знаєш, чи зловити вона цілком твоє поле, знищить і змозво знає, чи сягне тільки рукавами, й скоро заблаговчить і засне все вмить дощем. Таке приблизно почування будить в мене все те, що читаю про майбутню конференцію в Янові, про поради в Канні, про похід світового капіталу на всі землі бувшої Росії.

З одного боку, неоправданий оптимізм підшептє: хай тільки визнають Совіти! Бо за часів революції ми тільки те й бачили тільки Азганта визнає, то воно валиться і падає. Так було з Колчаком, Денікініним і Врангелем.

Але тепер інші часи й оптимізму мало місця залишається, революція на спадку, соціалізм розбитий, залишує рани й намагається зберегти щось з того, що добув, а капітал на тріумфуючому наступі.

Коли поляки воювали з Совітами та й не були на поступі, робітнича європейська преса, а чеська особливо, де треба й ще більше — де не треба, кричала: геть руки від Росії! Тепер поки що не чуть. Чеська соціалістична преса, правда, знімає флер красивих слів, пише про порабощення Росії світовим капіталом, бо видно стало, що Німеччина як країна културна, промислово розвинена, не дасть примусити себе сплатити витрати світової війни, ну, а Росія так добре комуністичною владою приправлена до стану колоніальної Індії, що буде ще за щастя покладати підставити шню під капіталістичне ярмо. Це все констатується в академічному тоні і якомсь не віряться, щоб в ці часи робітничі організації піднесли свій голос, хоть би й без практичних вислідів.

Правда, багато вже було грандіозних планів, що розпалася, або перевелася в життя лише невеликою частиною, але оці останні заходи тримати на поверсі тих, хто сам вже поставив хреста над своєю роботою — будить якнайбільше непокої! Як у вас? Мені дуже цікава Ваша думка про це.

По-моєму, також єдиний зараз шлях для «Трибуни» — це знайти для неї ґрунт в Галичині й на Волині. Скажу Вам, що «Трибуна» значно дуже поліпшилась за останній час. «Продолжайте в том же духе». І так, і Ви й Лідія Іванівна з різних кінців починаєте стегати до єдності. Щастя боже!

Певно, що тепер бачитесь з Симоном [Сасмалевичем], знаєте й берете участь в різних нарадах про зміни. Отож дуже прошу Вас написати, як воно все це виглядає й які надії, або в противному разі який непокої будите.

Лідія [Іванівна] мене просто переклала, написавши, що ходять чутки про кандидатуру А. Ліницького. По-моєму, це вже ліпше _____ над справою поставити, ніж дальше непалідну канітель тягти. Це не тому, що його особа, по-моєму, цілком непридатна. Він може бути на місці в якійсь іншій сфері, але не тут. Оця його схильність до плачущих сіток — це щось задушманне, одворотне, бо керуючим стимулом для цього не є ідея, або хоть й часова, але необхідна й корисна концепція. У нього всі концепції обертаються круг фікцій, окремих осіб, угруповань та амбіцій. Атмосфера поучається в високій мірі задумана.

Ну, а тепер, зичу Вам всього доброго.

О[льга] П[етлюра]

* * *

Лист О. Петлюри до А. Садовської

9 березня 1922 р.

Нарешті змогла й Лідія Іванівна написати. Звичайно, я й раніше сама знала, чим пояснити Вашу мовчанку, але все ж не думаю, що так кепсько з дітьми. Лелі запалення препогана річ. Та ще й припускаю, що нерви мамини, роздратовані громадянами, не раз скривдять дитину. Треба Вам, Лідія Іванівна, поїхати до сестри, дати спокій сякий-такій собі й дітям на деякий час. До того ж весна йде і однаково треба щось думати про літо. Чого ж в Тарнові сидіти? Правда, Ви тепер персона в жіночому русі, то й кидати цього певно не довелося би, тільки місце перебування змінити. А може потім до Львова можна б перебраться? Думаю, що зараз у Вас і Ва[лентин] Ва[сильович] й тому пишу про нього справу.

Економічну географію з великою охотою тут візьмуть. Якраз заснувалось товариство чехів, економічно зв'язаних з Україною. Видають журнал економічний «Нова Україна» на українській мові. Редактором його запросили Мартоша. Лагодиться видавати книжки, в першу чергу економічного характеру, а потім взятая корисні книжки. Навіть переклади з англійського Мар Фед. Слав хочуть купити. Думаю, що Вашу книжку [можна] було б видати і по-чеськи і по-українськи. Ширше про це напишу Вам через декілька днів, побачившись з Бо[цьковським] або Ма[ксим] Антонович все розповіде. Зараз тільки скажу,

* Навіть якщо незрозуміло написане слово, йдеться про якогось дітя.

* Йдеться про А. Ліницького.

що товариство серйозне, гроші має й це діло (видавниче) вгадало певне. Якщо маються у Вас ще й інші праці економічного характеру — напишіть. За декілька днів, думаю, буду знати, з ким Вам зручніше прямо зноситися.

Що ж до «Трибуни», то я багато де в чому не згідна з Вал[єнтином] Вас[ильовичем]. Зближення і об'єднання річі звичайно хороші, але зробити Укр[аїнську] Трибу[ну] органом цілого об'єднання — річ непростима. Звичайно, історія еміграційно не кінчається, але наша еміграція в цю пору якраз репрезентує певні державні сили й завдання, що мусять бути ще довгий час паралельно аналогічним силам і завданням братнім.

Зближення мусять робитись в іншій площині, не втручаючись, не підкопуючи самієї ідеї існування еміграції в Польщі. До того ж зараз особамно уважно треба розрізняти інтереси «об'єднаних» від інтересів політико-державних міноритарної доби. Здається мені, як би це було додержано, то й «Трибуна» знайшла б шлях до галіччян, зацікавлюючись тим, чим вона мала бути для галіччанців. Та й просто ж нерозумно вмішувати такі статті, які обережний редактор галіччяної газети не помістив би, якщо йому, звичайно, не додало б демонстрацію.

Хоть би нова «Трибуна» була ліпшою, внутримаманою, а то в старій частогусто бракувало певної редакторської руки. Йі статті приймаюся «по знайомству». Таке враження, ніби редактор пускав все чисто, що прислали. Якщо звістка про скорий вихід нової газети — правдива, то певно Вал[єнтин] Вас[ильович] поверне знову до Варшави. А все те, що Ви, Вал[єнтин] Васильович пишете про неохоту жити серед нашої еміграції — нерви. З цим вже нічого не поробиш. Несвіжіші люди, певно, й на місцях.

А щодо еміграції нашої — то можна її проклянути навіть, нудитись серед неї, але все ж таки лишатись при ній і в ній, бо те, во ім'я чого еміграція існує, занадто дороге й велике.

Ну, кінець. Якщо в Тарнові Вал[єнтина] Вас[ильовича] немає, то напишіть йому, Лідія Іванівно, про видавництво, а я скоро буду знати про все докладніше і напишу.

Милого, славного Петра Івановича вітаю і дякую за листа. Напишу йому пізніше, бо зараз і збігом, а головне, ці дні лежати є я дуже. Вчора була у мене Марія Юрївна, яка також просила його вітати. Цілую дітей і Вас. Лишайтеся здорові, кріпкі і тверді.

Ваша Ольга П[єтлора]

Примітки:

I. Мова, мабуть, йде про те, що в керівному середовищі УНР вислідок поразки у Високопольських змаганнях 1917—1920 рр., ізоляції на міжнародній арені та в результаті невдалої рейду генерала-хорунжого Ю. Тютюнника на чолі повстанських частин Армії УНР в Україну (жовтень—листопад 1921) велася дискусія про можливість виходу УРСР як федеративної частини більшовицької Росії і самоізоляції УНР. У цей час розпочався так зв. час «міжін» всією, або переважною частиною, коли частини учасників визвольних змагань по-різній поверталися до радянської України.

II. Очевидно, мається на увазі неперіодичне видання Українського центрального комітету в Варшаві «Трибуна України», яке виходило з 1923 р. і редактором якого був О. Саліковський. Це видання мало бути продовженням непартійного щоденника політичного і суспільного змісту, що існував у Києві з грудня 1918 р. до 3 лютого 1919 р. Його головним редактором був теж О. Саліковський, а серед співзасновників — О. Ковалевський, С. Петлюра, В. Садковський та ін.

III. Садковський Валентин (1886—1947) — державний, громадсько-політичний діяч, журналіст і економіст; родом з Волині; членом УСДРП від 1917 р. — член Центральної і Малої Рад; генеральний секретар судових справ ЦР, деякий час виконував обов'язки Голови Генерального секретаріату, у 1918 р. — членом Українського національного союзу, який готував протигетьманське повстання; в 1920—1922 рр. обіймав посаду міністра праці УНР, від 1920 р. на еміграції в Польщі, потім — у Чехословаччині, був доцентом Української господарської академії в Подєбрадах, належав до числа найбільших соратників С. Петлюри; 1945 р. затриманий радянським контрозвідником; помер у в'язниці в Києві.

IV. Лавицький Амарій (1879—1954) — державний, політичний і громадський діяч, юрист за фахом, родом з Подляччини. Членом РУП і УСДРП у 1917 р. — член Центральної Ради і губернський комісар Подляччини; у 1918 р. член Українського національного союзу, який готував протигетьманське повстання; 1919 р. — член Трудового Конгресу в Києві, займав посади міністра юстиції і законотворчих справ УНР, був заст. Голови Уряду; очолював дипломатичну місію УНР у Варшаві, підписав 22 квітня 1920 р. суміжні договір УНР з Польщею, згідно з яким УНР відмовлявся на користь поляків від Галичини та Закарпаття; у жовтні 1920 р. став Головою Ради Міністрів УНР; після загибелі С. Петлюри у травні 1926 р. висланий його заступником на посадах Голови Директорії і Головного Отамана військ УНР, очолював Державний центр УНР в екзилі, вважався Президентом України.

V. Мартос Борис (1879—1977) — державний і громадсько-політичний діяч, за фахом кооператор і педагог, родом з Подляччини. Членом РСДРП 1917 р. — член Центральної і Малої Рад, генеральний секретар землемірних справ; у 1918 році очолював Управу Всеукраїнського кооперативного комітету; 1919 р. — міністр фінансів і Голова Уряду УНР; від 1920 р. на еміграції: професор Української господарської академії в Подєбрадах (ЧСР), брав активну участь в науковому і культурному житті української еміграції на чехословацьких теренах; після Другої світової війни жив і працював у Німеччині, згодом — у США.

НЕСТОР МАХНО НА ПОЛТАВЩИНІ

МАЙЖЕ вісімдесят років постать Нестора Махна привертє до себе постійну увагу науковців, публіцистів, письменників і кіномитців. «Бандитом», «погромником», «ватажком анархо-куркульських банд» називали його за радянських часів. Карикатурний образ Махна, створений у художній літературі і на екранах кіно, здавався, назавжди закріпився в свідомості людей. Однак, зображаючи махновщину як руйнівну анархічну силу, автори не пояснювали ні масовості цього руху, ні особистої популярності Махна серед селянства, адже в окремі періоди Громадянської війни за ним ішли тисячі і десятки тисяч людей.

Дотримуючись ідеї анархо-комунізму, Махно, проте, не був противником влади взагалі, але виступав проти всевладдя чиновників, царських жандармів та більшовицьких комісарів над селянством. Не був прихильний він і до ідеї української державности, хоч і підтримував повстанський рух українського селянства, яке боролось в ім'я свободи і незалежності своєї Батьківщини.

Після ліквідації монополії Комуністичної партії на істину, коли дослідникам стали доступні раніше приховувані документи і матеріали, широкому загалу відкрилися справжні цілі, методи і масштаби боротьби Махна за інтереси селянства. Нині більшість істориків справедливо вважає махновщину масовим селянським рухом, який протягом трьох років охоплював значні райони України, в тому числі й Полтавщину. Абсолютна більшість антирадянських виступів тут проходила під гаслом боротьби за незалежність України, відтак періодичні, але масштабні рейди армії Махна сприяли розгортанню повстанського руху на Полтавщині проти більшовицького режиму.

Рейди Махна по Полтавщині розпочалися з літа 1920 р., коли радянська влада вдарує оголосила його поза законом через відмову у зв'язку з епідемією тифу вирушити на радянсько-польський фронт. Перший рейд розпочався 29 червня і лише частково зачепив Костянтинградський повіт. Другий тривав протягом липня. За цей час Повстанська армія Махна пройшла Костянтинградським, Кременчуцьким, Полтавським, Зіньківським, Гадяцьким і Миргородським повітами. У серпні — на початку вересня 1920 р. Махно знову побував на Полтавщині.

Основними бойовими засобами махновських загонів були кіннота та посаджена на тичанки піхота, що забезпечувало раптовість нападу, швидкість маневру і втечу в разі небезпеки. Легендарні махновські тичанки виявилися не лише зручним засобом для швидкого пересування кулеметів з обслугою та доставки набоїв на поле бою, але й ефективною зброєю, особливо в боротьбі з ворожою кіннотою.

Рейди Махна майже повністю паралізували радянську роботу в селах Полтавщини. З великими зусиллями створені там ради і комітети незаможних селян або були розігнані, або існували лише формально, діяли час від часу. Влада більшовиків трималася лише в містах. Полтавський губернський відділ по роботі на селі у звіті за серпень 1920 р. змушений був визнати, що «Махно щодня зруйнував всю досі проведену роботу».¹

Лише на початку липня 1920 р. під час рейду загонів Махна Полтавським повітом було знищено близько 200 продармійців, проагентів, міліціонерів та різного роду радянських службовців. У Новому Тапманку махновці схопили і розстріляли голову місцевого волосного виконкому І. Куця, а в Зачепилівці — проагента з Петрограда Белова, Леонова і Гофмана, голову волосного виконкому Бречка, волосного військового комісара Кочубя і командира 46-го полку Червоної армії Люткіна. У Малій Перецетині до рук махновців потрапив член Полтавського повітвиконкому Філіпов, але в результаті недбалої охорони йому вдалося втекти.² «Нашість Махна, — говорилося в повідомленні Костянтинградського повітвиконкому, — та його перебування протягом декількох днів в межах повіту залишило сильні сліди. Зупинилися радянська робота на місцях, зірвано заготівля продовольства, розстріляно ряд товаришів, розігнано міліцію».³

26 липня 1920 р. під час бою в селі Верхня Ланна Махно розгромив 7-й трудовий полк, захопив половину його обозу, зарубав 84 червоноармійців-латишів і вступив до Кярівки. Звідти махновці повернули різко на південь і, пройшовши через Михайліаку, наступного дня увірвалися до Нехворощі. Там до них приєднались повстанські загони Живодера і А. Левченка. У Кобеляцькому повіті Махно дав своїй армії на кілька днів перепочинок. Його загони розташувалися в районі Царичанки-Маячки-Оралика, які з часів денікінщини були одним із центрів повстанського руху на Полтавщині.

3 серпня поблизу села Піски, що за 30 кілометрів на північний схід від Кременчука, махновці вступили в бій з групою військ Червоної армії, якою командував Чаплін. В результаті вдалого кавалерійського маневру вони здобули впевнену перемогу: червоні втратили частину обозу, всі гармати, 16 кулеметів і близько 500 полонених. Рештки червоноармійських частин втекли до Полтави, а полонені після проведеної з ними роз'яснювальної роботи перейшли до Махна. Після цього бою махновці швидким маршем вирушили в північному напрямку.

Навечір 6 серпня сотня вершників на чолі з Махном зайняла станцію Сагайдак. Щоб відірватися від переслідування переважаючих сил Червоної армії, «батько» наказав зірвати міст на перегоні Сагайдак-Яреськи, а на 249-й версті висадити в повітря залізничне полотнище, що дало змогу на декілька днів зупинити просування червоних військ. Використовуючи прогалини між червоноармійськими частинами, які його переслідували, Махно вдало маневрував по Полтавщині, завдаючи дошкуальних ударів там, де його не чекали.

Для координації дій червоних військ по оточенню полтавських частин армії Махна до Полтави прибув заступник Ф. Держинського Євдокимов і начальник військ ВОХР Харківського сектора Мармузов із загоном чекістів особливого відділу Південно-Західного фронту. Проте загнати Махна в пастку червоним не вдалося і цього разу.

9 серпня в обідню пору ударом з Дейкалівки махновці увірвалися до Зінькова. За радянськими даними, їхні сили становили три роти піхоти на тичанках та 200 кавалеристів, на озброєнні яких було 5 гармат і 70 кулеметів. Після короткої перестрілки 430-й батальйон ВОХР, що стояв у Зінькові, частково розбігся, частково потрапив у

полон і був розбросаний. Повітовий виконком і партком КП(б)У з кінним взводом втекли до Охтирки, а місцева міліція на чолі зі своїм начальником Буніним та караульна рота — до Опішні. Під час нападу махновців у Зінькові проводили судові засідання виїзна сесія Полтавського губерньського революційного трибуналу. Охоплені панікою судді тікали так швидко, що залишили на столах навіть судові справи жертв та власний одяг.⁴

Оскільки цього дня у Зінькові було храмове свято, на вулицях перебували сотні людей. Вони із страхом і подивом спостерігали за хвацькими вершниками-махновцями, які з пісню «Ей, яблуко із листочками, їде батько Махно із синочками» вступили до міста. У Зінькові Махно звільнив заарештованих і спалив триповерхову в'язницю та забрав із міського казначейства понад 22 млн. карбованців.⁵ Махновці відчинили склади, де зберігалися зібрані за продрозкладкою продукти харчування та товари першої необхідності, і роздали їх мешканцям міста та селянам навколишніх сіл. Усього було роздано і забрано самими махновцями 18 тисяч пудів зерна, 1085 пудів борошна, 340 пудів круп, 1163 пуди цукру і 1994 пуди соли, а також шкіряні вироби, тканини та інші товари.⁶ Жодних погромів і грабежів місцевого населення під час нападу не було допущено. Будь-яким проявам мародерства клявся край відразу й неухильно. Так, одного махновця розстріляли в центрі міста за те, що в якоїсь єврейки він забрав жіноче збрання.⁷

Як тільки махновці захопили Зіньків, до них почали з'являтися з проханням про допомогу ватажки місцевих повстанських загонів. Найбільшими з них були загони А. Христового і Ф. Буковецького. Останній діяв в районі Липової Долини і налічував близько 100 повстанців, озброєних гвинтівками й обрізами. Махновці передали їм зброю і гроші.

У Зінькові А. Христовий одержав від Махна мандат на формування особливого загону Полтавської армії України (махновців), а також кулемети з обслугою, набой і декілька сот захоплених у червоних гвинтівков. Спеціальною інструкцією А. Христовому було надано право брати у селян все необхідне для свого загону, але при цьому було поставлено досить жорстку умову: коня можна було взяти лише при умові, якщо в господарстві є не менше чотирьох робочих коней, а замінити,

— якщо не менше двох. Лише тачанки, сідала і зброєю повстанці А. Христового могли забирати по потребі, але за відповідну плату.⁸

Скориставшись тимчасовим перепочинком, махновці у своїй похідній друкарні випустили в Зінькові кілька номерів газет «Набат» і «Голос махновця». У газеті «Набат» була вміщена стаття «Чому я махновець?», в якій, зокрема, говорилося: «Я махновець тому, що люблю свободу, я махновець тому, що захищаю вільні ради, я махновець тому, що не люблю і ненавиджу жидів і комісарів».⁹

Затримкою махновців у Зінькові скористалося радянське командування, яке почало спішно підтягати війська з метою їх оточення і знищення. 12 серпня частини Червоної армії під командуванням Степанова (2000 піхотинців 62-го, 63-го батальйонів ВОХР і 3-го окремого кавалерійського полку) атакували Зіньків з боку Полтави. Махновці інсценували відступ своєї піхоти, а їхня кавалерія обійшла червоних з тилу і на шляху між Зіньковим і Шилівкою порушила червону піхоту, а кінноту змусила відступити до Охтирки. При цьому махновці захопили 75 полонених, два вози гранат, шанцевий інструмент і телефонні апарати.¹⁰ Піхота ж, що наступала з боку Гадяча, була порубана на шляху за Бобрівником. За даними А. В. і В. Ф. Білашів, втрати червоних під час боїв за Зіньків становили понад тисячу полонених, 6 гармат, 20 кулеметів і багато іншого озброєння.¹¹

14 серпня, об'єднавшись із групою Чапаїна, червоні війська вдруге спробували відбити Зіньків, але були знову відкинуті. Проте ув'язуватися в позиційні бої з Червоною армією не входило в плани повстанців, тим паче, що до Зінькова підходили все нові і нові її частини. 15 серпня Махно залишив Зіньків, доручивши вести боротьбу з радянською владою тут повстанцям А. Христового, сили якого становили на той час близько 6 тисяч, але недостатньо озброєних і навчених селян-піхотинців, 500 кавалеристів, 40 кулеметів і 4 гармати. Разом з Махном пішла і частина захоплених в полон насильно мобілізованих червоноармійців.

Під час перебування Махна в Зінькові, за одними даними, було вбито близько 100 комуністів і працівників радянських установ;¹² інші джерела вказують, що 21 серпня в урочистій обстановці було поховано лише 20 червоноармійців і радянських відповідальних працівників.¹³

Скориставшись тим, що червоні війська сконцентрувалися навколо Зінькова, махновці 16 серпня після кількох пострілів з гармат увірвалися до Миргорода, що було повною несподіванкою для радянського військового командування і місцевої влади. Миргородська міліція в паніці втекла до села Кибинців і тому не зазнала втрат. Під приміщення разом з документами махновці спалили, а особисті речі, телефонні апарати і кінську упряж розграбували місцеві жителі.¹⁴ «Захопивши місто, — говорилося в повідомленні Миргородського повітового комітету КП(б)У, — бандити відразу ж випустили з усіх місць ув'язнених заарештованих, підпалили приміщення тюрми, все, що являло цінність, як то: борошно, сіль, цукор, мануфактура, шкіра, залізо та інше бандити вантажили на підводи і вивозили з собою».¹⁵

Як і раніше, захоплене в Миргороді та на залізничних станціях майно розподілялося серед місцевого населення, ішло в рахунок оплати за коней, тачанки та продукти харчування, що сприяло посиленню симпатій селянства до Махна. Якщо радянська влада шляхом продовольчої розкладки забирала в селян сільськогосподарські продукти, то Махно повертав їм награбоване. В той же день махновці залишили Миргород і вирушили в південному напрямку.

Щоб відірватися від переслідування, 20 серпня 1920 р. Махно розділив свою армію на дві групи, які пройшли по червоних тилах Миргородського, Кременчуцького, Кобеляцького і Костянтинівградського повітів. Поблизу села Кочерижки Костянтинівградського повіту вони об'єдналися і вирушили в Катеринославську губернію.

Під час рейду по Полтавщині Махно залишав в окремих місцевостях невеликі загони чисельністю 50—60 бійців з кількома кулеметами, які мали завдання об'єднати навколо себе місцеві повстанські загони, пропагувати ідеї анархо-комунізму і Третьої соціальної революції, що мали завершитися побудовою справедливого суспільства без комуністичної партії, диктатури і влад чиновників.¹⁶ Зокрема, такий загін під командою Коцори чисельністю близько 100 шабель було залишено на Миргородщині.

Прихід армії Махна на Полтавщину сприяв, з одного боку, активізації тут повстанського руху, а з другого — поповнив її за рахунок місцевих повстанських загонів. На початку серпня в Кременчуцькому повіті до Махна приєдналися загони отаманів Скиран, Живодера

і донського козака Молчанова. Там же з «батьком» встановили контакт і ватажки повстанських загонів Рядно, Петренко, Каліберда, Біленький. Вони одержали від Махна військову допомогу, але не залишили районів постійного перебування своїх загонів¹⁷.

По-іншому склалися стосунки між махновцями і повстанцями в Кобеляцькому повіті, який з часу боротьби з Денікіним вважався оперативним плацдармом Махна, бо місцеві повстанські загони перебували під значним впливом його анархо-комуністичної ідеології. Найближчими з них влітку 1920 р. були загони Романа Митяша (близько 700 бійців) і Андрія Левченка (500 повстанців). Проте отамани не могли домовитися між собою про спільні дії проти більшовиків і змагалися за лідерство. На скликаній у Китайгороді нараді Махно звів їхні повстанські загони в один полк і призначив командиром Живодера, але Левченко відмовився підкорятися махновському командуванню, тому що повстанці його загону не захотіли залишити рідних місць. Рішенням реввійськради махновської армії А. Левченка було засуджено до розстрілу, проте серед ночі він разом із загonom втік за Дніпро. Живодер пов'язав свою долю з махновцями, де незабаром став командиром полку і загинув на Старобільщині в бою з червоними військами.

Послани для боротьби з повстанцями Махна червоноармійські частини неохоче вели бойові дії, часто здавалися в полон або переходили на бік повстанців. Навіть радянські джерела вказували на загалом гуманне ставлення махновців до полонених, особливо щодо рядових бійців, які були насильно мобілізовані до лав Червоної армії і проти своєї волі брали участь у братовбивчій Громадянській війні. Так, в оперативному зведенні від 15 вересня 1920 р. повідомлялося, що під час бою 2-го батальйону 40-ої бригади ВОХР з махновцями було вбито 8 комісарів, а 124 бійців взято в полон і відпущено по домівках з наказом більше не воювати проти власного народу.¹⁸ 17 вересня цього ж року до рук махновців потрапив російський продовольчий загін, який грабував українських селян. Командира і комуністів загону Махно розстріляв, а бійців «роздягнув, розбув, забрав гроші і відпустив». «Нас розбив Махно і забрав у полон, — писали червоноармійці в одному з перлюстрованих червоною цензурою листів, — роздягнув і відпустив». В іншому листі повідомлялося: «Ізди-

ли до Кременчуцького повіту для боротьби з дезертирством і бандитами. Було вбито нашого командира, а нас забрали в полон, роздягнули, нагодували і відвели за 18 верст від бою для допиту: хто комуніст, а хто — ні»¹⁹.

Влітку 1920 р. коли війська Врангеля повели наступ з Криму, Махно знову підписав угоду з радянською владою про спільні дії проти білогвардійців. Його кавалерія (корпус Каретникова) відіграла вирішальну роль під час штурму Перекопу і форсування Сивашу. Але після остаточного розгрому Врангеля і фактичного закінчення Громадянської війни в Росії уряд Леніна втретє оголосив Махна поза законом: переможці «чорного барона» були підступно оточені своїми союзниками і розстріляні з гармат і кулеметів. Лише незначній частині корпусу Каретникова вдалося вирватися з Криму і прибути до Гуляй-Поля, де лікувався Махно. З того часу він остаточно позбувся ілюзій щодо можливості порозумітися з комуністичним режимом і став на шлях безкомпромісної боротьби з ним.

7 січня 1921 р. неподалік Канева загони Махна, повертаючись з Правобережної України, де їх марно намагалися оточити і знищити червоні війська, перейшли по кризі Дніпро і в черговий раз вступили на терени Полтавщини. Спроба радянського командування ізловити махновців і не пустити їх на Лівобережну Україну зазнала невдачі. Проте Повстанська армія Махна практично не мала ні патронів, ні снарядів. Надія була лише на захоплені в червоних трофеї, маневреність та хоробрість повстанців.

Наступного дня махновці захопили село Піщане і місто Драбів. Звіати Махно невеликим загonom здійснив відволікаючий маневр в напрямку Овсюки-Лазірки, а основні сили вирушили через Оржицю на Хорол. Радянське командування спільно перегруповувало сили, стягуючи їх у пункти можливого нападу Махна. Військовий стан було оголошено в Пирятині, Лубниках, Миргороді та інших містах Полтавщини.

Махновців переслідувала ударна група Першої кінної армії під командуванням Котовського, яка нараховувала у своєму складі 1200 шабель, 50 кулеметів і 4 гармати. На допомогу їм у середині січня було послано летючий корпус червоної кінноти. Відпочиваючи по 3—4 години на добу, вони з особливим завзяттям переслідували по-

встанцій. Проте махновці уникали боїв з переважаючими силами червоних. Не розпорозуючи сил, компактною масою рухалися вони в напрямку Полтави. Долаючи за добу серед глибоких снігів десятки кілометрів, повстанці ледве встигали мініяти на своєму шляху коней та поповнювати десятками поранених бійців обоз. За рахунок місцевих повстанських загонів сили махновців протягом кількох днів збільшилися майже вдвічі і досягли чотирьох тисяч чоловік.

Напередодні старого нового року, пройшовши південною частиною Миргородського повіту, махновці зруйнували міст на станції Сагайдак і тим самим перервали залізничне сполучення між Києвом і Полтавою. За даними радянської розвідки, сили Махна становили вже близько 5 тисяч чоловік і мали на озброєнні 6 гармат і 50 кулеметів, але майже не мали до них набоїв. Під час перебування в селі Піщаному махновці пограбували сім'ю старшого міліціонера Федорченка та побили попадку, яка переховувала активістів радянської влади, видаючи їх за своїх синів.

14 січня повстанці вступили до Баласного, де в цей час проходило новорічне богослужіння. Махно зайшов до церкви, поставив багато свічок за упокій душі своїх загиблих побратимів, зробив щедрі пожертви для церкви, а потім вийшов на вулицю і привітав селян з Новим роком. На імпровізованому мітингу він показав поранену в бою з білогвардійцями ногу і закликав селян не давати хліб за продовольчою розкладкою для радянської влади. На запитання, за кого він воює, Махно відповів за радянську владу, але проти комуністів. Потім разом із сестрою милосердя сів у закриті сани і під охороною «чорної сотні» поїхав до Йорданівки.²⁰

15 січня поблизу села Бірки Зіньківського повіту махновці розбили послані їм назустріч червоні війська і гнали їх майже 25 кілометрів. В цьому бою було зарубано 117 червоноармійців. Наступного дня біля села Лютенські Будища така ж доля спіткала і стрілецький батальйон 65-го полку ВНУС, який лише вбитими втратив 25 чоловік.²¹ «У зв'язку з наближенням Махна, — говорилося в інформації Полтавського губвиконкому, — будь-яка діяльність радянської влади в Зіньківському повіті припинилася».²² Представники радянської влади в селах, керівники комнезамів і комуністи спільно тікали під захист регулярних частин Червоної армії у містах.

Протягом 16—17 січня махновці перебували на відпочинку у Веприку та навколишніх селах Гадяцького повіту, де поповнили запаси продовольства і фуражу для коней. Скориставшись їхньою тимчасовою зупинкою, навколо почали концентруватися червоні війська. Зокрема, на станцію Ромодан прибула ударна група першого корпусу Першої кінної армії під командуванням Котовського, а в Гадяч — два бронепоезди.²³ Проте і цього разу Махновці вдалося уникнути ворожого оточення і швидким маршем через Великі Будища і Капустинці звернутися на Чернігівщину, чого аж ніяк не могло передбачити радянське командування.

Наприкінці квітня 1921 р. махновці знову з'явилися на Полтавщині. Це були загопи Федора Щуса, які червоним військам вдалося витіснити з Чернігівщини. У них налічувалося кілька сот кавалеристів і близько 400 тачанок з піхотою. Рейд супроводжувався розгромом радянських урядових установ, розгоном комнезамів і знищенням продовольчих агентів та міліції.

22 квітня о 3 годині ночі загопи Щуса несподівано увійшли до Синівки, де знищили документи і спалили приміщення міліції, волосної ради і комнезаму. Під час нападу було вбито завідувача волосного земельного відділу Вовка, старшого міліціонера Берестівської волости Рогозу і міліціонера Галича, а також пограбовано їхні господарства. Того ж дня махновці захопили і Липову Долину, де спалили продовольчий склад, куди більшовики звозили зібраний за продрозкладкою хліб, і замінили коней.²⁴ Пізніше один з червоноармійців, який не зі своєї волі побував у махновців, розповідає, що загопи Щуса рухалися під червоними прапорами. На тачанках з одного боку було написано «Спереди не уйдеш!», а з другого — «Сзади не догониш!». Полонених червоноармійців, махновці, як і раніше, роззброювали, роздягали, забирали гроші і відпускали.²⁵ Протягом 6—7 травня махновці на короткий час зайняли села Вороньки, Березинці, Брагинці, Мелехи, Білоусівку і Ждани. До Чорнух була послана кінна розвідка з 15 вершників, яка вчинила в селі неймовірну паніку: місцева радянська влада втекла до Лохвиці.

Проти повстанців Щуса командування Червоної армії зосередило значні військові сили: 58-ий і 60-ий кавалерійські полки (кінна група Кирилова), летючий загін Київського укріпленого району (300

багнетів і 6 кулеметів) і зведено-тичанковий загін Кейбала у складі караульної роти, 30 мобілізованих комуністів і 10 вершників. Вони мали завдання не допустити з'єднання загону Щусь з основними силами Махна, які в цей час перебували в Катеринославській губернії, і знищити їх у межах Лохвицького повіту. Проте здійснити цей намір червоним знову не вдалося. Як зазначалося у зведеннях радянського командування, махновці рухалися «з неймовірною швидкістю», зупинюючись для зміни коней по селах не більше як на півгодини.²⁶

У ніч на 7 травня, збивши заслін червоних військ, махновці переправилися через Сулу і раптовим наскоком захопили Снітин, де частково змінили своїх виснажених коней. Подальший шлях їх проліг через Сенчу, станцію Дубрівка, села Попівської, Зуївської і Черевківської волостей, наступного дня вони були вже в Зіньківському повіті, через Ковалівку та Опішню вирвалися у південні степові райони Полтавщини. Як і раніше, на своєму шляху вони розганяли сільські ради і комнезами, знищували найбільш ненависних представників радянської влади, які чинили насильство над українським народом. Так, у Чорнухах вони зарубали двох міліціонерів, в Білоусівській волості — трьох, а також побили голову місцевого комнезаму Шевченка і його заступника, розгромили приміщення і спалили документи Попівського і Зуївського волосних виконкомів та Черевківського сільського виконкому.²⁷ У Ковалівці махновці вбили начальника волосної міліції і п'ятьох «радянських працівників» та кількох червоноармійців. В Устивиці вони спалили приміщення волосного виконкому разом з комуністами Сукачем і Волкорізом, які там перебували.

Наприкінці травня 1921 р. Махно кинув останній виклик радянській владі. 25 травня загони Махна, Куриленка та Кожина, які діяли окремо на теренах Катеринославської губернії та на південному сході Полтавщини, нарешті об'єдналися поблизу Малої Перещепини. За даними А. В. та В. Ф. Білашів, у з'єднанні махновців було близько 3 тисяч піхоти, яка рухалася на тачанках, та 2 тисячі вершників. На озброєнні вони мали понад 300 кулеметів і 12 гармат.²⁸ 30 травня махновці захопили Мачухи, за 8 кілометрів від Полтави, Супрунівку та інші приміські села. У місті зчинилася неймовірна паніка, жителі ясно чули артилерійську канонаду. До Полтави спішно стя-

гувалися частини Червоної армії, продлагони, міліція та працівники сільських органів радянської влади. На відрізку залізниці Полтава-Решетилівка постійно курсував бронепоезд «Красний оборонець» з тим, щоб не допустити її переходу махновцями. У селі Плоскому махновці вбили голову волосного виконкому Просьяника, завідувача земельного відділу Денисенка та кількох працівників радянських установ, які не встигли заховатися.

Бойовий дух махновців був надзвичайно високим. Своєю зневагою до смерті і особисте молодечтво вони виявляли у написах на тачанках: «Трус, не садись на коня!» Радянське командування неодноразово відзначало у звітах, що, незважаючи на брак набоїв, махновці «самі нападали на іноді переважуючі їх військові частини».²⁹

31 травня загони Махна, в яких, за радянськими даними, налічувалося 500 шабель, 300 піхотинців на тачанках і 15 кулеметів, з боєм прорвалися через залізницю Полтава-Київ, захопили Решетилівку і через Ярьські пішли до Хорольського повіту,³⁰ сіючи паніку серед представників радянської влади та вселяючи в серце селян надію на звільнення від комуністичних експериментів.

У червні 1921 р. сили Махна за рахунок місцевих повстанських загонів та червоноармійців, які добровільно перейшли до махновців, збільшилися до 800 кавалеристів, 700 піхотинців і 600 тачанок при 72 кулеметах. Проте армія Махна практично не мала набоїв, вся надія була на трофеїні, захоплені в боях з червоними. Маневреність його загонів скеровувала понад 50 возів з пораненими, які рухалися разом з бойовими частинами. І все ж ініціатива була в руках повстанців. Командування Червоної армії не могло реалізувати свій план притиснути махновців до залізниці, де курсували бронепоезди, і, користуючись своєю перевагою, особливо у важкому озброєнні, розгромити їх.

Причини невдач радянське командування вбачало у низькій боєздатності та недостатній військовій виучці червоноармійців: якщо повстанцям для того, щоб приготуватися до бою (осідлати коней і запрягти обози), достатньо було десяти хвилин, то червоним — значно більше. Під час переслідування повстанців червоноармійці швидко втомаювалися і втрачали боєздатність, а при зближенні з ними обмежувалися перестрілкою з далекої відстані, що давало можливість

повстанцям відірватися від переслідування і уникнути бою за несприятливих обставин. Червоноармійці в'яло і неохоче вели військові дії, але в донесеннях повідомляли про «героїчні подвиги військ», перебільшуючи число вбитих і поранених повстанців, хоч загальновідомо, що махновці завжди намагалися забрати з поля бою своїх убитих та поранених вояків. Полтавська губернська військова рада змушена була визнати, що протягом тривалого часу «війська не могли доставити до штабу округу жодного полоненого бандита».

З червоними повстанці билася відчайдушно, в полон не здавалися, знаючи, що пощади від комуністів їм не буде. Якщо махновці, як правило, відпускали рядових полонених червоноармійців, котрідебільшого були примусово мобілізованими селянами, то більшовики навіть поранених махновців розстрілювали. Наприклад, 8 червня 1921 р. Роменська повітова військова рада в присутності заступника командувача військами Червоної армії в Україні Р. Ейдемана прийняла рішення розстріляти чотирьох полонених махновців.³¹

Вранці 2 червня, рухаючись з Білоцерківки, махновці захопили Велику Багачку, і щоб дати перепочинок змученим коням і людям, простояли там до 7 години вечора. Вони знищили документи волосного виконкому, особливо ті, що стосувалися виконання продрозкладки, волосної міліції та роззброїли 7 міліціонерів і червоноармійців, які не встигли поховатися. У ніч на 3 червня загони Махна захопили Устивицю і увірвалися без належної розвідки на станцію Гоголеве, де зіткнулися з червоним бронепоездом і змушені були повернути на Шишаки і Ковалівку, які зайняли рано вранці 4 червня. Того ж дня їхня розвідка з'явилася в околицях Зінькова. У місті зчинилася неймовірна паніка. Службовці радянських установ спішно тікали до лісу. Згодом населення Зінькова глузувало, що чотири вершини-махновці розігнали тут радянську владу.

У Зіньківському повіті махновці сподівалися зустрітися із загонами Ф. Буковецького і А. Христового, зв'язок з якими перервався ще наприкінці листопада 1920 р. Проте ці сподівання виявилися марними. Основні сили місцевих повстанських загонів було розгромлено взимку 1920 р. Кілька десятків повстанців А. Христового ховалися в лютенських лісах поблизу Малої Загрунівки і Романівки, а загін Ф. Буковецького перебазувався до кордоня Лебединського повіту.

Обійшовши Зіньків двома колонами, 4 червня махновці вступили на терени Гадяцького повіту, де захопили Веприк і Вельбівку. У Монастирських Будинцях вони перейшли Псла і після невдалої спроби захопити Гадяч відійшли до Сар, де вбили голову комнезаму Данила Сіренського, голову волосного виконкому Давида Коцара та працівників радянської споживчої кооперації Івана Шапака і Гайдабуру.³²

5 червня махновцям вдалося відірватися від червоної кавалерії, відійти подалі від залізниці, де постійно курсували бронепоезди, і влаштувати короткий перепочинок у Снітині. У містечко їх розвідка в'їхала під червоними прапорами, тому введені в оману представники місцевої радянської влади не встигли поховатися. У приміщенні волосного виконкому махновці захопили двох чергових міліціонерів і волосного військкома, наказали зняти їм верхній одяг, вивели у двір і зарубали. Така ж доля спіткала і секретаря снітинського комуністичного осередку, якого знайшли у приміщенні школи. У Снітині махновці замінили у селян частину коней і забрали у коморах зібраний за продрозкладкою хліб та інші продукти харчування.³³ Їхній шлях лежав на північ.

6 червня загони Махна зайняли Чорнухи, 8-го були вже в Роменському повіті, а 9 і 10 — в Недригайлівському і Лебединському. Звідти знову повернулися на Полтавщину. 12 червня вони зайняли Котельву, а 13-го прорвалися через залізницю в районі станції Сагайдак, де на них чатували червоні бронепоезди, і зайняли Білоцерківку.

Щоб нарешті покінчити з махновщиною, командуючий збройними силами УСРР і Криму М. Фрунзе та його заступник Р. Ейдеман особисто очолили операцію червоних військ по знищенню Махна на Полтавщині протягом 9—16 червня 1921 р. 13 червня постійна рада по боротьбі з бандитизмом при раднаркомі УСРР навіть доручила Х. Раковському роздобути тисячу годинників для нагородження від імені уряду УСРР бійців і командирів Червоної армії, які особливо відзначаються в боротьбі з Махном.³⁴ Проте операція по оточенню і ліквідації махновщини ледве не коштувала життя її організаторам.

М. Фрунзе 15 червня, коли ще не світало, прибув бронепоездом на станцію Решетилівка. З неприємним повідомленням, що загони Мах-

на знову вислизнули з приготованої для них пастки, до нього рано вранці прибув автомобілем заступник командуючого Р. Ейдеман. О 8 годині ранку М. Фрунзе в супроводі чотирьох вершників вирушив на розвідку із станції до Решетняківки і на церковному майдані раптово зіткнувся з махновцями. Зустріч була такою несподіваною, що махновці на якусь мить сторопіли. М. Фрунзе і його оточення скористалися цим і чимдуж кинулися тікати. Їх врятували свіжі коні, бо у махновців вони були стомлені, але ад'ютант М. Фрунзе все ж був зарубаний, а сам командуючий поранений у бік.

17 червня М. Фрунзе повернувся до Харкова. Незважаючи на ретельну підготовку і величезну кількість червоних військ, залучених до операції по знищенню Махна, ліквідувати його загони радянській владі і цього разу не вдалося. Згодом М. Фрунзе пише: «Незважаючи на всі заходи для досягнення вирішального успіху і знищення бази Махна, вжиті мною після поїздки в район дій Махна, бандітам все ще вдається уникнути остаточного знищення, і загони та маневрені групи, які переслідують банду, завдаючи противнику постійних ударів, пропускають зручну нагоду повного виконання завдання».³³

Сман Махна на цей час, згідно з даними радянської розвідки, становив близько 800 шабел і 800 чоловік піхоти на 600 тачанках при майже повній відсутності набоїв.³⁴ Сподіватися на значне поповнення рядів своєї армії «батькові» вже не доводилося. У березні 1921 р. Ленін оголосив про ліквідацію продовольчої розкладки і заміну її звичним для селян продовольчим податком. Радянська влада завдяки утворенню комітетів незможних селян значно зміцніла і звела кругову відповідальність за участь чи підтримку повстанців. Тому масових виступів задоволеного терором селянства на Полтавщині вже не було, дії дрібних повстанських загонів мали здебільшого локальний характер, а їхні бійці неохоче залишали рідні місця, що сприяло радянській владі у придушенні протибальшовицьких виступів. Існували й ідеологічні розбіжності між махновцями і повстанцями Полтавщини. Якщо останні в своїй масі вели боротьбу в ім'я незалежності України, то Махно був байдужим до справи Української державності. Ідеї ж анархо-комунізму були незрозумілими для більшості полтавців. З комунізмом у них асоціювалася продрозкладка, червоний терор і всі інші негативні явища радянської дійсності.

Оскільки червоний терор не давав бажаних наслідків, радянська влада почала поєднувати «битіг з прынником»: 5-ий Всеукраїнський з'їзд Рад (кінець лютого-початок березня 1921 р.) оголосив амністію учасникам протибальшовицьких повстанських загонів і закликав їх повернутися до мирної праці. Вжиті радянською владою заходи не сприяли поповненню армії Махна селянами Полтавщини. І все ж радянські джерела вказували на активну підтримку ними махновців, оскільки ворог у них був спільний, хоча мета і різня.³⁵

У постійних і виснажливих боях з чекістами, регулярними частинами Червоної армії, загонами міліції і комнезамів повстанці зазнавали великих втрат. Рідшали ряди найближчих соратників Махна: загинули В. Курименко, Ф. Щусь, П. Петренко, А. Марченко, Ф. Кожин та багато інших. Порвав з Махном А. Чубенко. Проте боротьба тривала, але все більше ставала безнадійною.

Проходячи 16 червня через Нові Санжари, повстанці Махна ледве не захопили потяг з членами III-го комуністичного інтернаціоналу на чолі з А.Троцьким, які їхали до Одеси. Через Соколову Балку шлях Махна лежав на Нехворощу. Висланий їм назустріч підрозділ Червоної армії за два кілометри від села був атакований махновцями і розбитий. За це особовий склад загону був відданий до суду військового трибуналу і бонгузів розстріляв.

17 червня вночі загони Махна перейшли залізницю поблизу станції Ліщинівка і прорвалися до Костянтинівградського повіту, а 22 червня захопили Чутове. Перша спроба перейти залізницю Полтава-Харків між станціями Божкове і Кочубеївкою була відбита червоними бронепоездами, які постійно курсували на цій ділянці і мали замкнуті кільце оточення махновських загонів. У бою біля села Федорівки Чутівської волості зазнав поразки і кінний загін полтавської повітової міліції, втративши при цьому 5 чоловік убитими і два кулемети.³⁶ У ніч на 4 липня 1921 р. Махно прорвався заслін бронепоездів поблизу станції Кочубеївка і вислизнув з ворожого оточення.

Під час перебування в 1921 р. на Полтавщині батько продовжував тактику попередніх років і залишав у місцях свого перебування дрібні кавалерійські загони чисельністю 20—30 вершників, які мали активізувати дії місцевих повстанців, забезпечувати їх інструкторами та знищувати органи радянської влади на волосному рівні. Так,

вони подали значну допомогу у формуванні і посиленні боєздатності повстанських загонів отаманів Іванюка (150 шабель) у Костянтинівградському повіті, А. Левченка (160 повстанців) у Кобеляцькому повіті, Боровика (50 шабель і 100 багнетів) у чутівських лісах та ін.

Офіційні радянські джерела вказували на високий, як і раніше, моральний дух махновців, які в постійному ворожому оточенні і далеко не рівних умовах війни проявляли зразки героїзму і непохитну волю в боротьбі за інтереси селянства. «Настрій у ватажків і бандитів піднесений, — говорилося в інформації Полтавського губкому КП/б/у за червень 1921 р., — і відчувають себе впевнено. До населених пунктів банда входить з червоними прапорами, але потім міняє їх на чорні. Майно громадян грабувати не дозволяється. Дисципліна сувора; як під час руху, так і на постах повний порядок»³⁹.

Сувору дисципліну і доброзичливе ставлення до населення гарантували махновцям симпатії полтавського селянства. Прояви насильства припинялися рішуче як самим Махном, так і командуванням його армії та дружиною «батька» Галиною Кузьменко, котра постійно супроводжувала його в походах. В оперативних зведеннях радянського командування вказувалося, що Галя — дуже смілива і сувора жінка, яка власноруч розстрілювала мародерів і насильників⁴⁰.

У середині липня 1921 р. махновці, котрих звідусіль переслідували переважаючі сили червоних, востаннє побували на Полтавщині. 24 липня вони зробили спробу штурмом оволодіти, Чутовим, але радянське командування заздалегідь укріпило цей важливий в оперативному відношенні волосний центр. Гарнізон села нараховував 165 курсантів Полтавської піхотної школи, 40 чоловік кінного резерву міліції, 35 чекістів і 25 міліціонерів при 6 кулеметах. Червоні укріпилися в центрі села за кам'яною огорожею та в двоповерховому цегляному маніі. Артилерійським вогнем із станції Кочубеївка їх підтримував бронепотяг. Бій тривав понад п'ять годин, але червоні зуміли відбитися. Як почало смеркати, махновці відступили, забравши із собою понад 100 підвід з продовольством, свиней з місцевої агробази і декількох селянських коней⁴¹. Їхній шлях лежав до Костянтинівградського повіту.

Там протягом тривалого часу діяв кінний повстанський загін отамана Іванюка, з яким Махно підтримував постійний зв'язок. Такти-

ка збройної боротьби його з радянською владою була близькою до махновської. Базуючись у лісах та вздовж річки Самари, повстанці Іванюка протягом літа 1921 р. здійснили численні рейди під Володаргу, Сахновщину, на станцію Мерефа, вздовж залізниці Харків—Лозова та ін.

На світанку 20 липня загін Іванюка (близько 200 шабель, 20 підвід і 12 тачанок при 5 кулеметах) раптовим ударом зайняв село Кошманівку, де повстанці зарубали двох міліціонерів, трьох продагентів і спалили приміщення виконкому волосної ради. У складі загону Іванюка, згідно з радянськими агентурними даними, був і колишній командир 4-го ескадрону 4-ої кавалерійської дивізії Першої кінної армії, який перейшов на бік повстанців⁴². Того ж дня повстанці вчинили несподіваний напад на село Войнівку Василівської волості Полтавського повіту, де на посту перебував каральний загін 7-ої Володимирівської стрілецької дивізії у кількості 40 чоловік. В ході сутички частина червоноармійців була вбита, а решта — втекла до Полтави. Зважаючи на те, що до села підійшов батальйон Полтавської губернської Чека, повстанці залишили Войнівку і вночі через Федорівку і Чутове знову відійшли до Кошманівки⁴³. 27 липня до них приєднався загін махновців під командою Босого, який відірвався від основних сил, а через кілька днів відійшов і основні сили Махна.

На скликаній у Костянтинівградському повіті нараді командирів повстанських загонів Махно, враховуючи безперспективність подальшої боротьби з комуністичним режимом, поставив перед ними питання про долю решток своєї повстанської армії, схилившись до відходу за кордон. Думки польових командирів розійшлися. Більшість з них хотіла продовжити боротьбу, але в іншому місці і за сприятливіших умов одні пропонували пробиватися до Сибіру, інші — на Кубань і Кавказ або до Туреччини. Сам Махно збирався відійти на західноукраїнські землі, в Галичину, яка перебувала під польською окупацією. У цьому його підтримав Іванюк, під командою якого все ще перебувало близько ста вершників.

13 серпня повстанці, які пішли за своїм «батьком», через Кобеляцький повіт вирушили в напрямку до Дніпра, але, зустрівши на своєму шляху сильні застави червоних військ, змушені були повернути на Катеринославщину. Лише відірвавшись від переслідування,

16 серпня Махно (за різними даними, в нього налічувалося від 150 до 300 вершників з 4 кулеметами) із села Байбаківки Новомосковського повіту вступив до хутора Шаровського Ляшківської волості Кобеляцького повіту, де був зустрінутий кулеметним вогнем об'єднаних загонів міліції та комвезамів і повернувся у напрямку до містечка Орлик.

В ніч на 17 серпня 1921 р., згідно з донесенням начальника Кобеляцької повітової міліції, махновці в районі села Переволочне Кишеньківської волості з боєм переправилися через Дніпро і наважилися залишити Полтавщину⁴⁴. Під час переправи Махно був шість разів поранений, але не важко. Шлях його лежав до Румунії, а звідти — до Польщі і Франції. Там, на чужині, він і помер.

У боротьбі з більшовицьким режимом і білогвардійцями Махно користувався великою підтримкою з боку українського селянства, був його захисником і надією, але не знайшов свого місця в Українській революції. У цьому його трагедія.

Література

1. Верстюк В. Ф. Махновщина. — К, 1991. — С. 150.
2. ДАПО. Ф. Р. — 3872. — Оп. 1. — Спр. 529, арк. 15.
3. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. — К, 1994. — С. 181.
4. ДАПО. Ф. П-7. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 42.
5. Там само. Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 32.
6. Там само. Спр. 52-а. — Арк. 1.
7. Нитченко Дмитро. Від Зінькова до Мельбуру. Із хроніки мого життя. — Мельбурн (бр.) — С. 35.
8. ДАПО. Ф. П-99. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 2.
9. Бесконечний Т. А., Букреева Г. Т. Нестор Махно: правда й легенди. — Донецьк, 1996. — С. 129.
10. Тимошук А. В. Анархо-комуністическіє формування Н. Махно (серпень 1917 — август 1921 р.) — Симферополь, 1996. — С. 114.
11. Беляш А. В., Беляш В. Ф. Дороги Нестора Махно. — К, 1993. — С. 432.
12. ДАПО. Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 37.
13. ДАПО. Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 52-а. — Арк. 1.
14. Верстюк В. Ф. Вказ. праця. — С. 151.
15. ДАПО. Ф. Р. — 1631. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 16.

16. Беляш А. В., Беляш В. Ф. Вказ. праця. — С. 429.
17. Там само. С. 438.
18. ДАПО. Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 95.
19. Там само. — Арк. 39.
20. Там само. Ф. Р. -1831. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 120.
21. Там само. Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 52-а. — Арк. 68.
22. Там само. Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 52-а. — Арк. 67.
23. Там само. Ф. Р.-1885. Оп. 1. — Спр. 88. — Арк. 34.
24. Там само. Спр. 90. — Арк. 1246.
25. Там само. — Арк. 1249.
26. Там само. Ф. Р.-1831. — Оп. 2. — Спр. 23. — Арк. 26.
27. Там само. — Арк. 17,20.
28. Беляш А. В., Беляш В. Ф. Вказ. праця. — С. 559.
29. ДАПО. Ф. Р.-1503. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 311.
30. Там само. Ф. Р.-3872. — Оп. 1. — Спр. 410. — Арк. 72.
31. Там само. Ф. Р.-1503. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 380.
32. Там само. Ф. Р.-1631. — Оп. 2. — Спр. 23. — Арк. 129, 131.
33. Там само. — Арк. 114.
34. Волковинський В. Вказ. праця. — С. 220.
35. Там само. — С. 221.
36. ДАПО. Ф. Р.-1503. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 14.
37. Там само. — Спр. 35. — Арк. 416.
38. Там само. Ф. Р.-1631. — Оп. 2. — Спр. 23. — Арк. 197.
39. Там само. Ф. Р.-1503. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 110.
40. Там само. Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 399.
41. Там само. Ф. П-7. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 43.
42. Там само. Ф. Р.-1631. — Оп. 2. — Спр. 22. — Арк. 9.
43. Там само. Спр. 83. — Арк. 253.
44. Там само. Спр. 24. — Арк. 368—369.

Людина РОЗСОХА,
заступник директора з наукової роботи
Миргородського краєзнавчого музею

ПРО БАНДИТІВ ДУМ НЕ СКЛАДАЮТЬ

(Повстанський рух на Миргородщині
у перші роки радянської влади)

ТЕМА повстанських селянських загонів на Полтавщині 1918—1923 рр. у радянській історичній науці не розглядалася. Це була заборонена тема. Згадувати про це історичне явище можна було лише в негативному плані в контексті «героїчної боротьби комуністів за встановлення радянської влади». Увесь політичний спектр різномірних опозиційних збройних формувань більшої чи меншої чисельності не брався до уваги, усі вони були підігнані під одну дефініцію — «банди».

Сімдесятиріччя зусилля фальшивої радянської «науки» далися взнаки. Пішло з життя покоління, яке було учасником тих подій, залишивши хіба що в усних родинних спогадах та переказах справжню суть того складного явища — руху опору діям більшовицько-чекістської влади, політиці «воєнного комунізму». Таких спогадів за радянських часів ніхто не збирав і не записував — занадто це було небезпечно. Документальні матеріали трактувалися істориками тенденційно, лише в дозволеному ключі.

Тільки протягом останнього десятиріччя тема повстанських селянських загонів на Полтавщині знайшла відображення в ґрунтовних дослідженнях і публікаціях В. Ревеука, Н. Кочерги, З. Яненка, В. Коротенка, М. Пашка, О. Пугача та інших. І все-таки питання, із зрозумілих причин, висвітлене недостатньо.

Однією з мало досліджених тем є повстанська епопея на Миргородщині. Нездоволення радянською владою в 1918—1923 рр. набуло потужних розмірів. Опозицію більшовикам у Миргороді й повіті склали різномірні партії, громадські організації й групи населення: есери, боротьбисти, праві соціал-демократи, анархісти, землевлас-

ники, члени Спілки хліборобів, чиновництво повітової управи, яка підтримувала Центральну Раду, службовці Державної Варти, яка діяла за часів гетьмана П. Скоропадського, інтелігенція й молодь із «Просвіти», національно-свідома частина миргородської людності, як-от миргородські кобзарі, та інші верстви населення. Саме ці партії й соціальні групи увійшли до опозиційного руху повстанських угруповань, основу яких складало середнє селянство. Обрешні селянські загони робили наскоки на сільради, повітвиконкоми, комуністичні осередки, органи ЧК, залізниці, продзагони, усували особливо активних більшовиків, чекістів, які відзначалися своєю жорстокістю щодо українського селянства.

На початку 1919 року в Миргородському повіті більшовицькою владою було створено 10 продзагонів. Повітовий комісар Михайло Копоть, а також прислані з Росії комуністи — член повітового продовольчого комітету Сергій Романов, начальник бюро продзагонів Іванов, начальник продзагону З. Євдокимов повели нещадну боротьбу за вивезення з Миргородщини хліба до Петрограда, Москви, інших промислових центрів Росії. Робота була поставлена рішуче й жорстоко. У стислі терміни компартійні організації повіту довели вивезення хліба до 10 вагонів на добу. Такі дії не могли не викликати спротиву населення.

За даними полтавського дослідника-архівіста З. П. Яненка, у Миргородському повіті в 1920—1921 рр. діяли 18 повстанських загонів [1]. За час Української революції 1918—1921 рр. і в період до 1923 р. їх налічувалося значно більше. Навіть із радянських джерел — офіційної преси, спогадів колишніх більшовицьких лідерів, записаних здебільшого в 50—60-х рр. ХХ ст., можна відкинувши комуністично-ідеологічну облуку і тенденційність, почерпнути деякі конкретні факти. Сфальшувати і замовчати їх, навіть за постійного намагання це зробити, було неможливо. Узагальнення таких розрізнених відомостей дає уявлення про ту потужну хвилю народного обурення і гніву, яка охопила Миргородщину в 1918—1921 рр.

Цікаві відомості про склад повстанських загонів подає комуніст В. Бокітько, якого важко запідозрити в симпатіях до «бандитів». Наприклад, загін отамана Лугового, який 1923 р. діяв у Шишацькому районі, на 80 відсотків складався із селян-середняків, решта були мірні

середняки й «куркулі» [2]. Як бачимо, значна частина українського селянства стала до лав збройної опозиції більшовицькому режимові.

Перші збройні формування із селян, невдоволених політикою більшовицької влади, з'явилися в Миргородському повіті 1918 року. Так, у районі Петрівців і Кибинців діяв «карний загін під командуванням петрівцівського куркуля Тимченка» [3], який боровся проти радянської влади. Функціонували й інші селянські загоны, що викликало велику тривогу у місцевих комуністів.

Щонайсильнішим був повстанський рух у північній частині Миргородського повіту — в районі Попівки, Комишні, Зуївців, Бакумівки, Грем'ячої, Хомутця та прилеглих до них сіл і хуторів. Це пояснюється наявністю в тому регіоні значних лісових масивів.

1 листопада 1919 р. у Миргороді було проведено перший повітовий з'їзд рад, на якому лідер миргородських комуністів, голова Миргородського ревкому й голова повітвиконкому Григорій Радченко поставив головним завданням боротьбу за хліб, що полягала у викачуванні, за тодішньою фразеологією, «лишків хліба» у заможних селян і «контрреволюційного елемента» для постачання військ Червоної армії і пролетарських центрів Росії.

Провести таку роботу безконфліктно, певна річ, було неможливо. Тому повітова радянська влада створила так званий загін для боротьби з бандитизмом, головним завданням якого було вилучення хліба в селян-господарів і якнайжорстокіше знищення тих, хто чинив опір експропріації. На чолі цього загону було поставлено уродженця села Бакумівки Митрофана Шастуна, члена ВКП(б) з 1919 року, фанатично відданого ідеї створення на багнетах революції «всесвітнього комуністичного братерства». І багнети було пущено в хід. Жителі Миргородщини свідчили, що «борці» з цього загону, крім визначених їм владою функцій, ще й на власний розсуд змушували населення навколишніх сіл сплячувати їм «контрибуцію» — свиней, телят, баранів. Сп'янілі від горілки й уседозволеності, вони давали волю своїм далеко не позитивним емоціям, грабували й мордували людей, а надто тих, хто був у опозиції до радянської влади, наприклад, «давали чиньби» жителям села Семереньків, батькам Олександра Даценка, який служив ад'ютантом у Симона Петаюри. (Ці спогади зібрав краєзнавець Віктор Клименко. — Див: Прапор перемог. — 2002. — 18 грудня. — № 102).

Загін Шастуна з усією більшовицькою несамовитістю уже на початку 1919 року знищив опозиційні селянські загоны Черненка і Фурсенка [4]. Загін Фурсенка (Фурси, Хурсенка) діяв у лісах побіля сіл Черевок, Зуївців і Бакумівки. Шастунів як людині, що добре знала цю місцевість, її мешканців, було легко розпралятися з Фурсенком. Принагідно скажемо, що в Бакумівці був найактивніший і найсильніший на Миргородщині комуністичний осередок, а за денкінщини туди перебазувався підпільний ревком на чолі з Г. Радченком. Поки що не знайдено біографічних даних про керівників загонів — Черненка і Фурсенка. Можемо лише додати, що Фурсенки — відомий у селі Черевках заможний козацький рід, який займався благодійною діяльністю. Один із його представників, Михайло Тимофійович Фурсенко, ще 1892 року був опікуном Черевківського початкового народного училища [5], а Тимофій Герасимович Фурсенко 1902 року був церковним старостою в селі [6].

Із цих самих країв походив ще один повстанський заводій — Виборний, загін якого діяв на Миргородщині протягом 1919 року. Таке прізвище було поширене в містечку Комишні. Один із комишнянських жителів, Тимофій Виборний, до 1919 року служив у складі червоної армії командиром 1-го батальйону 29-го Миргородського стрілецького полку і був заступником командира полку зі стройової частини. Але, зрозумівши антиукраїнську спрямованість червоної навали, він 18 квітня 1919 року під станцією Шепетівкою перейшов на бік петакюрівського війська, причому переконав і повів за собою ще п'ятьох своїх земляків — командирів Миргородського полку: миргородців братів Павла й Володимира Пасішників (Пасішниченків), Горбаня з Комишні, Калениченка з Попівки, Павла Єценка з Березової Луки. Тоді таки був застрелений червоний командир полку Андрій П'явка (теж земляк із Комишні), якого, за припущенням свідка подій, могла усунути саме ця група офіцерів, котрі відчували протидію П'явки [7]. Через відсутність додаткових доказів ми не беремося впевнено стверджувати, що керівник селянського загону Виборний і колишній командир Тимофій Виборний — одна й та сама особа. Проте наявність між ними родинних зв'язків не виключена.

Усе в тій же північній частині Миргородського повіту, у комишнянських і попівських лісах, 1919 року розгорнули діяльність се-

аянські загони М. М. Яценка та В. Д. Ярового. Про отамана Яценка, як і про інших повстанських керівників, відомо дуже мало. Здогадуємося, що він міг належати до старовинного, знаного ще з XVIII століття, козацько-старшинського роду Комишнянської сотні тодішнього Гадяцького полку; на початку XX століття нащадки цього роду мали осідок у невеликому, на три господарства, але міцному Яценковому хуторі Попівської волости, неподалік села Грем'ячої. Один із більшовицьких лідерів, миргородський повітовий військовий комісар у 1919—1920 роках В. М. Волощенко у своїх спогадах писав, що В. Яровий улаштував у комишнянських лісах загін «подіейним руководством некоего «максималиста» Яценко М. М.» [8]. Напевно, під «максималізмом» він розумів безкомпромісність українського селянського провідника і його відданість справі боротьби проти більшовицького засилля. Загін Шастуна, який спеціалізувався на боротьбі з «націоналістичними петлюрівськими бандами» в лісах Миргородщини, вів запеклу боротьбу з бойовою групою Яценка. Її було знищено 1919 року [9].

Головними керівними й координаційними центрами в боротьбі з повстанськими загонами на Миргородщині були миргородський повітовий комітет КП(б)У, повітовий військовий комісаріат [10] і повітова Надзвичайна Комісія (ЧК) [11]. До боротьби з лісовими загонами радянська влада Миргорода широко залучала комсомольців, причому їхні дії були чітко налагоджені. Коли виникала термінова потреба виїздити на бій із «петлюрівським» загonom, на Держмашині (колишньому млині Виноградова) починали давати умовні алярмові гудки. Тоді комсомольці, які всі були членами загону ЧОП (частини особливого призначення), вмить кидали свої справи, хапали вдома зброю, бігли до збірного пункту в повітовому комітеті партії й негайно виїздили «на банду» [12]. Миргородським комсомольцям навіть членські квитки видавали тільки після того, як вони в складі ЧОП проходили випробування в боях із повстанськими загонами [13].

Ліси довкола Попівки поповнилися загонами незгодних із більшовицькою політикою після поразки протичекістського повстання під проводом офіцера Сергія Дубчака, яке сталося в Миргороді 2—3 квітня 1919 року й було придушене наступного дня. За даними В. Ревеґука і Н. Кочерги, у миргородському повстанні взяло участь близько 7 тисяч чоловік [14], із яких 14 найактивніших учасників

було страчено. Решта, уникаючи репресій, розпорошилася. Частина учасників повстання приєдналася до тих селянських загонів, які діяли в повіті. Утворилися й нові угруповання.

Василь Дем'янович Яровий (бл. 1893—1920), виходець із села Березової Луки Миргородського повіту, брав активну участь у повстанні Дубчака, а розпал подій став помічником отамана. Один із підрозділів під його керівництвом розібрав залізничну колію пообіч Миргорода, щоб унеможливити підмогу червоним з боку Полтави й Ромодана. Зі слів комісара В. Волощенко, В. Яровий устиг утекти з Миргорода ще до розгрому штабу Дубчака. Навесні 1919 року він створив у лісі поблизу Комишні свій загін, який парализував заготівлю хліба в Комишнянській і Остапівській волостях. Збройна група Ярового зміцніла настільки, що для боротьби з нею із Полтави було прислано цілий полк, якому вдалося розігнати загін Ярового, а його розрізнені сили відіснити вглиб лісів, тим самим позбавивши їх активності [15]. На таї цих відомостей викликає сумнів твердження про те, що під кінець дубчаківського повстання В. Яровий перейшов на бік комуністів [16]. За спогадами червоноармійця Олексія Чучмоя, В. Яровий і ще один його земляк із Березової Луки Демид Гнатювич Непохупний (Голодний) [17] були знищені загonom чекістів у лісі в урочищі Мелешках [18], що поблизу Комишні. Після слідства, вчиненого Полтавською губернською Надзвичайною Комісією 1920 року, Василь Ярового було розстріляно.

«Дубчаківське» коріння мав також повстанський провідник Дмитро Пищалак. Червона преса характеризувала його так: «Ідейний петлюрівець. Його політичний ідеал — «самостійна» Україна». Він був сином зможного селянина із Попівки. Під час повстання в Миргороді проти більшовиків на початку квітня 1919 року С. Дубчак призначив Д. Пищалаку командиром одного із загонів. Під керівництвом Дмитра повстанці захопили телефонну станцію і телеграф [19]. Після поразки петлюрівських сил у Миргороді Д. Пищалак пішов у ліси. В 1919—1920 роках його невеликий загін (за термінологією миргородських чекістів, «кулацкая банда») контролював територію в Хомутецькій і Попівській волостях. До нього входили, крім місцевих селян, кілька національно свідомих офіцерів з Миргородщини, зокрема штабс-капітан Донченко, відомий на той час політичний діяч петлюрівець Наливайко [20].

Взагалі, слід відзначити, село Попівка дало багатьох українських патріотів. Звідати вийшли поет Микола Філянський, згодом репресований, організатори української кооперації на Полтавщині Михайло Токаревський і Дмитро Шульга, там діяв міцний осередок «Прогресу», до якого входили, зокрема, петлюрівські офіцери Андрій Гришко, Андрій Орел, Антін Ромодан, Яків Мосьпан, Пелих та інші [21]. Тож база для українського повстанського партизанського руху в Попівці й довкола неї була досить міцною.

Загін Пицалки був ліквідований 1920 року силами спецзагону М. Шастуна дець побіля села Попівки. Після розгрому самому отаманові вдалося врятуватися, але подальше перебування на Миргородщині стало для нього неможливим. Зазнала переслідувань від чекістів і його родина. Відомо, що письменник В. Г. Короленко рішуче виступив проти дій Полтавської губернської ЧК, яка після оголошеної 1919 року амністії учасникам дубчаківського повстання через рік знову заходила судити тих самих осіб. До гурту переслідуваних потрапила й неповнолітня сестра Пицалки — Євдокія. Лише завдяки втручання письменника-правозахисника, який звертався з листами-протестами і проханнями до голови Полтавського губвиконкому Порайка, голови Раднаркому України Х. Г. Раковського та до голови ВУЦВК Г. І. Петровського, 15-річну дівчину вдалося врятувати від розстрілу [22].

Сам же Д. Пицалка подався на південні терени Полтавщини, де під придбаним прізвиськом Сивашенка 1921 року працював у освіті, згодом йому вдалося увійти до числа службовців ЧК і під цим прикриттям повести агітаційну роботу проти радянської влади. Д. Пицалку було викрито, заарештовано, і 1929 року його справу розглядала надзвичайна сесія Лубенського окружного суду [23].

До лав збройної опозиції стала й родина козаків із села Попівки — Тимонів, яких по-вуличному прозивали Січовенками. У сім'ї було чотири брати — Лука, Семен, Ілля й Дмитро. Лука пішов до загону Зеленого, за що згодом відбув покарання, а його сина Михайла, який навчався на курсах червоних комісарів, засудили за 58 статтею тільки за те, що він приховав дані про репресованого батька [24]. Брат Луки, Семен Тимін (за деякими документами, Тимон), керував у районі Попівки повстанським загonom, у якому налічувалося 60 одиниць кавалерії та 100 чоловік піхоти. Наприкінці літа 1921 року загін С. Тимона у повному складі перейшов на бік червоної армії [25].

На Миргородщину поширювалася також дія великого національно-визвольного загону Леонтія Хрестового (Хрестового; бл. 1896 — бл. 1921), уродженця села Лютенки сусіднього Гадяцького повіту. Колишній офіцер царської армії, він у 1919—1920 роках перебував у київському підпіллі, мав зв'язки з патріотичними петлюрівськими організаціями. 1920 року повернувся до Лютенки, де створив загін. Його військова потуга на другу половину 1920 року оцінювалася в дві [27] або три тисячі чоловік [28]. Угрупування Хрестового мало під своїм контролем територію Гадяцького, Зінківського, Лохвицького й частини Миргородського повітів. Хрестовий боровся проти місцевих органів радянської влади, комуністів-активістів, продагонів, які відбирали хліб у селян. На Миргородщині хлопці Хрестового тричі робили напади на село Бакумівку [29], яке відзначалося активністю місцевих комуністів, на села Попівку, Черевки, Комишню, Остапівку. Миргородський загін ЧОП не раз виїздив на лісовиків, але вони вели маневрову тактику, за необхідності ухилялися від бою. 7 травня 1920 року об'єднані сили оперативників-комуністів Миргорода й Комишні оточили загін Хрестового поблизу Остапівки. Завнавши помітних утрат (загинувало 50 повстанців), отаман все-таки зумів прорватися й відійти до базових теренів — Гадяцького повіту [30]. Спецзагін для боротьби зі збройною опозицією було створено більшовиками в селі Великій Обухівці. Його бійців разом із загonom села Лисівки Гадяцького повіту теж послали проти Хрестового [31].

Нещадне переслідування іноді змушувало Хрестового вдаватися до маскування. Так, 1920 року його загін під виглядом червоних надавго увійшов до Миргорода з боку Першотравневої площі (де нині центральна районна лікарня), взяв щось із провіанту і покинув місто [32].

20—22 липня 1920 року поблизу Лютенки стався бій між об'єднанням Хрестового (куди входили також повстанські загони Масюти і Мандикя) та частинами 14-ї армії червоних військ. Потуга була нерівною, повстанці відступили за Лютенку. Рідне село Леонтія Хрестового було спалене, а більшість жителів, які підтримали свого земляка, розстріляні. Фальшива радянська історична наука замовчувала цей ганебний факт. У виданнях 20-х років ХХ століття про це ще згадувано, хоч і досить обережно: «Червона Армія, бажаючи мати твердий тил у боротьбі з Врангелівщиною, не зупиняється

перед тим, щоби спалити цілі села — кубла куркульського руху — напр., с.с. Красний Кут, Сарн, Лютенька Гадяцького повіту» [33]. А в історико-краєзнавчих працях і довідкових виданнях пізнішого часу про спалення цих сіл немає вже й згадки загалом в невідомому світі поставали дії червоної армії.

Популярність Хрестового була величезною. Його боялися вороги й любили селяни, яких він захищав від більшовицького терору, грабівницької продрозверстки. Про нього навіть складані народні думи. Священик УАПЦ, художник і кобзар Микола Сарма-Соколовський (1910—2001) згадував, що в 20-х роках до миргородського етнографа й мистецтвознавця Опанаса Сластьона часто приходив «кобзар Петро Гузь із Лютеньки, який виконував «Думу про отамана Хрестового», в якій співалося про те, як за наказом Троцького спалили Лютеньку, і було спалено біля двохсот дворів, і люди тікали у ліс, і їх боронив отаман Левко Хрестовий» [34]. Про бандитів дум не співають. За твердженням Сарми-Соколовського, в загоні Хрестового були й миргородські хлопці — з Ліска, Мочара, Почапів.

Дуже суперечливі відомості про загибель Леонтія Хрестового. Дослідниками наводяться різні дати його смерті — 15 липня 1921 року (З. Яненко), березень 1922 року (М. Пашко). Щодо місця загибелі отамана дані збігаються — біля села Малої Загрунівки Зіньківського повіту Хрестовий загинув у нерівному бою, коли був оточений ворогами. Цікаві (й дещо відмінні від уже відомих раніше) дані про Л. Хрестового знаходимо в спогадах колишнього більшовика В. Бокітька, активного учасника боротьби з повстанцями. Він називає Л. Хрестового сином багатого куркуля, прапорщиком царської армії і стверджує, що спочатку Хрестовий навіть підтримував радянську владу, був у Гадячі командиром загону вартової служби. В. Бокітько стверджував: «Я його ще викликав з отрядом із Гадяча на придушення миргородського заколоту банди Дубчака» [35]. Але Хрестовий до Миргорода тоді не прибув.

Леонтій Хрестовий був досвідченим і обережним керівником. Не маючи змоги впоратися з отаманом лише силою зброї, чекісти заслали до його загону вивідувачів, які детально вивчили розклад його дня і звички. Якимось, коли отаман Левко вмивався вранці, один із тих засланих агентів, зміваючи воду на руки Хрестовому, тут таки забив

його фінським ножем. Загін було знищено [36]. Звідомаєні В. Бокітьком дані, певна річ, потребують уточнення.

Один із найзначніших селянських загонів був створений у Миргородському повіті під орудою повстанського ватажка Мусієнка. Він виник навесні 1920 року і діяв здебільшого в лісах у Сорочинській, Баранівській, Шишацькій волостях. Його діяльністю керувала Миргородська підпільна петлюрівська організація [37]. Селени постачали йому харчі й одяг. Загін мав політичний характер, хоча місцеві комуністи намагалися подати його як угруповання політично-кримінального спрямування [38]. Загін був мобільним, якщо частини особливого призначення його переслідували, він утікав до села Ковалівки або на північний схід — до Зіньківського повіту. Щоб знищити небезпечну для комуністів групу, до її складу було заслано кількох чоловік із більшовицького загону, які вивідували відомості про місце її перебування та дії [39].

Під час рейдів Мусієнко об'єднувався з іншими місцевими загонами, наприклад, загонем Ляхна. (Додаткова інформація: Ляхни у XIX — на початку XX ст. були дрібнодворянським і священницьким родом козацького походження. Ляхнів хутір у Сорочинській сотні відомий ще з XVIII ст. 1946 року цей хутір було перейменовано на село Іваценки на честь керівника партизанського руху Г. О. Іваценка. Інший представник цього роду — Кирило Остапович Ляхно — 1919 року був головою Сорочинської волосної комісії з продрозверстки, а з 1920 року — райпродкомісаром). На ліквідацію загону Мусієнка — Ляхна влітку 1921 року було послано значні об'єднані сили: Миргородський і Баранівський загони ЧОП (останній під командуванням Д. Яроша), актив комуністів і комсомольців на чолі з головою Баранівського волосного ревкому А. В. Холодом, сорочинський загін В. Бокітька, загін військового комісара Миргородського повіту Крутіна, групу бійців військового комісара м. Миргорода латиша Лякса [40].

Бій стався під селом Баранівкою, з боку села Мареничів. Учасник тих подій Степан Сухиня розповідає, що військовий комісар Крутін поставив кулемет на клуні, і коли Мусієнко виїшов на піщаний курган, звідки із сосон постійно велося спостереження, перерізав отамана кулеметною чергою [41]. Частина бійців Мусієнка було перебито, решта врятувалася в лісах.

Інакшу версію подіє миргородський краєзнавець А. Аббасов. Він стверджує, що «банда Мусієнка» була розбита біля села Попівки улітку 1921 року під час проведення виборів до рад. Мусієнко вже вдруге своїми діями намагався зірвати ці вибори, в Попівці попалив документи волосного виконкому. Тоді комуністи вирішили провести вибори під прикриттям багнетів батальйону ЧОП, озброївши револьверами також більшість делегатів, а крім того, влаштувавши засади й дозори. Вибори проводились дуже «демократично». Доповідь на з'їзді зачитав сам комбат ЧОП Володимир Зауралець. Загін Мусієнка, який напав на приміщення школи, де проходив з'їзд і вибори, було оточено червоними і знищено. Серед убитих нібито був і сам отаман Мусієнко [42].

Петлорівське спрямування мав також селянський загін Марченка, який діяв у 1920—1921 роках і був розбитий біля села Великих Сорочинців [43].

Радянською владою Миргородського повіту в 1919—1920 роках було створено перші комуні — здебільшого на базі колишніх поміщицьких економік: комуна «Червона Зірка» в маєтку Лапи-Данилевського в селі Шахворостівці, Великобагачанська комуна в маєтку Стефановича, комуна «Ліхтар» у колишньому маєтку поміщика Гудовича на хуторі Пологах [44]. Селянські повстанські загони спрямовували свої дії також проти комун як осередків насадження комуністичної ідеології в сільському господарстві.

Зрозуміло, що оцінювати події тієї доби не можна однозначно, лише чорними чи білими фарбами, все було значно складніше. Не всі наявні тоді збройні загони діяли лише з високих ідейно-політичних міркувань. На миргородському Запсіалі, за Сорочинцями, по течії невеликої річки Грунь-Ташань, у районі сіл Семереньків, Ковалівки, Романівки понад рік (із весни 1920 по червень 1921 року) функціонував загін Феодосія Матюхи на прізвисько Ганяний (або ще Ганяник), який був родом із села Ковалівки. Загін був нечисельним, але неважливим. На початку своєї діяльності Ф. Матюха очолював у Ковалівці загін самооборони, але згодом створив власну групу, яка, за свідченням місцевих жителів, не тільки розправлялася з радянськими активістами, а й грабувала сільське населення, священників та інших. Отаман Ганяний мав жорстоку й норовисту вдачу. В червні 1921 року біля ковалівської греблі Матюсі-Ганяному довелося вступити в бій із

частиною особливого призначення, яку вів його земляк — червоний командир Пилип Шутько. Більшу частину загону Ганяного було знищено [45]. Щоб добити решту, чекісти заслали до Ф. Матюхи кількох вишукувачів, зокрема трьох місцевих селян-семереньківців, які вистежили вожака. Закопали його в Семереньках у хаті селянина Марка Клименка. Суд над Феодосієм Матюховою, який було вчинено в його рідному селі Ковалівці, ухвалив вирок — страту [46].

У цих самих лісах, поблизу Семереньків і Олефірівки, «гуляв» загін братів із тієї самої Ковалівки — Потапа й Семена Антоненків, який місцева радянська влада називала контрреволюційною «бандою Потапа» [47]. За даними полтавських дослідників, отаман Антоненко помер у лікарні села Ковалівки від тяжкої рани в голову, отриманої в бою поблизу цього села 7 листопада 1921 року [48].

Північну частину Миргородського повіту часто охоплювали своїм крилом дії селянських повстанських загонів петлорівської орієнтації, які мали поширення здебільшого на території сусідніх повітів. Це отаман Борисенко (діяв також у об'єднанні А. Хрестового), Іван Крупський і Олександр Коваль із Гадяцького повіту, Юрко Дуб'яга (нащадок зінківського і миргородського полковника XVIII ст. Івана Дуб'яги) та Максим Мандик із Зінківського повіту.

До сьогодні ще не зовсім з'ясована доля отамана Лугового. За даними В. Реверука і Н. Кочерги, Семен Луговий, названий брат отамана Антоненка, загинув разом із ним у листопаді 1921 року в бою біля Ковалівки [49]. Проте є й інші відомості (певна річ, вони потребують додаткової перевірки): загін Лугового в Шишацькому районі діяв навіть 1923 року. В ньому налічувалося 200 добре озброєних селян, переважно середняків. Місце дислокації повстанців Лугового — ліси за селом Пришибом. Одним із керівників загону був помічник Лугового Коляда В. Бокітько, який 1923 року був призначений на голову Шишацького райвиконкому і командира загону «по боротьбі з бандитизмом», у своїх спогадах писав, що формування Лугового і Коляди, на відміну від інших селянських загонів, жорстоко знищених чопівцями, було ліквідоване без жертв. В. Бокітько, за його словами, сам прийшов на збори загону, де нібито переконав багатьох бійців добровільно скласти зброю, попередньо домовившись з Полтавським губкомом про амністію тим, хто здасться сам. Через п'ять днів нібито було здано 120 обрізів і гвинтівок, амністованим було

видано документи з правом на мешкання у своїй місцевості [50]. Наскільки звітності В. Бокітька відповідає дійсності, нині судити важко, але занадто вже ідеальна картина «мирного роззброєння» на тлі загальної жорстокості й озлобленості дає підстави для сумнівів у правдивості інформації.

Продовольча політика на Миргородщині, як і в усій Україні, велася безкомпромісно-жорстокими методами. Навіть самі учасники й керівники продзагонів, не приховуючи суті, називали цей процес «викачуванням хліба». На початку 1921 року в повіті було зібрано 608000 карбованців і цілий ешелон із хлібом, маслом, сиром, яйцями, одягом. 8 лютого 1921 року все це було відправлено зі станції Миргород на Донбас та в промислові центри Росії. За спогадами сучасників, такі ешелони відправляли з Миргорода майже щомісяця [51]. За те, що миргородські комуністи одними з найперших в Україні успішно виконували продподаток, Г. І. Петровський вручив «трудою Миргородщини» перехідний червоний прапор, наголосивши, що він окроплений кров'ю, і побажавши «здійснити нові подвиги і виконати до кінця продподаток» [52]. Тож «нові подвиги» не забарилися.

Дуже довго не вистояв збройний опір радянській владі в районі Шишака. 1922 року в Шишаках сталася «петлюрівська змова», на придушення якої послали спецзагін М. Шастуна [53]. У травні 1923 року на станцію Яреськи вчинив напад об'єднаний загін отаманів Лизиника і Чорного, який був спрямований проти комуністів [54].

Дуже мало відомостей збереглося про знаній свого часу на Полтавщині загін Марусі, який діяв у 1918—1920 роках на теренах Лохвицького, Миргородського та інших сусідніх повітів. Дмитро Заславський, брат комуніста Семена Аврамовича Заславського (комісара ВЧК, убитого в Миргороді під час повстання Сергія Дубчака), згадуючи діяльність брата, розповідав про події 1918 або початку 1919 року, коли той, узявши з собою групу чекістів, виїхав із Миргорода до Попівки: «Повернувся десь через тиждень. Мати каже: «Де це ти тиждень гуляв?» — «Та гуляв, так гуляв, що ледве голови не втратив, але нічого, ми цілі, а «Маруся Богуславка» своєї голови вже не підніме» [55]. Проте тоді, під Попівкою, сили Марусі ще не були розбиті дощенту, остаточно загін було ліквідовано лише 1920 року [56].

Керівник селянського загону із Кобеляцького повіту Андрій Левченко водив своїх бійців рейдами у південно-східній частині Миргородського повіту — в Багачанській, Устивирській, Яреськівській і Шишацькій волостях — із весни до осені 1920 року. Один із його загонів було знищено силами спецгрупи М. Шастуна за допомогою червоноармійських частин [57].

Протягом року, з весни 1920 до весни 1921 року, на території Миргородської волости ходив загін («куркульська банда», за висловом комуністів) під проводом Мельченка. Його було ліквідовано в селі Біликах поблизу Миргорода силами миргородського волосного загону під орудою голови волосного виконкому І. П. Лищенка [58].

У сусідніх селах теж діяли невеликі групи «лісових братів». У Зубівці невдоволені селяни очолив отаман Голий, у Хомутці — Гилон (був убитий не раніше 1921 року одним із керівних ідеологів миргородських комуністів Мефодієм Кирпосенком) [59].

Миргородщина була тереном операцій загону відомого отамана Зеленого. Восени 1923 року миргородські чопівці одержали донесення, що з лісу біля села Попівки йде загін Зеленого. Оперативники виїхали назустріч, але «зелені» встигли розчинитися в безкраїх степах [60].

Діяли на території Миргородського повіту (згодом району) й інші селянські загони. На жаль, поки що не вдалося визначити їхню локалізацію. Відомо лише, що керували ними отамани Рак (за деякими даними, петлюрівської орієнтації), Коломієць, Черкес, Штаня [61] та інші. Їхні політичне спрямування і характер діяльності здебільшого нам не відомі.

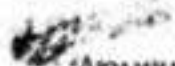
Комуністична пропаганда всіляко намагалася ототожнити повстанські селянські загони зі злочинними групами кримінального характеру, які в ті непевні часи теж шастали по селах і хуторах Миргородщини. Відділити добре зерно визвольних формувань національно-патріотичного характеру від плевел із кримінальним нальотом — це завдання майбутніх дослідників. Метою ж цієї статті було зібрати для початку хоча б деякі відомості про таке складне, суперечливе й мало досліджене історичне явище, як повстанський рух на Миргородщині.

Література

1. Я н е н к о З. «Настрій селян петляорівський.»//Полатвська Петляоріана. Матеріали II Петляорівських читань. — Полатва, 1993. — С. 48.
2. Миргородський краєзнавчий музей. Науковий архів. (Далі — МКМ НА.) — Матеріали до 50-річчя заснування Радянської влади: Спогади В. І. Бокітька. — Машинопіс. — 1967. — С. 10.
3. Червона трибуна (м. Миргород). — 1957. — 30 жовтня.
4. МКМ НА. — Спогади М. П. Шастуна. — Рукопис. — 1959.
5. Отчет Миргородской уездной земской управы за 1893 г. — Миргород, 1894. — С. 160.
6. Кларовая книжка Полатвской епархии на 1902 год. — Полатва, 1902. — С. 314.
7. МКМ НА. — Спогади Олексія Івановича Чучмая, уродженця села Березової Луки. — Машинопіс. — Без дати. — С. 4—5.
8. МКМ НА. — Спогади Василія Микитовича Волощенка. — Рукопис. — Без дати.
9. Там само. — Спогади М. П. Шастуна.
10. Розміщався в колишньому Дворянському будинку по вулиці Свєдінській. Нині на цьому місці будинок міської бібліотеки імені Д. Гурамішвілі.
11. Була розташована в колишньому будинку Харечка по Сорочинській вулиці. Сьогодні це місцина поблизу міського відділу освіти, між вулицями Сорочинською й Панаса Мирного.
12. МКМ НА. — Лист колишнього комсомольця А. Слудзького до секретаря Миргородського райкому АКСМУ А. Ф. Баки. — Близько 1967 р.
13. Там само. — Лист А. В. Бродського, колишнього комсомольця, до комсомольців Миргородщини. — Жовтень 1968 р.
14. Ревеук В., Кочерга Н. Миргородське повстання 1—4 квітня 1919 року//Полатвська Петляоріана. — Число 3. — Полатва, 1999. — С. 69.
15. МКМ НА. — Спогади В. М. Волощенка.
16. Ревеук В., Кочерга Н. — Вказана праця. — С. 71.
17. Очевидно, Голодний — це псевдо, «лісове» прізвище Д. Г. Непокупного.
18. МКМ НА. — Спогади О. І. Чучмая. — Машинопіс. — С. 5.
19. Державний архів Полатвської області. — Ф. 1502. — Оп. 1. — Спр. 151.
20. Червона трибуна (м. Миргород). — 1929. — 24 травня.
21. Дані Юрія Андрійовича Гринька (1925 р.н.), уродженця села Попівки.
22. Владмир Королєнко. Письма к Луначарскому//Новий мир. — 1988. — № 10. — С. 198—218.
23. Миргород тоді входив до Лубенської округи. — Див. Червона трибуна. — 1929. — 24 травня.

24. Звідомлення Ю. А. Гринька, уродженця с. Попівки, сусіди Тимонів.
25. Дані миргородського краєзнавця М. М. Марченка.
26. П а ш к о М. Повстанський ватажок Леонтій Хрестовий//Полатвська Петляоріана. Матеріали II Петляорівських читань. — Полатва, 1993. — С. 53—55.
27. МКМ НА. — Спогади В. М. Волощенка.
28. Я н е н к о З. «Настрій селян петляорівський.» — С. 50.
29. МКМ НА. — Спогади М. П. Шастуна.
30. Там само. — Лист А. Слудзького до А. Ф. Баки.
31. Там само. — Брата М. Історія села Велика Обухівка. — Машинопісна копія.
32. Там само. — Спогади Яценка. — Рукопис.
33. Козаченко А. Історичні часи на Полатвщині//Полатвщина: Збірник. — Т. II. — Упорядкували М. Філіпський, Я. Рижченко. Під загальним редактуванням М. Криворотченка. — Полатва, 1927. — С. 211.
34. МКМ НА. — Спогади Миколи Сарми-Соколовського. — Записав М. М. Марченко. — Машинопіс. — 1997. — С. 1. У спогадах утерше трапляється згадка про цю думу та її сюжет; у літературі досі називалася лише «Пісня про Лютенюку і Христового», текст якої не зберігся, причому радянські дослідники фольклору наприкінці 20-х років ХХ ст. намагалися знівелювати гостроту твору, зумисне називаючи його «ніжним», таким, що недостатньо відбиває «соціальні та класові стосунки на селі» (Див. Галлон Іван. Нові кобзарські пісні//Етнографічний вісник. — 1928. — № 7).
35. МКМ НА. — Матеріали до 50-річчя заснування Радянської влади: Спогади В. Бокітька. — С. 8.
36. Там само.
37. Я н е н к о З. Названа праця. — С. 51.
38. МКМ НА. — Спогади В. М. Волощенка.
39. Там само. — Матеріали до 50-річчя заснування Радянської влади: Спогади В. Бокітька. — С. 8.
40. Прапор перемоги (м. Миргород). — 1967. — 28 лютого; МКМ НА. — Спогади В. Бокітька. — С. 8.
41. МКМ НА. — Німич К. Деякі питання історії села Зубівки на Миргородщині. — Рукопис. — Без дати.
42. А б б а с о в А. Комбат ЧОП//Прапор перемоги. — 1968. — 23 січня.
43. П о м ' я н с ь к и й Л. Люди героїчної слави//Червона трибуна (м. Миргород). — 1957. — 25 вересня.
44. Червона трибуна. — 1960. — № 137.
45. З а д о р о в е ц ь Д. — Зоряний шлях//Прапор перемоги. — 1981. — 21 жовтня.

46. Клименко В. Кінець осинного гнізда // Прапор перемоги. — 1987. — 17 жовтня. — № 167. — С. 2 — 3.
47. Його ж. Їх водили молодість // Прапор перемоги. — 1988. — 7 жовтня. — № 161.
48. Реверук В., Кочерга Н., Отаман Максим Майдан // Полтавська Петлюріана. — Число 4. — Полтава, 2001. — С. 186.
49. Там само.
50. МКМ. НА. — Матеріали до 50-річчя заснування Радянської влади: Спогади В. Бокітька. — С. 10 — 12.
51. МКМ. НА. — Спогади М. Кашенка. — Машиннописна копія. — Без дати. — С. 3.
52. Коммунист. — 1921. — 18 декабря. — № 286.
53. МКМ. НА. — Спогади Я. І. Черненка. — Без дати.
54. Реверук В. Протибальшовицькі селянські повстання на Полтавщині в 1920—1923 рр. // Полтавська Петлюріана. — Число 2. — Полтава, 1996. — С. 165.
55. МКМ. НА. — Лист Д. А. Заславського до директора Миргородського краєзнавчого музею М. І. Щербаня від 2.10. 1967 р.
56. Там само. — Спогади М. П. Шастуна.
57. Там само. — Спогади В. М. Волощеника; Спогади М. П. Шастуна.
58. Там само. — Спогади В. М. Волощеника; Пом'янісний А. Люди героїчної слави // Червона трибуна. — 1957. — 25 вересня.
59. МКМ. НА. — Спогади Яценка. — Рукопис.
60. Там само. — Лист Н. А. Іхонікіної до секретаря Миргородського райкому АКСМУ А. Ф. Базюк. — Без дати. Банзюк 1967 р.
61. Там само. — Біографія Г. П. Гмірі; Прапор перемоги. — 1966. — 19 лютого.

Людмила РОЗСОХА,
заступник з наукової роботи
Миргородського краєзнавчого музею
Микола МАРЧЕНКО,
краснинець (м. Миргород)

«ПРИСЯГАЮ НА ДОСМЕРТНУ ВІРНІСТЬ» (Українська ідея: від миргородського кобзарства до оунівського підпілля)

*Я вірю в їх могуть:
на цих слідах святих
троюнди завітнута
блакотно-жовті —
і перед нами
на коліна упаде
покореної
кривавий Жовтень!*

М. САРМА-СОКОЛОВСЬКИЙ

МИКОЛА Сарма-Соколовський (19.05.1910—09.08.2001) — священник Української Автокефальної Православної Церкви, поет, художник, кобзар, політичний і громадський діяч — зазнав таких випробувань долі, яких стало б не на одне життя. Син священника Олександра Соколовського із Січеславщини (нині Дніпропетровщини), розстріляного чекістами 1923 року, він змоду відчув жорстокість більшовицького режиму. П'ятнадцятирічним юнаком приїхав він до Миргорода навчатися у профшколі при керамічному технікумі, й тут йому поталанило зустріти художників, кобзарів, які зміцнили його любов до українського мистецтва й народної творчості, вселяли віру в незнищенність українського духу. Згодом Соколовський закінчив у Полтаві духовні курси УАПЦ і був рукоположений на священника. За років сталінщини, звинувачений у контрреволюційній діяльності, відбував «п'ятирічку» в таборах Карелії. По звільненні був призваний на військову службу. Далі в життєвому калейдоскопі закрутилося повернення до рідного Січесла-

ва, навчання під чужим ім'ям у Київському художньому інституті (закінчив 1938 року), нові загрози арештів, 1940 року переїзд до Полтави.

На початку німецької окупації Микола Соколовський у Полтаві зблизився з підпіллям ОУН (мельниківським крилом), став одним із його найактивніших діячів. Наприкінці зими 1942 року гестапівці розгромили полтавську організацію українських патріотів, розстріляли 12 підпільників-мельниківців. Серед страчених була й Діна Шматько, дружина Соколовського.

Подальша доля закинула священика-підпільника далеко від Полтави — на Поділля й Буковину. І знову — як у калейдоскопі — арешт органами ДПУ 1944 року, ув'язнення, допити, етапування до Полтави, втеча, поранення, повернення до Карпат, нелегальна діяльність в ОУН-УПА (керував партизанською бойовою в Коломиї під прикритим ім'ям Микола Біда), знову арешт і тюрма, смертний вирок, замінений на 25 років таборів. Разом із Соколовський тоді ж були репресовані і його друга дружина Варвара Степанівна, два брати та інші родичі [1].

Лише 1961 року після іттинських і мордовських таборів повернувся патріот-страдник в Україну. У зросійщених Луганську і Новомосковську дбав про збереження української духовності, активно сприяв створенню українських демократичних громадських організацій. Упродовж усього життя він жив заради своєї змученої й зневаженої Батьківщини. Боровся за неї — зброєю, словом, віршем, молитвою, кобзарською думою.

1980 року під псевдонімом Микола Сарма (бо інакше опублікувати було неможливо) видав у Києві збірку поезій «На осонку літа». Сарма — це нурт у річці, який не замерзає за найлютіших морозів. Таким був і Микола Соколовський — незнищений і вічно бунтівний. Микола Сарма-Соколовський — автор роману «Червона плащаниця», опублікованого в журналі «Київ», поеми-думи «Анафема», збірки поезій «Коріння пам'яті», публікацій у часописах. На його надгробку в місті Новомосковську (до речі, він цієї назви не визнавав і завжди називав своє місто тільки Новоселицею) викарбувано слова з вірша поета:

*Завжди бунтує —
простору замало.
Але тяжка моя перемога:
двічі ставав перед трибуналом,
стану і перед Богом.*

Пропоновані нижче спогади Миколи Сарми-Соколовського — то лише фрагменти з його великого й багатотрудного життя. Про деякі епізоди пройденого шляху він говорить скоромовкою, на інших же зупиняється детальніше. У цих спогадах виокремлюються дві розповіді: про миргородських кобзарів середини 20-х років ХХ століття — часу навчання Сарми-Соколовського в Миргородській профшколі при керамічному технікумі та про оунівське підпілля в Полтаві 1941—1942 років.

Незважаючи на значну — понад 15 років — відстань у часі між тими двома подіями, ми спостерігаємо їхній нерозривний зв'язок. Стрижнем, навколо якого об'єднувалися ті події, була українська національна ідея, прагнення до створення Української держави — ідея, яка дійшла до сучасності ще із сивої козацької давнини.

Кобзарі як носії українського героїчного епосу, що нагадував народові про його величне минуле, були продовжувачами національно-патріотичних тенденцій і в ті роки, коли все українське принижувалося і топталось. У другій половині 20-х — у 30-х роках ХХ ст. ЦК ВКП(б) одну за одною ухвалює постанови «Про заборону жебрацтва» (кобзарі потрапляли в розряд «жебраків»), «Про обов'язкову реєстрацію музичних інструментів у відділах міліції та НКВС», «Про затвердження репертуару в установах НКО» (народного комісаріату освіти), «Положення про індивідуальну та колективну музико-виконавчу діяльність». Ці постанови давали підстави розганяти й заарештовувати мандрівних співців-кобзарів, знищувати їхні інструменти. В Україні почали штучно культивувати в музичному побуті гармошку, балаалайку та інші російські музичні інструменти, витісняючи суто українські — кобзу, бандуру, ліру.

Проти кобзарства, як і проти церкви, зчинила бучну кампанію радянська преса. Кобзу, яка у всі віки була улюбленим народним музичним інструментом, було оголошено анахронізмом, «музичною сохою», явищем, нібито ворожим прогресові. Апофеозом владного

лицемірства і жорстокости щодо українського народу на початку 30-х років став розстріляно 200 кобзарів і лірників (за деякими даними, 337 осіб), яких було скам'янено нібито на кобзарський з'їзд у Харкові і масово знищено [2].

Влада боялася кобзарів, які навіть за ценою жорстокішої сталінщини не мовчали про народні біди, як-от про голод. Микола Сарма-Соколовський у поемі «Анафема» згадує пісню, яку виконував кобзар із Лютецьки Петро Гузь:

*Праця наша
Й поле наше,
А вродило —
Усе више!
Ще й городи покопали,
Наче золото шукали!
Ні зернами,
Ні макухи —
Гинуть люди,
Як ті мухи...
Антибіоти не
Справні, ситі!
Потімталоо —
Мертві діти... [3]*

У 30-і роки були репресовані кобзарі з Миргородщини Михайло Губенко (1891 р.н.), Дем'ян Мензаренко (1889—1936), Пасичиченко з Миргорода, Петро Лавриш (Лаврик, 1873 р.н.) й Іван Сіроштан (1863 р.н.) із с. Холмутья, кобзар Матвій (бл. 1865 р.н.) із села Черевків [4]. Зазнав переслідувань за свої українські національно-патріотичні переконання Михайло Токарєвський (1882—1974), український економіст, виходець із села Попівки Миргородського повіту, який захоплювався грою на бандурі й лірі (релі). Його донька Оріся згадувала, що за гру на цих інструментах радянська влада переслідувала: «Релю ковали на стріху, бо за неї можна було вскочити в халепу добрячу» [5].

Уцілілі від владного терору представники українського кобзарства, штучно доведеного до межі фізичного знищення, змушені були, рятуючи собі життя, вдаватися до принизливих дій. Хтось, іще сподіваючись на порятунок, змінював своє козацьке прізвище, додав-

ши -ов. Хтось змушений був ставати на шлях створення нецирих, псевдонародних пісень і дум «на злобу дня» — про Леніна, партію, колгоспи тощо. Уже згадуваний кобзар Петро Гузь, автор «Думи про отамана Хрестового» й гостро-критичних пісень про сталінську політику, став на вимогу офіційної влади створювати «нові» пісні — «Про бідняка, куркуля й попа», «Про трактор» [6]. Але у своєму кобзарському середовищі, навіть за ценою жорстокішого ідеологічного тиску, кобзарі залишалися самими собою — вірними Україні та її національним ідеалам. Петро Гузь зі своїми побратимами у другій половині 40-х років, мандруючи з Лютецьки до Миргорода, часто заходив до свого учня — кобзаря Панаса Смоляги із села Савинців «Старці», як їх називали люди, виконували псалми, народні пісні, думи, читали «Кобзаря» Тараса Шевченка, плячучи співали:

*Ой Богдане, Богданочку,
Нерозумний сиусу,
Подивись тепер на матір,
На свою Україну...*

Слово «Україна» було для них як вічна незагойна, жива рана [7].

Миргородське кобзарство як культурно-мистецьке явище якраз вираженого національно-патріотичного спрямування цікаве не тільки якісними, а й кількісними параметрами. Важко назвати якимсь іншим містом України, крім Миргорода, яке дало б таку силу бандуристів, творців і виконавців народнопоетичного епосу і мелосу. Миргородські бандуристи входили до складу відомих капел Києва, Харкова й Полтави, Державного українського народного хору [8].

Попри всі репресії, десятиліття зневаги і приниження, вимушену «радянську піснетворчість», миргородські кобзарі до глибокої старости зберігали у своєму колі той незнищенний український дух, який вони успадукували від своїх побратимів-попередників. Пригадується, як 1989 року, коли набував сили національно-демократичний рух на Миргородщині й місцева компартійна влада всяляко цювала прояви демократії та національної свідомості, до авторів цієї статті прийшов 82-річний миргородський кобзар Олександр Гаврилович Пирогов (Пиріг): «Мене до вас послали наші миргородські кобзарі й просили передати, щоб ви трималися. По нас свого часу пройшли потопом, нас знищили, а ви тримайтеся. Знайте, що багато хто душею з вами. Не

всі сьогодні відверто висловлять свою позицію: ще багато хто з нас, старих, пам'ятає те відчуття, коли б'ють пальцею по ребрах. Той страх досі міцний. А ви, молоді, тримайтеся!»

Спогади М.Сарми-Соколовського дають цінну інформацію й важливі подробиці про діячів миргородського творчого музичного кола 20-х років — кобзарів М. Кравченка, П. Коробку, І. Скляра, І. Яроша, Я. Сітка, М. Сітка, художників Ф. Красицького, О. Славського та інших. На високому поетичному реєстрі описані обставини народно-музичного побуту Миргорода тих років, кобзарське весілля, похорон молодого кобзаря, трагічна доля досі мало відомого кобзаря Дем'яна Мензаренка з Почапців. Дуже цікаве згадування про рецитатора народних дум Петра Гузя із села Лютенськи — автора «Думи про отамана Хрестового».

Із спогадів постає колоритний, написаний живими барвами образ напівзабутого миргородського поета-самоука, пісняря Якова Доленка, перекази про якого збереглися серед миргородців. Пам'ять іноді зраджує старому оповідачеві [9], буває, він плутає імена, проте основна канва оповіді, вкарбована в пам'ять іще з молодих літ, вражає точністю фактів, подій, характеристик, дефініцій.

Промовистим є свідчення про той тривожний настрій, який панував у Миргородському керамічному технікумі в середині — другій половині 20-х років, у переддень жахливої епохи сталінських репресій. Яскравих штрихів до характеристики тієї доби додає доля художника Фотія Степановича Красицького, внучатого небожа Тараса Шевченка, попри те, що вона зображена в спогадах пунктирно і фрагментарно.

Дослідники історії Полтавщини сьогодні ще тільки на підступах до вивчення такого складного питання, як діяльність ОУН на Полтавщині. Тому будь-яке джерело інформації про це історичне явище становить безсумнівну цінність. Спогади Сарми-Соколовського додають хоч і нечисленні, але промовисті факти й деталі до історії оунівського підпілля на Полтавщині. Вони розкривають правду про стосунки німецького окупаційного режиму з українським підпіллям і тими, хто, номінально перебуваючи на службі в міській управі та поліції, насправді були українськими патріотами. Жахливою є картина катувань гестапівськими офіцерами оунівців-мелниківців на

передодні їхнього розстрілу. Спогади розкривають імена невідомих подвійників, як-от Ярослава Мудрого (напевно, це псевдо) — друга Сарми-Соколовського з підпільної боротьби.

У полтавській організації ОУН було чимало колишніх петлюрівців, серед них Олександр Шаруда й Іван Камменко. Олександр Шаруда походив із Шишака, із міцного козацького роду, один із представників якого ще в другій половині XIX століття посідав уряд шишацького волосного старшини [10]. Шаруди були активними учасниками повстання Дубчака в Миргороді проти ЧК і радянської влади на початку квітня 1919 року. Устим Шаруда, колишній офіцер російської армії, агітував земляків у Шишаках і Яреськах підтримати повстання Дубчака [11]. Із роду Шаруд походила дружина Дмитра Солов'я (1888—1966) — українського історика, діяча української кооперації й культури, який 1943 року з родиною емігрував на Захід, згодом — до США. Олександр Шаруда після розгрому ОУН у Полтаві здобув притулок у Канаді.

Різноманітні дані свідчать про те, що оунівське підпілля в 1941—1942 роках існувало й у Миргороді. Ще на початку німецької окупації, в жовтні 1941 року, в Миргороді німецька польова жандармерія заарештувала й розстріляла керівника однієї з похідних груп ОУН, заступника крайового провідника цієї організації Миколу Лемика з його п'ятьма побратимами [12]. Про наявність оунівського осередку в цьому місті свідчить і Сарма-Соколовський: після розгрому полтавської організації «одного мелниківця мною було послано у Миргород по зв'язку, але він десь пропав».

Хто міг входити до українського підпілля в Миргороді? Які соціальні групи могли скласти основу оунівської організації в цьому місті за умов окупаційного режиму? Про це ми можемо поки що висловлювати тільки здогади. Ідейною базою для українських патріотів була все та сама ідея самостійної України. Підтримати цю ідею в Миргороді могли колишні петлюрівці, учасники дубчаківського повстання, члени повстанських селянських загонів, що в 1918—1923 рр. діяли на Миргородщині, члени родин несправедливо репресованих і розкуркулених радянською владою. Зважаючи на подібність політичних умовин у Полтаві й Миргороді, припускаємося думки про те, що до ОУН могли входити й миргородці, які працювали в міській

адміністрації. Відомо, що гестапо 1942 чи 1943 року заарештувало й розстріляло подружжя корінних миргородців Дюкових — Василь Федоровича й Олександру Митрофанівну. Василь Федорович працював у міській управі, був страчений нібито за зв'язок із партизанами. Не виключено, що під «партизанами» розумілося українське оунівське підпілля.

Близькими до українського національного підпілля Полтавщини були комітети Українського Червоного Хреста, а згодом — створені на їхній базі добровільні благодійні товариства. У Миргороді теж діяв комітет УЧХ, а з квітня 1943 року — благодійне товариство «Братерство», які надавали допомогу українцям-військовополоненим, тим, хто зазнав репресій від більшовиків, сиротам, хворим, старим та іншим знедоленим людям [13]. За даними дослідника В.Ревука, до товариства «Братерство» входили миргородці Куличенко (голова), лікар Борзило, завідувач аптеки Капелька, освітянин Бакало й завідувач майстерні шевців Колісник. Конон Карпович Капелька (1894—1963), миргородський аптекар і фотограф, завідувач магазину Червоного Хреста, за свідченням рідні, часто їздив до Харкова й Полтави по ліки, через що був запідозрений у зв'язках із партизанами й заарештований, вивезений до Німеччини, зазнав жахів концтабору Бухенвальда і до кінця життя залишався щирим українським патріотом [14]. Що ж це за зв'язки його з партизанами? Ціаком можливо, що це були стосунки з оунівським підпіллям через відому полтавську діачку Галину В'юн (1912—1972), яка стояла на чолі полтавської управи Українського Червоного Хреста, згодом очолювала добродійне товариство, пов'язане з українським підпіллям Полтави, а 1943 року змушена була виїхати з України [15].

Оунівське підпілля на Лівобережжі України формувалося здебільшого з національно свідомої української інтелігенції [16]. Саме до таких людей належав миргородський лікар Григорій Михайлович Кащенко, який за німецької окупації працював головним лікарем Миргородського курорту. Це була розумна, чуйна людина, щирий український патріот, приятель лікаря І. А. Зубківського. «А от комуністами гордавав і, на відміну від інших миргородських керівників, не зближувався з компартійною міською верхівкою. Багатьох миргородців урятував від вивезення до Німеччини», — так розповідає

про нього старий миргородець Микола Павлович Сітко. Коли Кащенко заарештували радянські каральні органи, він покінчив життя самогубством, уживши ціаністий калій.

Чимало «націоналістичних» ниток ведуть до миргородських родин Колісників. Про одного з них — Миколу Івановича Колісника, колишнього опального петлюрівця, а в 20-х роках викладача Миргородської профшколи — згадує М. Сарма-Соколовський. Активну участь у дубчаківському повстанні брав Панас Колісник, за що відбував ув'язнення в миргородській тюрмі, був засуджений до страти, але згодом відпущений (за даними більшовицького лідера В. Волощенка, він утік) [17]. А ще один Панас Колісник на початку 30-х років був відомим у Миргороді бандуристом [18]. Не виключено, що це — одна й та сама особа. Один Колісник, нагадаємо, входив і до благодійного товариства «Братерство».

Ще одну групу оунівського підпілля могли, ймовірно, становити миргородські журналісти, які працювали в миргородських газетах часів окупації. Знову таки, вдаємося до аналогії: осередками української патріотичної думки були полтавська газета «Голос Полтавщини» (редактор Петро Сагайдачний), кременчуцький часопис «Дніпрова хвиля» (редагував П. Ціпанський) [19]. У Миргороді виходили українські газети «Відродження» (1941—1942) та «Миргородські вісті» (1943), які редагував Михайло Воскобийник [20]. Вони стали рупором української самостійницької позиції. З цими газетами співпрацювала освічена молодь національно-патріотичної орієнтації — журналісти Павло Маляр [21], Микола Степаненко [22], Павло Лебідь, поети Олег Зуєвський [23], Антін Цибуба [24], Михайло Гопаля [25].

В агрошколі в селі Хомутці була створена група національно орієнтованої молоді, частину з якої розстріляли німці, решта згодом виїхала за кордон [26].

Духовне і культурне життя в Миргороді за часів німецької окупації не занепало, навіть частково відродилися ті національні форми діяльності, які за більшовиків зазнали утисків, наприклад, було відновлено роботу Успенського собору. Перед миргородцями у міському театрі виступала місцева капела бандуристів [27], діяв краєзнавчий музей, його працівником був Григорій Волошин [28].

Отже, як бачимо, підґрунтя до створення на Миргородщині українського національно-патріотичного підпілля було. Сподіваємося, що подальші дослідження виявлять конкретні імена українських патріотів-миргородців, які боролися за самостійну Українську державу.

Спогади Миколи Сарми-Соколовського є цінним джерелом для вивчення історії Полтавщини 20—40-х років ХХ століття.

Література, примітки, коментарі

1. Мірошниченко М. При світлі страсного ліхтаря // Микола Сарма-Соколовський. Коріння пам'яті. Поезії. — К., 1997. — С. 5—12.
2. Литвин Микола. Розстріляний з'їзд кобзарів // Літературна Україна. — 1997. — 13 листопада.
3. Сарма-Соколовський Микола. Анафема. Поема-дума. — Дрогобич, 1998. — С. 18—19.
4. Реєстр народних співців, які були знищені у 30-х роках або доля яких невідома (Склав Богдан Желанський, м. Львів) // Українська культура. — 1992. — № 6. — С. 26—27.
5. Розсоха Людмила. Миргородська старовина: Дослідження. Статті. Нариси. Розвідки. — Кобеляки, 2002. — С. 383.
6. Мартусь В. Край наш кобзарський // Зоря Полтавщини. — 1967. — 16 грудня.
7. Спогади Варвари Олійник, доньки кобзаря Панаса Смоляги. — Архів Л. Розсохи.
8. Годун Наталія. Кобзарство Миргородщини: Матеріали до довідника // Сторінки історії Миргородщини: Збірник наукових праць. — Вип. 2. — Полтава, 2001. — С. 139—169.
9. На час запису спогадів М.Сарми-Соколовському йшов 88-й рік.
10. Отчет Миргородской уездной земской управы за 1881 год. — Полтава, 1882. — С. 40.
11. ДАПО. — Ф. 1502. — Оп. 1. — Спр. 151; Реветук В., Кочерга Н. Миргородське повстання 1—4 квітня 1919 р. // Полтавська Петлюряна. — Число 3. — Полтава, 1999. — С. 66.
12. Микола Лемих-Севишин // Визвольний шлях. — 2001. — Жовтень. — Кн. 10. — С. 55—56.
13. Реветук Віктор. Благодійна діяльність церкви та громадськості на Полтавщині в умовах гітлерівської окупації 1941—1943 рр. // Полтавські єпархіальні відомості. — 2002. — Число 8. — С. 121, 124; Марченко Микола.

Спецповідомлення СД, СС, НКВС. — Миргород, 1997. — С. 15.

14. Розсоха Людмила. Крапля в панні вічності // Сторінки історії Миргородщини. — Випуск 2. — Полтава, 2001. — С. 269.

15. Ротач Петро. Розвіяні по чужині. Полтавці на еміграції. Короткий біо-бібліографічний довідник. — Полтава, 1998. — С. 34.

16. Марченко Микола. Спецповідомлення СД, СС, НКВС. — Миргород, 1997. — С. 14.

17. Миргородський краєзнавчий музей. Науковий архів. — Спогади Василя Микитовича Волощенка. — Рукопис. — Без дати.

18. Горбенко Петро. Миргородські кобзарі // Зоря Полтавщини. — 1971. — 23 травня.

19. Реветук Віктор. У боротьбі за волю. Національно-патріотичне підпілля на Полтавщині в роки радянсько-німецької війни // Полтавська думка. — 1997. — 28 лютого. — № 9. — С. 7.

20. Воскобійник Михайло Григорович (нар. 1918 р. в Миргороді) — журналіст, політичний діяч. Син розкуркуленого й репресованого селянина. Випускник Харківського університету 1941 р. У 1943 р. виїхав за кордон, редагував у Німеччині газету «Українські вісті», одночасно з цим навчався в Гейдельберзькому університеті, працював на радіо «Визволення». Був близьким співробітником Івана Багряного. З 1957 р. жив у США. Професор, доктор філософії, фахівець з української та радянської історії, член кількох українських наукових організацій. У 1975—1995 рр. був головою Української демократично-революційної партії.

21. Малаяр Павло (нар. 1910 р. в Миргороді) — український письменник і журналіст. Як і М.Воскобійник, закінчив Харківський університет, учителював. У роки німецької окупації в миргородській українській пресі публікував матеріали з історії України та з інших тем. У Німеччині з 1945 року видавав газету «Українські вісті», згодом часопис «Український Прометей». Автор збірки оповідань «Щастя» (1947, під псевдонімом Павло Миргородський), повісті «Хліб» (1954), роману-трилогії «Золотий дощ» та інших творів.

22. Степаненко Микола Омелянович (1918—1993) — український письменник, історик, громадсько-політичний і церковний діяч. Освіту здобув у Полтавському педагогічному інституті. Причетний до видання газети «Миргородські вісті» (1943). По війні жив у Німеччині, США. Доктор філософії. Автор кількох сотень праць з літературознавства й історії.

23. Зуєвський Олег Йосипович (1920—1996) — український поет, літературознавець, перекладач. Походив з учительської родини із села Хомутці, про на Миргородщині. У Хомутці жив до 11 років. Незакінчену вищу освіту одержав у Харківському інституті журналістики, куди вступив 1938 р. У роки німецької окупації жив у Миргороді, працював у редакції газети «Мирго-

родські вісті», де публікував свої твори. 1944 р. долучився до Німеччини, заїмаючи 1950 р. переїхав до США. Навчався в Пенсильванському університеті. Доктор славистики, професор. Викладав в університетах США і Канади. Автор збірок поезій: «Золоті ворота» (Мюнхен, 1947), «Під знаком Фенікса» (Канада, 1958), «Голуб серед ателє» (Едмонтон, 1991). Після 1991 р. його твори виходили і в Україні. Автор поетичних перекладів з німецької, англійської, французької мов. Лауреат Міжнародної премії ім. Г. Сковороди (1994).

24. Цибуля Антін, миргородський поет, до війни працював секретарем редакції миргородської газети «Червона трибуна», писав вірші національно-патріотичного, вілюлюбивого характеру. Миргородець М. П. Сітко згадує, що бачив у нього «цілу залізку з віршами». Квартирував у Ліску. Подальша доля поета невідома.

25. Гоголю Михайло, миргородський поет у 30—40-х роках. Родом із с. Слобідки на Миргородщині. Про нього згадував поет Антон Шевченко.

26. Звідомлення Г. В. Бабич, колишнього директора Миргородського краєзнавчого музею.

27. Миргородські вісті. — 1943. — 22 серпня. — № 70 (204). — С. 3.

28. Розсоха Людмила. Миргородський краєзнавчий музей: віхи становлення і розвитку // Сторінки історії Миргородщини: Збірник наукових праць. — Вип. 1. — Полтава, 2000. — С. 170.

Спогади Миколи Сарми-Соколовського

До Миргорода я попав тоді, як убили Войкова [1]. Вчився я тоді в Миргородській профшколі. Директором був Лука Петрович Калениченко, інженером — Вовчовецький, українську мову викладав Гуглинський, математику — Сергій Олександрович Данилевський, по мистецтву був Царьков і Колісник Микола Іванович. Останній був під опалою за те, що служив у петлюрівців. Викладачами малювання були Панас Юрійович Сластьон і онучатий небіж Т. Г. Шевченка Фотій Степанович Красицький. Скульптором працював Федір Петрович Балавенський (на могилі Шевченка після хреста стояло погруддя його роботи). Міським хором керував Василь Гальченко [2], хором української церкви керував Яків Петрович Сітко [3], який жив на Українській вулиці. Священиком української автокефальної церкви був отець Симон [4]. На українську церкву зазіхали московські

екзархісти, в тому числі протоієрей. Його убили люди, що належали до української церкви, в огорожі церкви.

Осердам кобзарства був Іван Михайлович Скляр [5], який жив на Гончарному провулку. Він був удосконалювачем бандур, останні роки жив у Києві з дружиною Валентиною по вулиці Лабораторній, вікна у нього виходили на стадіон. Вони разом працювали в капелі Верьовки.

Сластьон був меценатом кобзарів, до нього приходили зі всієї України «придорожні» кобзарі, й зокрема відомий харківський кобзар Келеберда. Його поводитим була видоця дружина, і перед технікумом чи профшколою на траві він співав свої думи. Слухав Фотій Степанович Красицький, і слухали учні технікуму та профшколи імені Гоголя. Часто Сластьона відвідував кобзар Петро Гузь [6] із Лютецьки, який виконував «Думу про отамана Хрестового». В ній співалося про те, як за наказом Троцького спалили Лютецьку, і було спалено близько двохсот дворів, і люди тікали до лісу, і їх боронив отаман Левко Хрестовий. У Хрестового був старший брат Олександр, який працював редактором газети «Комуніст», котра виходила або в Миргороді, або в Зінькові чи Гадячі [7]. У Хрестового в загоні були хлопці і з Ліска, і з Мочара, і з Почапців [8].

Крім Івана Михайловича Скляра, були ще його двоюрідні брати-кобзарі: Іван Іванович Скляр [9] і Михайло Іванович Скляр [10], вони жили на Мочарі [11]. З Гузем я в них і познайомився. У Івана Михайловича Скляра (удосконалювача бандур, що жив на Гончарному) були дві сестри — Марія і Ольга. Марія вийшла заміж за Якова Петровича Сітка, весілля гуляли на Гончарному провулку. Хата у нього була під соломомою, подібна до Шевченкової, двір був підметений, ослони заслані хиланими. Уже була осінь: із золотого крилатого клена падало листя, ніче п'ятипалі долони. На ослонах сиділи кобзарі й бандуристи. Біля господаря Івана Скляра сидів кобзар-миргородець Іван Яріш [12] (він жив із дружиною Приською в районі, як іти дорогою до залізничного мосту). Він був шульгою на ліву руку. Це був учень славетного кобзаря Михайла Кравченка: спочатку був поводитим у Кравченка, а потім вивчився кобзарського ремесла. І коли на весілі Скляр із Кравченком грав «Метелицю» до тинцю, то переграв свого вчителя, і той дав аяпаса при людях, але чемний учень не поніс гніву, тільки добру славу про свого вчителя. Разом із господарем сидів на весілі ще й Харченко

[13] із Миргорода, він також був кобзарем. Був там і кобзар Павло Коробка [14], він жив як міст перейдеши, на їхньому дворі колись жив Тарас Шевченко [15]. Лиша доля спіткала Павла — його зарізав поїзд. Ще снідані кобзарі із Шишак — Чумак [16], Федір Глушко [17], був бандурист Микола Сітко [18], молодший брат Якова.

Зразу вся капела виконала «Забілілі сніги», а потім кожен кобзар виконував своє соло, був там і Петро Гузь, і з Почапців кобзар Дем'ян Мензаренко. Після окремих виступів грали «Козачка», «Метелиро» і «Миргородську польку». Написав «Миргородську польку», по-моєму, Коробка. Коли заграли «Метелицю», то танцювало все подвір'я, і старі, й діти, а золоте листя, ніби віншуючи молодих, падало і падало на землю. Молодий — Яків Сітко і молода — Марія Склярівна пригощали гостей, весілля було дуже гучне.

І раптом без попередження хтось призвав Фотія Степановича Красицького, всі розступилися, і онукові Шевченка дали місце серед кобзарів. Підійшла молода — Марія, доземно вклонилася Фотію Степановичу й дала йому шишку, той поцілував і поклав собі в пазуху. А молодий — Яків підліс високому гостеві чарку. Фотій Степанович сказав: «Я не п'ю, але за таку справу за козацьким звичем — вип'ю». Йому заплодувало все подвір'я, навіть діти.

На другий день по весілі до подвір'я волами і возом під'їхали бандуристи і кобзарі й внесли скриню мальовану, з коліщатами і мальованим козаком Мамаєм. І вже в супроводі трійстих музик проваджали скриню з молодого і молодим на Українську вулицю. (Я жив у гуртожитку, за технікумом був будинок із мезоніном, ото я там і жив).

Це було 1925 чи 1926 року, тоді, як убили з пістоleta Базилювського [19]. А церква [20] була проти Української вулиці. Коли Військова вбила, то мало не вибухнула війна, велика демонстрація була і в Миргороді.

Марія із Яковом жили на Українській вулиці. Яків Петрович керував церковним хором в Українській автокефальній церкві [21], а молодший брат Микола Сітко мав високий тенор і міг імітувати сопілку і скрипку голосом. Його взяла Харківська капела бандуристів до себе, і він працював у Харківській капелі. Йому треба було призиватися до армії, але він помаандрував із капелою, через

що його навіть визнали дезертиром. І мав бути судити в Миргороді трибуна. Напередодні суду Микола повісився на бантині на горнищі в батьківській хаті.

Це була страшна втрата не тільки для рідних, а й для всього Миргорода. Ховав його український священник отець Симон. Микола був високий, і тому була велика труна. Лежав він у труні, прикритий червоною китайкою, тільки обличчя видно, це за козацьким звичем. Труну несли бандуристи і кобзарі, одягнені в український стрій. Перед труною несли віко з труни дівчата в українському одязі й у вінках. На вікові труни лежала бандура роботи Івана Михайловича Скяра, ця бандура була зроблена на зразок груші. Діти кидали квіти на дорогу перед усіма, і чомусь мені здається, це були весняні квіти і яблуневий цвіт. Старший брат Миколи не міг керувати хором у церкві, був уражений утратою брата. Двома хорами — церковним і світським — керував Василь Галченко, знаменитий керіаник із чудовим голосом. За труною між людьми йшов Фотій Степанович Красицький. Я тримався за руку його, йшов із ним. Два хори виконували разом «Святий Боже». Весняне небо було блакитне, а молитва на таї неба здавалася срібною. Раптом Галченко махнув руками, і хор зацівав пісню «Козака несуть і коня ведуть, кінь голову клонить». І від цієї пісні весь Миргород ридом заплакав, плакав Фотій Степанович, і я горнувся до нього й плакав.

Пригадую, коли я слухав із Фотієм Степановичем «Думу про Марусю Богуславку», що виконував Микола Сітко, то Фотій Степанович обійняв його і сказав: «Ти не граєш, не співаєш, а чарівним пензлем малюєш образ Марусі Богуславки».

Фотій Степанович викладав у керамтехнікумі й профшколі мальовання. Він був висланий із Києва до Миргорода через те, що хтось доніс у ДПУ, ніби Фотій Степанович хоче тікати за кордон. У Миргороді Красицького дуже мучив директор технікуму Лука Петрович Калениченко, який був комуністом. І навіть Сластьон боявся Калениченка і не спілкувався з Фотієм Степановичем.

У Миргороді я започитував [22] гру на бандурі від кобзаря Івана Яроша, учня Крайченка. Крім Фотія Степановича, моїм вихователем був Іван Скляр, який робив бандури. Я постійно ходив до нього, дивився, і сам навчився робити бандури. Моя любов до бандури посприяла

тому, що я порозумівся з Красицьким, і ми стали друзями. Він мені й розповів, що його вислали. Фотій Степанович був не тільки учителем малювання, а й виховав у мене любов до всього українського.

Жив він у кімнаті, зашарашеній шкільними меблями. Він добре грав на сопілці, пам'ятаю, наспівував мені пісню «Без тебе, Олесею, буйний вітер віє, без тебе, голубонько, сонечко не гріє». Красицький, коли два роки працював у Миргороді, написав працю «Школа малювання». Метода його роботи малювати треба із лінії. Коли під лінійку провести лінію, то вона буде рівна, але мертва, отже учимось проводити від руки, щоб вона була жива і рівна. Але перш ніж провести лінію, треба над папером провести рукою. А тому перед малюванням командував: «Над папером, над папером!». Ми вивчилися проводити лінію. Пам'ятаю, він розповідає: «Був у мене учень Іван Годлевський, який проводив лінії краще, ніж я (потім він за контрреволюцію був заарештований). Коли я був на еподах у селі, а потім повернувся, то дружина мені й каже: був якийсь твій учень, але чогось усе озирався і в вікна поглядав. Я його погодувала, і коли він збирався йти, я кажу: «Напишіть хоч якусь записку Фотію Степановичу». А він попросив паперу і змієсть того, щоб написати, провів лінію. І коли дружина дала мені цей папір, то я зрозумів, що це Іван Годлевський».

Через два роки Фотію Степановичу дозволили повернутися до Києва. Це було взимку. Я провів його на станцію, він мені подарував портрет Шевченка своєї роботи. Згодом, 1948 року, коли мене в Коломині заарештували за участь у ОУН, то забрали і той портрет Шевченка, і мою бандуру.

Коли я вже вивівся в Києві в інституті, то Фотію Степановичу не дозволяли викладати і студентам забороняли його відвідувати. Я зіткнувся з Фотієм Степановичем у Київському художньому інституті, і він запросив мене до себе додому. Жив він у передмісті, на Приорці. Коли я підходив до будинку художника, то побачив його на даху: він тоді саме малював картину «Гість із Запоріжжя». Фотій Степанович мав дружину, дітей. Я пам'ятаю одну його доньку — гарну красуню.

Пам'ятаю, у 20-і роки в Миргороді проїздом з'явилася капела Олеса Корецького [23]. Він також народився в Миргороді, але жив у

Полтаві. Коли я йому пограв, то він запросив мене до своєї капели. (У мене не було шароварів, і я позичив малинові шаровари у Слєп'янова). В його капелу пішов також Іван Яриш. Корецький узяв ще й із Почапців Дем'яна Мензаренка, який грав по весіллях разом із сопілкою і скрипкою і був віртуозом гри. Він поступався тільки перед Ярошем. Мензаренко мав дружину і семеро дітей і жив тільки з кобзарського ремесла. Сам складав думи і пісні. Є «Пісня про сірїтку» — то це його. Він був високий, трохи незграбний. Сидючи на великодаї, він підводив очі під острішки брів, і хто не знав Мензаренка, думали, що він спіить. Окрім дум, він створив цілий цика гумористичних пісень і назвав його «Жовтневі витребеньки». Один куплет я дам'ятаю:

*Ще надворі не зима —
Жовтня витребеньки.
До куми біжить Хома
По льоду тоненьким.
На припічку знов млинці,
В тілді опрочки.
Уродили горобці
У старій вдовки...*

Була в нього й пісня «Лопатники»:

*Царська влада к чорту зникла,
А радянська не прийшла,
І лопата-лопатонька
По багатих куркулях гуляє тішла.
Телом ніч, страйкус містер,
В небі зорі не горять,
І в таку добу рушай
Чоловік по три, по п'ять.
В нас лопати за плечима,
Йдуть на хутор «щедрубать»...*

Через багато років, коли я вже повернувся з таборів, де відбував покарання за участь у ОУН, і жила у Донбасі, то написав Іванові Склярю листа й приїхав до Миргородя, де жила його сестра Ольга. Іван запросив мене до себе в гості до Києва. Коли я гостював у нього в Києві, ми довго вночі не спали, говорили про кобзарів, і я запитав про Мензаренка. Сталося так, що в голодному 33-му році він прола-

мала стінку й поліз до комори до Лузана, але там не було нічого, а був вінок цибулі, він узяв його на шийо і виліз із цибулею. А господар чекав із сокирою і Дем'янові відрубав голову. Люди сходманься, і один дід сказав, що це як Іван Предтеча, але в того на золотому блюді була, а ця в крові [24].

У Миргороді жила Гриць Доленко [25], син дяка, навчався у Києві в семінарії, але випивав і був трохи революціонер, і його виключили. Коли повернувся у Миргород, керував церковним хором, але піп його вигнав із церкви. Він складав тексти пісень. Є пісня «На високій дуже кручі над самісіньким Дніпром спить Шевченко у могилі непробудним вічним сном» [26]. Це Доленкова пісня. Є ще пісня «Розмова Шевченка із дубом»: «До тебе прийшов я, дубе, а ти стоїш, як князь...». І ще: «То серце — не серце, кашпук — то не гроші». Це все слова Доленка.

Доленко дружив із кобзарем Михайлом Кравченком. І в бур'яні той складав текст, а той мелодію підбирав. Раз Гриць запросив Кравченка до себе у гості, але сам був бідний, та ще й випивав, і жив із того, що мати проскури пекла для церкви. І коли гість сидів за столом, то стояла горілка і було само, а чарки не було. Гриць побачив на кухні лампадку і почав пити з лампадки. Кравченко вже відмовився пити, а Гриць каже: «Ще по лампадці вип'ємо — і все». Свідком був Іван Яріш. І відтоді це стало приказкою «Хлопці, по лампадці». У Яроша була сестра, жила у Братешках. То чи там він доживав віку, чи в Миргороді. Микола Соколов [27] грав із бандуристами, Пиріг [28] також.

Навпроти технікуму, із тильного боку, жив Петро Литвиненко [29], в нього була дружина Родіонівна.

Кушнерик був слабкий [30], це Тичина його витяг у Спілку.

Коли мені ще не було двадцяти років, у Дніпропетровську 1929 року мене за мій зв'язок із підпільною молодіжною організацією СУМ [31] було заарештовано. А на початку 30-х років засуджено на п'ять років Соловецьких таборів. Покару відбував у Карелії: УСЛОН, СЛАГ, Белбалтаг [32]. Відбуваючи покарання, я зробив бандуру і співав думу невільника. Там було багато петляорівців, які повірили в амністію.

У Полтаві я був висланий Степаном Скрипником [33] на дякона, а Сильвестром Лубенським — на священика.

Під час другої світової війни в Полтаві я очолював підпілля ОУН-мельниківців наприкінці 1941 — навесні 1942 років. Присягу в ОУН я складав у Києві в грудні 1941 року. Скласти присягу ми їздили з Іваном Андрійовичем Клименком. Це сталося біля Софії, біля пам'ятника Б. Хмельницькому, в будинку української поліції, на другому поверсі. Присягу приймав доктор Язю, був також полковник Коник із вищого проводу, був там сотник «чорних запорожців», Іван Андрійович Клименко там був, два молодики у німецькій формі були. По присязі я з Клименком пішов до генерала Миколи Капустянського (його не пускали з-за кордону, але він прийшов як лікар), він мене віншував і призначив керівником полтавського підпілля. Ми тоді привезли з Києва літературу: мельниківський журнал «Сурма», багато книжок про петляорівчину. Клименка згодом розстріляли німці.

У Полтаві жила Потапенко Олесь, дочка поета Володимира Самійленка [34], у неї був штаб бандерівців. Вона жила на вулиці Котляревського, навпроти скверика, мала доньку Оксану й сина Юрка.

Якось я йшов Полтавою і побачив німця, і він питає, як пройти до музею. Це був Петро Ключевський, він працював перекладачем у німців. Він мені подарував декалог «Десять заповідей націоналіста». А ще він мені подарував друга — Ярослава Мудрого, бандерівця. Коли Ярослава Мудрого заарештували німці, один поліцей приніс мені від нього записку: «Друже Миколо, я в тюрмі, на Кобеляцькій, мене хтось зрадив. Є можливість утечі, але в мене одібрали окуляри, а без них я сліпий. Запам'ятай, я з Підляшшя, 1914 року, викладач історії в гімназії». Я пішов шукати Ключевського, але він мене перший побачив. Я тільки хотів сказати про Мудрого, а він каже: «Мудрого розстріляли». Розстріляли його наприкінці 1942 року. Ми попрощалися назавжди. Я в Стопчатові знайшов згодом сестру Ключевського.

В тій записці ще було, пам'ятаю: «До Полтави приїжджав полковник Коник, але ти йому не вір». Він нічого не боявся і потискав руки німцям. Цей Коник загинув у Бродях.

Офіційно мельниківцями нібито керував Борківський, але підпіллям керував я [35]. Їздив із дружиною до Києва по літературу. У полтавському підпіллі були колишні петляорівці — Шаруда Сашко і Клименко Іван. Шаруда був начальником політичного відділу при поліції, а Клименко — кримінального. У підпіллі були й такі, хто

повернувся з еміграції, як-от той самий Іван Клименко з Оржиці. Він повернувся із Франції через 23 роки, повернувся — і його розстріляли. Були й напівлегальні члени ОУН. А я був у підпіллі, тому врятувався, коли німці розпочали арешти оунівців.

Десь напровесні 1942 року пізно ввечері на квартирі Борківсько-го (недалеко від Сонячного парку) мельниківці складали присягу. Я стояв надворі й дивився на вікна другого поверху. Раптом підійшов Микола Скрипниченко, він був начальником земельного відділу. Кажу: «Де ти був?». Відповідає: «У Борківського. Там складають присягу, але мене вигнали, не повірили мені». Кажу: «Не журися, у мене складеш присягу».

Ось слова цієї присяги: «Присягаю перед Богом і духом моїх предків на досмертну вірність українському народові, на Українську самостійну соборну державу, на послух і карність організації українських націоналістів, що їх очолювали полковник Євген Коновалець, полковник Андрій Мельник та інші наслідники. Так мені, Боже, допоможи у виконанні моїх обов'язків». Я читаю цю присягу, а вони перед ризою, перед Євангелієм повторюють.

Був такий Гришко Василь [36], його сестра В'юн [37] була в жіночому товаристві. Він був у німецькій розвідці, я у нього прийняв присягу. Він зараз у Америці. У мене присягу приймали також два брати Громи — Дмитро й Олексій. У Полтаві жив Володя Козир, 1918 року народження, він разом зі мною вчився на пасторських курсах (курси очолював Василь Потульницький). Козир ховався в Миргороді, а потім я з ним зустрічався на Буковині. Раз він, Шарий приїхав і сказав, що з вами буде говорити німецький полковник. Зустрілись у сестри письменника, в Потапенко, і німецький полковник пропонував закинути мене на радянський бік, але я не захотів.

Зрадив українське підпілля в Полтаві заступник начальника поліції Мірошниченко (він також був у ОУН). Напровесні 1942 року гестапо розстріляло в Полтаві дванадцять чоловік мельниківців, серед них — голова управи Федір Борківський, редактор газети «Голос Полтавщини» Петро Сагайдачний, учитель Олександр Дегас [38], начальник поліції Петро Чуй, Іван Клименко. Тоді ж німці розстріляли й мою першу дружину Діну Михайлівну, Шматько по батькові. До речі, з першою жінкою я офіційно не був розписаний. У мене лишилась дочка Оксана, яка нині живе в Луганську.

На моїй квартирі в Полтаві жив німецький офіцер, добре говорив по-російськи. Квартира була поряд із музеєм Жовтнева — Наріжна, вікно виходило на Наріжну. Одного ранку німець моєї дружині каже: «А где твой муж?» Дружина каже: «Пішов у село». А німець каже: «Ні, він у гестапо, заарештований». Вона хотіла бігти, а німець каже: «Тебе не пустять, я записку напишу». І щось написав. Черговий офіцер завіз її до кімнати, двері відчинилися. Там були два німці з гумовими палицями і вівчарка коло них. Наші хлопці стояли без сорочок, пошматовані плечі, спина. Дружина як побачила — сіла на підлогу: по галіфе вона впізнала Івана Клименка, той озирнувся і пальцем показав, що постріляють. Німець питає: «Твой муж есть?» Вона каже: «Немає». Щось спитали в Дегаса, тоді пустили на нього собаку, він зойкнув жіночим голосом, моя дружина зоміла.

Третім серед німців був заступник начальника поліції Мірошниченко. А командував німець: «Поверніться сюди лицем». Усі повернулися, а німець у Мірошниченка питає: «Всі вони присягу проти фюрера склали?» Серед заарештованих стояв і Скрипниченко Микола, начальник земельного відділу. «Крім цього, я цього вигнав», — сказав заступник начальника поліції і вказав на Скрипниченка. І це його врятувало.

Потім увечері моя дружина пішла мене шукати і її схопили два поліцаї. Далі гестапівці розстріляли дванадцять чоловік і мою дружину також.

Одного мельниківця мною було послано у Миргород по зв'язку, але він десь пропав.

Шаруда втік до Канади.

Наприкінці січня 1943 року, ще при німцях, я з дітьми евакуювався з Полтави. Я вже був одружений удруге. Дружина моя з Решетівського району. З нею я зустрівся так: я повертався з Києва, а моя Варвара [39] їхала з Дарниці, і ми так познайомилися.

Остання моя парафія була на Буковині. 1944 року я був заарештований Чернівецьким МГБ. 19 лютого 1945 року мене поїздом везли до Полтави, я втік із поїзда, зупинили поїзд і по мені стріляли, але я втік. Через три місяці піймали і вдруге везли до Полтави. 16 травня 1945 року я втік удруге, після поневірянь на Донбасі опинився в Коломиї (мій брат у Коломиї був начальником автоінспекції). Тут я був як Микола Біда, очолював боївку. Окружний провідник СБ Олесь

пов'язався з МГБ, викликав мене і сказав: «Ви — східняк, я вам не йму віри, ви повинні виконати атентат». Коли я пішов на задання, 16 травня 1948 року у коридорі парткабінету була засідка, мене обеззброїли, накинули плащі і через дорогу перевели в МГБ. Потім зв'язаного кинули в машину і відвезли у Станіслав, у МГБ, де мене мордували. У Станіславській тюрмі в камері смертників я просидів 15 днів. Дружина принесла мені передачу, її теж заарештували й посадили. Згодом смертну кару мені було замінено на 25 років ув'язнення. За мій «злочин» і дружину засуджено на 25 років. Дружина відбувала тюрму в Мордовії. Засудили і двох братів — офіцерів червоної армії, і шурика — Івана Головка — рідного брата письменника Андрія Головка. Головка помер десь на чужині.

Згадую, Рябченко [40] разів п'ять тікав із табору. Він теж кобзу започаткував від мене.

Я досі не реабілітований. Але держава моя бідна, то я й не хочу більших грошей [41]. Хай ідуть на розбудову України.

Примітки й коментарії

1. Ймовірно, мається на увазі радянський дипломат Петро Лазарович Войков, якого було вбито у Варшаві влітку 1927 р. Микола Сарма-Соколовський прибув до Миргорода близько 1926 р.

2. Галащенко Василь Пантелеймонович, у 20-х роках ХХ ст. був керівником миргородського міського (світського) хору. У 70-х роках жив у Києві.

3. Сітко Яків Петрович (нар. 17 березня 1903 р.) — миргородський співак, регент і бандурист. У 20-х роках був учасником Миргородської капели бандуристів, у 1946—1959 роках — Державної капели бандуристів. Працював також у Житомирській філармонії. Створив хор ветеранів праці при Миргородському районному будинку культури.

4. Ягуч-Павловичевський Симон, священик миргородської Воскресенської церкви УАПЦ, патріот України, пошуківий проповідник української ідеї. У 20—30-х роках зазнав утисків з боку радянської влади, був заарештований. Згодом служив у одному з монастирів України.

5. Скаляр Іван Михайлович (1906—1970), миргородський співак, композитор, бандурист, удосконалював бандури, майстер із виготовлення інших народних музичних інструментів, маляр, поет. Учасник Миргородської капели бандуристів (20-і роки), її керівник. Працював у Державному українському народному хорі під орудою Г. Верьовки (у 1944—1956 роках). Автор книжки «Київсько-харківська бандура» (1971). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

6. Гузь Петро Іванович (1895—1959), бандурист. Народився в с. Лютецьці Гадяцького повіту. Із 3-річного віку невдалий. Навчався гри у відомого миргородського кобзаря Михайла Кравченка. Свідок спалення Лютецьки червоною армією в липні 1920 року. Брав участь у Миргородській капелі бандуристів, мандрував із нею. Виконавець дум і народних пісень, автор власних пісень і дум, у яких критикував сталінську дійсність і голодомор. З утвердженням радянської влади його твори вимушено набули офіційного звучання.

7. Тут у спогадах неточність. Очевидно, мається на увазі Микола Федорович Хрестовий (нар. 1894 р.), редактор газети «Боротьбисть». Був репресований у 30-х роках.

8. Лісок Мотар — райони в Миргороді. Почапці — село поблизу Миргорода, нині в межах міста.

9. Скаляр Іван Іванович (нар. 1900 р.), миргородський бандурист, танцюра, виконавець комедійних ролей. Походив із музично обдарованої співучої родини. До заняття бандурою і співом його спонукало знайомство з Опанасом Сластьоном. Із середини 20-х років брав участь у Миргородській капелі бандуристів, сам виготовляв кобзи. 1935 року через переслідування національно-свідомої інтелігенції пішов із капели. Мав фах бухгалтера. Після Другої світової війни працював у Державному українському народному хорі.

10. Скаляр Михайло Іванович, брат Івана Івановича, брав участь у Миргородській капелі бандуристів (20-і роки), у Державному українському народному хорі (40—50-і роки), у Миргородському хорі ветеранів праці (60—70-і роки).

11. Нині це вулиця Троїцька, біля в'їзду на територію курорту.

12. Яріш Іван Максимович — миргородський бандурист, учень кобзаря Михайла Кравченка. Грав також на інших народних інструментах. Як кобзаря його шанував О. Сластьон. Грав у Миргородській і Полтавській капелах бандуристів, декламував, трюхи малював. Був одружений із Єфросинією Корецькою, сестрою Олександра Корецького — першого керівника Миргородської капели бандуристів.

13. Бездь-Харченко Семен Семенович (1878—1972), бандурист і співак, учасник Миргородської капели бандуристів. Протягом деякого часу жив у Полтаві, 1912 р. — у м. Кобеляках. Добрий знайомий і співробітник Панаса Мирного в Подставській казенній палаті. Був знайомий із Миколою Лисенком, Філаретом Колесою, Опанасом Сластьоном. Похований у Миргороді.

14. Коробка Павло Іванович, один із зачинителів Миргородської капели бандуристів, виконавець дум, історичних народних пісень. Навчав гри на бандурі багатьох миргородських хлопців.

15. Тарас Шевченко зупинився в хаті козана Коробки під час перебування в Миргороді 1845, 1846 та 1859 років. Нині це вулиця Шевченка, будинок № 6/2.

16. Чумак Ничипір Васильович (бл. 1892, м-ко Шишаки Миргородського повіту — 15.05.1938) — просвітянин, бандурист, художник, поет. Навчався в Миргородській художньо-промисловій школі ім. М.В.Гоголя, де став членом «Юнацької спілки», за що його виключено зі школи. Згодом працював учителем цього закладу. Художник ілюстрував книжку оповідань для дітей, яку близько 1915 р. написав Дмитро Соловей. Один з ініціаторів створення «Просвіти» в м-ку Шишаках у квітні 1917 р. Виступав із бандурою, виконував думи й пісні. Як бандуриста його високо цінував письменник Андрій Головка. 11 червня 1931 р. Н. Чумак був заарештований, змушений у контрреволюційній діяльності. 21 лютого 1932 р. його звільнено, але заборонено проживати в 12 містах країни. Перебував під наглядом ДПУ-НКВС. У листопаді 1937 р. заарештований удруге. Його змусили зізнатися, що брав участь у повстанні Дубчака в Миргороді 1919 р. Розстріляний за вироком «трійки». Місце поховання невідоме.

17. Глушко Федір (Хведь), шишацький кобзар, побратим Сарма-Соколовського, хрещений батько його доньки Оксани. Наприкінці 20-х — на початку 30-х років ХХ ст. у кобзарських колах Глушко виконував заборонену радянською владою «Пісню про Мазепу», створену кобзарями на слова вінницького поета Валер'яна Тарноградського «З Полтавського бою». На основі цієї пісні Сарма-Соколовський зробив свій власний переспів — варіант думи, надавши текстові виразніших історичних акцентів. Ці твори виконувалися кобзарями в колах надійних людей. Сарма-Соколовський присвятив Федорові Глушкові свою поему-думу «Анафема» (Дрогобич, 1998).

18. Сітко Микола Петрович, учасник Миргородської й Харківської капел бандуристів. Покінчив життя самогубством у 30-літньому віці.

19. Сарма-Соколовський тут описує події 1926 року, коли був убитий Микола Георгійович Базилевський (1893—16.04.1926), настоятель Успенського собору в Миргороді. Він мав великий вплив на парафіян. Був застрелений невідомими особами неподалік його помешкання. Убивць не було знайдено. Серед жителів Миргорода досі побутує переконлива версія, що священика було знищено з намови офіційних органів влади, а щоб підірвати авторитет УАПЦ, пущено поголос, що вбивство ібито вчинене представниками цієї конфесії.

20. Ідеться про Троїцьку церкву м. Миргорода.

21. Тобто, у Воскресенській церкві м. Миргорода.

22. Тут: навчився основ гри.

23. Корещакій (Корицький) Омель Іванович — перший керівник Миргородської капели бандуристів із 1925 року. На кобзі грав також його брат Йосип.

24. За даними дослідника українського кобзарства Богдана Жеплинського, Дем'ян Минзаренко (нар. 1889 року), який у 20-х роках мандрував із капела-

ми, був репресований 1936 року. — Дія: Реєстр народних співців, які були звиньчені у 30-х роках або доля яких невідома. (Склад Богдан Жеплинський, м. Львів) // Українська культура — 1992. — № 6. — С. 27.

25. Ім'я назване помилово. Насправді це Яків Дмитрович Доленко (бл. 1873—23.03.1917), миргородський поет і пісняр, публікувався в часописах «Рідний край» (1906), «Рада» (1909). Миргородські кобзарі виконували пісні на його слова. Багато з його пісень стали вважатися фольклорними. Жив на Мочарі, неподалік від родини бандуристів Схлярів. Син Якова Доленка Іван теж став бандуристом, у 20-х роках виступав разом з іншими миргородськими кобзарями. Донька Наталя Яківна Доленко (1906—1976) одружилася з відомим миргородським бандуристом, артистом і силчемо-борцем Іваном Федоровичем Корицьким (1899—1983).

26. Про цю пісню Доленка згадує також миргородський журналіст і кобзар Петро Горбенко в статті «Літературна Миргородщина» («Прапор перемоги». — 1983. — 17 червня).

27. Соколов Микола Михайлович (1906—1994), миргородський співак (тенор) і бандурист. Із 1925 року брав участь у хорі Миргородської Воскресенської церкви, у виставах Народного дому, з 1936 — у Миргородській капелі бандуристів. Був солістом Державного українського народного хору, артистом Житомирської філармонії. Помер і похований у Миргороді.

28. Пиріг (Пирогов) Олександр Гаврилович (1907—1992), миргородський бандурист, родом із с. Шахворостівки. З 1927 р. — учасник Миргородської капели бандуристів, із 1944 — Державного українського народного хору, Державної капели бандуристів. Помер і похований у Миргороді.

29. Литвиненко Петро Григорович (1905—1990), у 30 — 40-х роках був учасником Миргородської капели бандуристів, у 70 — 80-х роках — учасником Миргородського хору ветеранів праці. Похований у Миргороді.

30. Кушнерик Федір Данилович (бл. 1876—1941), кобзар, родом із містечка Великої Багачки. Незрячий із 6 років. Учень миргородського кобзаря Михайла Кравченка. Співав історичні думи і народні пісні. Після жовтневого перевороту у його творчості переважали пісні, де схвалювалася радянська влада та її діячі. Член Спілки письменників України. Сарма-Соколовський вважав його кобзарську майстерність невисокою.

31. СУМ — Спілка української молоді.

32. УСЛОН — «Управление Соловецких лагерей особого назначения». СЛАГ — «Соловецкие лагеря». Белбалтаг — «Беломор-балтийские лагеря».

33. Скрипник Степан (1898—1993), церковник ім'я Мстислав — один із провідних діячів Української Автокефальної Православної Церкви, з 1965 р. очолює УАПЦ в діаспорі, з 1990 р. — Патріарх Київський і всієї України УАПЦ. Небіж Симона Петлюри.

34. Сарма-Соколовський тут помиляється: Оляся (Олександра Мусіївна) Поталенко була донькою не Володимира Самійленка, а полтавського поета Мусія Ковченка (1864—1922). Вона — дружина Митрофана Поталенка, дітя української кооперації, репресованого 1937 року. Працювала в полтавській організації Українського Червоного Хреста, була членом ОУН. 1943 року виїхала з України. Померла 1948 року, похована поблизу Мюнхена.

35. Боржавський Федір, в роки Української революції 1918—1921 рр. служив в Українській армії; в роки німецької окупації був бургомістром Полтави, очолював міську управу, був керівником оунівського підпілля в Полтаві. Сарма-Соколовський, напевно, децю перебільшує свою роль у керівництві полтавським оунівським підпіллям.

36. Гришко Василь Іванович (нар. 1914) — письменник, публіцист, громадський діяч. 1929 р. був замишувачем у притягненні до СБУ, 1936 р. виключений з літературного факультету Харківського університету. Був заарештований, у 1937—1939 рр. відбував ув'язнення на Колмі. З 1940 р. жив у Полтаві, де під час німецької окупації працював журналістом. Учасник українського підпілля. 1943 р. виїхав на Захід, жив у Німеччині, США. Автор кількох публіцистичних книжок.

37. В'юн Галина Іванівна (1912—1972), з дому — Гришко. Сестра Василя Гришка. Педагог за освітою. За радянської влади зазнала утисків як донька петлюрівського офіцера. Під час німецької окупації була головою Полтавської організації Українського Червоного Хреста. Пов'язана з оунівським підпіллям. З 1943 р. — громадська діячка на еміграції. Авторка книжки «Під знаком Червоного Хреста в Полтаві (1941—1942)» (Детройт, 1973).

38. За іншими даними (В. Ревежук), його прізвище — Дигас; ще інше джерело називає його Дигусом (Див: Марченко Микола. Спецповідомлення СД, СС, НКВС. — Миргород, 1997. — С. 15).

39. Варвара Степанівна Камюко — друга дружина М. Сарми-Соколовського, нині мешкає в м. Новомосковську Дніпропетровської області.

40. Рябченко Леонід Іванович (нар. 1925 р.), друг Сарми-Соколовського по ув'язненні й таборам. Був засуджений за «антирадянську агітацію» на 25 років концтаборів. Двічі утікав, за що йому додавали ще двічі по 25 років. Після десяти років неволі був реабілітований спочатку частково, згодом — повністю. Нині живе в с. Красногорівці Великобагачанського району, є козак-ком Миргородського полку Українського козацтва.

41. М. Сарма-Соколовський як не реабілітований до кінця життя одержував мінімальну соціальну пенсію — 30 гривень.

Спогади Миколи Сарми-Соколовського записав Микола Марченко 28—29 грудня 1997 року в м. Новомосковську Дніпропетровської області.

Редагування, передмова, коментарі й примітки — Людмила Розсоха.

СПРАВА ПРО МОРКВУ (До історії роду Петлюр)

СЕРЕД порівняно невеликої кількості документів Державного архіву Полтавської області, що містять відомості про трагічну сторінку історії українського народу — примусову колективізацію та голод 1932—1933 рр. — особливу цінність мають матеріали фонду Полтавського кущового народного суду. Кримінальні справи за звинуваченням мешканців Полтави та навколишніх сіл переконливо свідчать про нелюдські методи здійснення колективізації та про те, що переважна більшість злочинів, віднесених до компетенції народного суду, була пов'язана з продовольчими труднощами як на селі, так і в місті.

Сумна доля, що спіткала тисячі розкуркулених, безпідставно засуджених, «розпроданих» за несплату податків та невиконання «твердих завдань», не оминула й тих небагатьох представників роду Петлюр — далеких родичів Головного Отамана, що мешкали у Полтаві та Полтавському районі (про цю гілку роду див: Мокляк В. О. Матеріали до родоводу Петлюр//Полтавська петлюріяна. Вип. 4. Матеріали 5 Петлюрівських читань. — Полтава, 2001. — С. 20—32). Документи кримінальної справи за звинуваченням Тетяни Йосипівни Петлюри у невиконанні «твердого завдання», що полягало в здачі державі сорока кілограмів моркви (яких, до речі, при обшуку знайдено не було), свідчать самі за себе й коментарів практично не потребують. Варто лише, мабуть, звернути увагу читача на промову «оборонця» Шевченка та той не зовсім типовий факт, що вища судово інстанція — Полтавський міжрайонний суд — відмінив вирок кущарсуду, хоч не як «не відповідаючий соціальної небезпеці скоєного», а лише для розшуку чоловіка, «якого й слід притягати було до

відповідальності». Як би там не було, на цьому справа про сорок кілограмів моркви й закінчилась. Згодом Яків Федотович та Тетяна Йосипівна оселилися в Полтаві, де й померли. Документи кримінальної справи значно доповнюють біографічні відомості про одну з гілок роду Петлюр, представники якої й досі мешкають на Полтавщині.

Документи публікуються із збереженням мовних та стилістичних особливостей. Помилки в написанні, що не мають смислового значення, виправлені без застережень. Слова, доповнені упорядником, взято у квадратні дужки.

* * *

**Довідка Мар'їнської сільради Полтавського району
про майновий стан Петлюри Якова Федотовича**

4 грудня 1930 р.

Дана ця громадянину х. Васильцівка Мар'їнської сільради Полтавської міської ради Петлюри Якову Федотовичу в тому, що до революції він жив при батькові, у якого було землі 3 дес., 1 корова, 1 конячка, 1 хата, повітка, клуна, 1 саж при 9 їдцях. Зараз він господарює самостійно від батька, являється членом СОЗу «Нове життя», рілної землі було 9 десятин, яка усуспільнена, крім садоби 0,25 дес., із худоби має 1 корову, із будівель 1 хата, 1 сарай, 1 саж, клуна при 6 їдцях, що слідитися.

Голова сільради
Секретар

Павлюченко
Карамушка

ДАПО, ф.р-2020, оп.1, стр.519, арк.21.

* * *

**Довідка правління Васильцівського товариства спільного обробітку
землі «Нове життя» про членство Петлюри Якова Федотовича**

13 березня 1931 р.

Дана ця члену артїлі «Нове життя» Петлюри Якову Федотовичу в тім, що він дійсно состоїть членом цієї організації з початку існування з 1929 року з грудня місяця, в тім і дано цю справку.

Правління
Рахівник

підпис
підпис

ДАПО, ф.р-2020, оп.1, стр.519, арк.22.

* * *

**Довідка Мар'їнської сільради Полтавського району
про майновий стан Петлюри Якова Федотовича**

14 січня 1932 р.

Цим Мар'їнська сільрада стверджує, що громадянин Петлюра Яков Федотович до революції має землі 6 дес., корови 2, коней 2, хата 1, комора 1, 2 хліви, спекулював худобою та різав свині для торгу на ринку.

Після революції: землі 9,25 дес., волів 1 пара, коней 1, хата 1, комора 1, сарай 2, клуна, займався спекулянтством, платив промодаток.

Було доведено плану: хліба 0,60 ц, моркви 0,40 ц, прядива 0,10 ц. Зараз мешкає сам невідомо де, сім'я дома.

Голова сільради
Секретар

підпис
підпис

ДАПО, ф.р-2020, оп.1, стр.519, арк.9.

* * *

**Постанова про притягнення до відповідальності
Петлюри Тетяни Йосипівни**

24 січня 1932 р.

Я, міліціонер 3 району міліції Бурда, розглянув матеріал про невиконання твердого завдання моркви, прядива, знайшов, що Петлюри було дано сільрадою тверде завдання моркви 0,40 ц, прядива 0,10 ц, з якого не виконано нічого, а тому на підставі вищезгаданого та керуючись 126 арт[икулом] К[арного]-П[роцесуального] К[одексу], ухвалив:

Петлюру Тетяну Йосипівну, 30 років, притягти в цій справі за 58-2 арт[икулом] К[арного] К[одексу], постанову оголошено.

Петлюра
Міліціонер

Бурда
ДАПО, ф.р-2020, оп.1, стр.519, арк.10.

* * *

Протокол допиту свідка Петлюри Тетяни Йосипівни

24 січня 1932 р.

Я, міліціонер 3 району міліції Бурда, опитав гром. х. Васильці Мар'їнської сільради Петлюру Тетяну Йосипівну, 30 років, малограмотна, середнячка, одружена, не судилась, має сім'ю 6 душ, про що попереджено 89 арт. К[арного] К[одексу].

ПОКАЗЯК

що плану твердого завдання не було, як то морква і прядиво, і сіврада про це нам не повідомляла, більше додати не може нічого.

Протокол був мені прочитан, усе з моїх слів записано вірно, в чом розписуюсь.

Міліціонер

Петлюра

Бурда

ДАПО, ф. р-2020, оп. 1, спр. 519, арк. 8

* * *

З протоколу засідання Полтавського кущового народного суду

1 лютого 1932 р.

Доповідажено справу:

підсудна Петлюра Тетяна Йосипівна, 30 років, малописьменна, одружена, сім'ї 6 осіб. Землі не має, в артілі вона. Я член артілі «1 Травня». Маю хату і більш нічого. Хата під соломою. Майно інше продано. Була ще хата, сарай, комора, клуня, погрібник. Податку не знаю скільки платив чоловік. До вступу в артілю було землі 9 десятин, корову та коней мала. Не судима і під саіством не була. Зараз чоловіка у мене немає. Не знаю, де подівся. Зараз мене восени вичищено з артілі. Мені невідомо, позбавлена я права голосу чи ні. Винною себе не визнаю. Пояснив: у мене зняли цибулю, прядиво та буряки. Чоловік мій займався хліборобством та баришничав, коли можна було. Торгував він свининою. Чоловік мій мав право голосу, а може зараз і позбавив, як вичищено з колгоспу. Коли мене вичищено з колгоспу, мені невідомо, чи накладували на мене тверде завдання по хлібозаготівлі. Про виконання завдання на моркву мені не відомо було і дізналась тільки тоді, коли прийшов міліціонер для допиту. Останній час я не давала хліб державі, бо не маю його. Розпродано мене було за штраф, який наклали за несплату страховки.

Свідок Сивирін Федір Олександрович

На підсудно було накладене завдання, як то морква, цибуля, то вона не виконала його. Крім того, вона не виконала хлібозаготівлі 50 пудів хліба. Податку вона платила 380 карб. Вичищено чоловіка підсудної за те, що він займався торгівлею та мав зв'язок з куркульською. При трусі у неї було знято прядиво, а моркву не дала і не знайдено. Чоловік підсудної сам утік з села, коли його було вичищено з колгоспу. Продано чоловіка підсудної за страховку. Під час хлібозаготівлі я сам сповіщав підсудно про виконання завдань, але вона нічого стявлялась до цього.

Гром[адський] об[в]инувач[и] На сьогоднішній день ми спостерігаємо загнічення та перевод хліба на сахарі, аби не здати на хлібозаготівлю. Крім того, чоловік підсудної скрився, а дружина веде розкладницьку роботу, а тому суд покарає її, як вимагає артілю.

Оборонець Шевченко: Покладене завдання не виконано підсудною. Вона усе намагаться шкодити виконанню хлібозаготівлі, і далі прикладу іншим свідкам не виконувати завдання. Отже, розглядаючи цю справу, суд повинен урахувати, що підсудна походить з сім'ї крамарів, тому суд покарає підсудно, як вимагає закон.

Підсудна: Прохаю не засудити мене дуже.

Суд іде на нараду, по виході оголошено вирок.

Нарсуддя

Секретар

підпис

підпис

ДАПО, ф. р-2020, оп. 1, спр. 519, арк. 15—16.

* * *

З вироку Полтавського кущового народного суду

1 лютого 1932 р.

«Кущарсуд м. Полтави та його району», розглянувши справу кримінальну по звинуваченню Петлюри Тетяни Йосипівни, в тому, що не виконала городнигу та технічних куатур, а саме: моркви 0,40 ц, прядива 0,10 ц, буряки, цибулю й прядиво зняла, моркву не виконала й від виконання відмовлялась, тоді як мала змогу виконати, від чого заісно ухвалється, чоловік займався перекупською свиней, за що викинути з артілі. Звинувачена винуватою себе не визнала й пояснює, що завдання не давались, а прийшли й забрали без всяких попереджень, таке пояснення не заслуговує на увагу, тому що, як ствердили свідки, що звинувачена вповні мала змогу виконати, але заісно від виконання ухвалється, чим підкріпає різні зобов'язання перед державою, за що й мусить відповідати, а тому нарсуд— присудив:

Звинувачену Петлюру Тетяну Йосипівну, куркульку, за 58 ч. 2 арт(икулу) [Карного] [Кодексу] визнати винуватою і підвергнути до позбавлення волі на три роки з конфіскацією майна в користь держави на 100 (сто) карб. В забезпечення конфіскації майна наложив арешт на таке, визначену міру соціалістичну відбувати в далеких таборих ув'язнення СРСР. Міру запобігання до вступу вироку в законну силу — засуджену обрати під варту. Судвирати покласти на засуджену. Термін оскарження 5 днів до міжрайсуду.

Підписи

ДАПО, ф. р-2020, оп. 1, спр. 519, арк. 17.

зважаємо, а тому... Вирок нарсуду скасувати і справу передати на новий розгляд в той же нарсуд, але в іншому складові для притягнення до відповідальності чоловіка касаторші, з-під варті Петлюри Тетяну звільнити. По цій справі ухвала остаточна.

Оригінал за належними підписами.
З оригіналом згідно.

Секретар

підпис
ДАПО, ф.р-2020, оп. 1, стр. 519, арк. 26

* * *

Інформація Мар'ївської сілради Полтавському
куцтовому народному суду про відсутність
Петлюри Я. Ф. за місцем проживання

12 квітня 1932 р.

Повідомляємо, що гр-на Петлюри Якова Федотовича нема зовсім на території Мар'ївської сілради, вибув зовсім якби в м.Полтаву.

Голова сілради

підпис

Секретар

підпис

ДАПО, ф.р-2020, оп. 1, стр. 519, арк. 26

ПОЛТАВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЄВОЇ ДОЛІ М. РУДИНСЬКОГО (1917—1924 рр.) ТА ЕПІСТОЛЯРІЙ ЙОГО СЕСТРИ Є. РУДИНСЬКОЇ

ЗНАМЕННІ події початку весни 1917 року мали вирішальне значення для України, що стала на шлях творення самостійної держави. Значна частина інтелігенції, котра мешкала поза межами рідного краю, усвідомила свій снітівський обов'язок і стала повертатися до України. Так навесні 1917 року з Петрограда до рідної Охтирки прибув і молодий Михайло Рудинський.

Спочатку на пропозицію Полтавського губернського земства він читав лекції з історії на курсах для вчителів у Лохвиці й Зінькові. Згодом на вчительському з'їзді його обирають головою Педагогічного бюро земства. М. Рудинський налагоджує видання підручників, навчальних посібників, творів класиків рідного письменства, передусім Тараса Шевченка, переклади з чужих мов.

У Полтаві М. Рудинський близько зіштовся з місцевими інтелектуалами, діячами української науки й культури — Г. Коваленком, К. Мощенком, А. Падахою, В. Щепотьєвим, В. Щербаківським, Г. Ващенком, Д. Солов'єм. З 1917 року він почав викладати у двох місцевих українських гімназіях, читав лекції на педагогічних курсах і в педагогічному інституті, розробив програму краєзнавчої діяльності у гуртках вивчення краю і розробив концепцію Українського університету в Полтаві. Восени 1918 року розпочав свою роботу університет.

Поряд з такою плідною видавничою й педагогічною діяльністю Рудинський займається ще й науковою, пам'яткоохоронною і музейною роботою. Життя українця-патріота було сповнене гарячим бажанням рятувати історико-культурні цінності рідного народу, зберігати й формувати музейні збірки.

Охороною пам'яток на Полтавщині в 1917—1919 рр. опікували-

ся три організації, що мали характер урядових інституцій. У лютому 1919 року утворився губернський комітет з охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи на Полтавщині (губкомис). У цьому комітеті М. Рудинський обіймав посаду вченого секретаря до свого від'їзду в Київ 1924 року. Члени губкомису зуміли налагодити облік і охорону пам'яток. Вони рятували від загибелі історичні, культурні й мистецькі цінності, збирали й вилучали їх у покинутих нащадками козацько-старшинських родів, дворян та інтелігенції маєтках.

Діяльний вчений секретар, М. Рудинський виступив з низкою наукових доповідей, пов'язаних з мистецтвознавством і археологією. Його перше дослідження у хроніці наукового видання характеризували так: «Докладчик у стислій популярній формі виявив перед слухачами справжнє архітектурне обличчя Полтави, показавши їм на численних фотографіях багато такого, мимо чого вони проходили не звертаючи увагу. Охарактеризувавши Полтаву як місто, яке з самого початку заснування свого носить на собі тавро провінціалізму, він ілюстрував це особливо на пам'ятках, які збереглися від трьох найвидатніших перебудов Полтави, а власне: на архітектурі барокової кінця XVII ст., на рококо другої половини XVIII ст. і на ампірі перших десятиліть XIX ст. Реферат викликав жваві дискусії... і рекомендували... видрукувати окремою брошурою для розповсюдження серед ширших кругів громадянства».¹

Впродовж XX ст. брошура М. Рудинського про архітектурне надбання міста мала й нині, на початках XXI ст., має своє незаперечне значення. Нею користуються і краєзнавці, і науковці, і шанувальники історії рідного краю. Тож заслужено її перевидали 1992 року в Полтаві.²

На засіданнях наукового товариства М. Рудинський виголосив також доповіді «Стації неолітичної доби по берегах Ворскли на Охтирщині», «Найцінніші речі з художнього відділу музею Полтавщини» (про останню ми нижче скажемо).

В академічних «Записках» за 1919 рік значиться: «В результаті праці нового комітету було відкрито картинну (образову) галерею, центральну бібліотеку і положено початок бібліографічного інституту».³ Справа з організацією картинної галереї була покладена на Михайла Рудинського.

У своїх спогадах колишній директор природничо-історичного музею Полтавського губернського земства В. Ніколаєв писав, що він разом з М. Рудинським навесні 1919 року прибув до Диканьки. Вони оглянули величезний палац на 100 кімнат і зробили опис історико-культурного майна. «Буквально наповнено в окремих кімнатах (вітальнях, кабінет князя, буфетах, канцелярії) картинами, в тому числі численними портретами роду Кочубеїв, старовинною бронзою, коврами, gobеленами, цінним фаянсом, порцеляною і склом, старовинною зброєю, дрібницями і т.д. Збереглися і старовинні меблі різних стилів, в тому числі і виготовлені кріпаками князів Кочубеїв. Велими багато були представлені столові й чайні сервізи з англійськими, французькими і австрійськими марками, а один столовий сервіз, виконаний у Франції, був весь зі скла з монограмами Кочубеїв із золота. Величезну цінність представляла також знаменита бібліотека, що розміщувалася не в палаці, а у службовому будинку (конторі). Вона займала цілу кімнату і розміщена була в чудових книжкових шафах роботи місцевих майстрів; в цій бібліотеці, що належала міністру при імператриці Катерині II графу Безбородьку, були зібрані книжки лише XVII і XVIII ст. у дорогих шкіряних палятурках».⁴

7, 14 і 21 квітня 1919 року з Диканьки до Полтави було вивезено 236 картин італійських, голландських і фламандських майстрів пензля, 25 ікон, 332 зразки порцеляни, 72 штуки зброї, 67 бронзових речей, 58 книг мистецького змісту та інші унікальні предмети. Символічна цінностей, залишених у палаці, а також бібліотека графа Безбородька, згоріли восени 1919 року.

Впродовж березня — червня до новозаснованої галереї надходили твори мистецтва від дворян Маламів, Єлагіних, Аглаїмових, Кондрацьких, Гудим-Левковичів, княгині Меццержської, нащадків відомого українського поета-романтика Левка Боровиковського, полтавського портретиста В. Волюка, від інтелігентів та інших, що мали дрібніші збірки. На полтавській дачі відомих мистців Мясоедових віднайшли роботи Івана Мясоедова. Згаданий вище В. Ніколаєв у своїх спогадах писав, що він знайшов полотна І. Мясоедова та його унікальну колекцію фотографій натурників і натурниць. Усе це передали до картинної галереї.

Експонати музейного значення збиралися також по всій Полтавщині. Їх привозили до Полтави з маетків князів Рєпніних з Яготина, графів Капністів з Обухівки, Галаганів із Сокиринців, нащадків відомого історика Іловайського з Обазівки під Полтавою, відомої родини Гоголів-Яновських з Васмаївки на Миргородщині. Наприкінці травня з маетку князів Рєпніних привезли велике зібрання західноєвропейського малярства, виконаного у першорядних копіях.

Початок картинної галереї у Полтаві показала колекція звісного маляра-передвижника М. Ярошенка, заповідана рідному місту. Її привезли в листопаді 1917 року з Петрограда і розмістили у вестибюлі театру Просвітнього будинку на Гоголівській вулиці. Колекція творів М. Ярошенка була привезена завдяки гласному Полтавському земству Я. Імшенецькому і артистові-малярові А. Щербі.

За заповітом вдови Миколи Ярошенка — Марії Палаїни колекція повинна була розміститися у спеціально зведеному будинку з написом «Музей імені Миколи Олександровича Ярошенка». Один з пунктів заповіту звучав так: «Колекція ця ні поповненню, ні скороченню, ні поєднанню із іншими творами мистецтва не підлягає, а повинна зберігатися в тому складі, в якому буде передана Полтавському губернському земству». Ці названі та інші умови заповіту не були втілені в життя.

За період 1917—1920 рр. в Україні калейдоскопічно мінялася влада, керували різні політичні сили, становище було хистке, нестабільне. В таких умовах національна інтелігенція робила одне: рятувала і зберігала історичні, культурні, мистецькі пам'ятки і цінності, відкривала музеї, бібліотеки, архіви. Цю гуманістичну місію полтавські інтелектуали намагалися по можливості виконати. Одним із чільних діячів був Михайло Рудинський, котрий мусив на певний час відійти від лобих його серцю археологічних завдань.

1919 року М. Рудинський як діяч на музейній ниві писав, що «обхід всіх реквізованих помешкань і кілька експедицій на повіті зберегли від загинелі сотні коштовних речей мистецтва».⁶

Навесні названого року він склав експозицію картинної галереї у двоповерховому будинку українських дворян Булюбашів. Директор галереї М. Рудинський доповідав про найцінніші речі галереї шановним членам Українського наукового товариства дослідження й

охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. На основі цієї доповіді він написав текст для видання «Музей мистецтва. Коротенький провідник» (Полтава, 1919). У першу чергу автор наголошує на тому, що «мистецтво, призване облагородити людську природу, особливо потрібно нам в наші страшні й жорстокі дні, так само, як і Музей потрібний для того, аби вочию довести необхідність зберігати для нащадків великі здобутки людського генія».⁷

На першому поверсі для відвідувачів були представлені малярські композиції різних національних шкіл, скульптура, бронза, порцеляна, мебелі гарнітури країн Західної Європи від часів Відродження до середини XIX ст. Горішній, тобто другий, поверх був відданий для експонування подарованої для Полтави збірки нашого земляка, передвижника М. Ярошенка. Окрім цього, до експозиції були долучені ті твори, що надійшли до картинної галереї під час її комплектування. Тут вагоме місце зайняли великі полотна на античну тематику Івана Мясоедова.

Про картинну галерею свого часу писали не лише її засновник і перший директор, а й журналісти, музейні співробітники. Серед цих матеріалів заслуговують на увагу, приміром, статті етномистецтвознавця Якова Риженка. 1925 року в харківському журналі «Червоний шлях» він писав, що у галереї зосереджено «до 5000 речей, великої мистецької вартості картини, меблі, бронзи, порцеляни. Між речами галереї є уніками світового значення».⁸ Докладніше Полтавську картинну галерею Я. Риженко охарактеризував у документі, що нині зберігається у відділі рукописів академічного інституту в Києві (ми вперше подаємо до друку, дивіться додаток).

Ми дозволили собі дещо деталізовано розповісти про життя і діяльність видатного діяча на ниві української науки і культури Михайла Рудинського, бо це пов'язано з публікацією листів його сестри Євгенії Яківни до мене як мистецтвознавця.

Знайомство наше почалося 1971 року, на другий рік моєї праці в Полтавському художньому музеї на посаді завідувача відділу. Я виїхав до Києва з єдиною метою, щоб переглянути графічні твори полтавських мистців доби Української Народної Республіки. Жила Євгенія Яківна в центрі Києва на вулиці, що вела до оперного театру і є перпендикулярною до нині гомінкого Хрещатика.

Піднімаюся по сходах, двері до помешкання на другому поверсі відчиняє жінка поважного віку. У великій кімнаті, заставленій меблями і різними речами, з високою стелею, відбувається наша зустріч. Спочатку слова загального характеру, і ми переходимо до огляду графічних робіт часів молодості господині, що гостинно приймає мене. Я зачаровано адиваюся в аркуші, де так мистецько улажено графічні засоби з відповідним літературним текстом, передано дух і настрої сценки, добірно знайдено орнаментальні композиції українського характеру. Я вже попередньо був добре ознайомлений з книжковою і журнальною графікою 1890—1900-х років, тобто періоду поширення історичних стилів, еклектики, модерну. А це було щось нове, відмінне від баченого. Прийшло розуміння того, що в Полтаві доби УНР зібрався гурт талановитих мистців, яких прилучив до ілюстрування і komponування обкладинок різних видань молодий М. Рудинський. І для мене Михайло Якович постав поважною постаттю. До того ж господиня помешкання почала докладно розповідати про свого брата Михайла Яковича активно збирав експонати для картинної галереї, був першим директором. І не просто адміністратором, а ще й здібним мистецтвознавцем і автором першого путівника експозиції мистецьких цінностей, що були відкриті для широкого кола громадськості.

Наприкінці нашої зустрічі я показав Євгені Яківні копії з архівних документів під грифом «таємно». На них я випадково натрапив 1970 року в Державному архіві Полтавської області, коли докладно вивчав історію Миргородської художньо-промислової школи ім. М. Гоголя. Про ці папери в Полтаві я нікому не говорив і не показував їх. Це були, так би мовити, «компрометуючі» інформаційні документи на працівників Центрального пролетарського музею Полтавщини (список і акт обстеження), зроблені чиновниками окривідділу наросвіти, окрадмінвідділу та окривідділу ГПУ за 1924 рік.⁹ У списку були подані характеристики на М. Рудинського як на директора музею, його сестру Є. Я. Рудинську, К. В. Моценка, М. І. Гавриленка та інших з точки зору політичної благонадійності до радянщини. У другому документі резюме було такого змісту: звільнити з посади М. Рудинського та його компанію і «передати музей в руки члена партії або ж перевіреного безпартійного працівника».¹⁰

Євгенія Яківна уважно прочитала копії з архівних документів, сумно зітхнула, віддала їх мені і тихо подякувала. На її обличчі промайнула немов тінь від тих незвимовних страждань, яких вона з братом і сестрою зазнала від репресивної машини в 1930-х рр. Про ті роки, про неволю не обмовилася ні словом. Я відчув, що вона мені вдячна за ознайомлення з документами, і між нами встановилися довірливі стосунки. І це відчувається в її листах до мене.

У листах Є. Рудинської, що нижче подаються, вимальовується передусім потреба правильного висвітлення ролі її брата, приміром, щодо картинної галереї і вагомого його внеску в культурний процес полтавського періоду. І зачитані її «Уваги до історії створення Полтавського художнього музею» на конференції 1974 року поставили крапку над «і» й утвердили у свідомості полтавців визначну роль Михайла Рудинського на ниві культури, і музейної зокрема.

Я пам'ятаю, що через кілька місяців моєї праці в художньому музеї показав тодішньому директору П. М. Горобцю науковий збірник за 1919 рік з фіксованою датою відкриття картинної галереї — 27 квітня 1919 року.¹¹ Він був радий, що віднині знає дату відкриття, бо ні йому, ні працівникам музейної установи про це не було відомо.

Як вірна охоронниця світлої пам'яті свого брата, відомого й працюючого українського діяча культури, Є. Рудинська постійно уточнювала й встановлювала істину. У цьому їй допомагали її колишні учні, знайомі в Києві й Полтаві, допомагав класик української мистецтвознавчої науки С. Таранушенко.

Враховуючи громадсько-культурне значення листів Є. Я. Рудинської, а також прохання представників наукових кіл Полтави, я подаю цей епістолярій до друку.

Література

1. Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Полтава, 1919. — Вип. I. — С. XIII.
2. Рудинський М. Архітектурне обличчя Полтави. Рис. Федора Рожанківського. — Полтава: Накладом газ. «Рідне слово», 1919. — 36 с. Передрук: Репринт. вид./Передмова Вайнгорта А. С., Супруненко О. Б. — Полтава: Метоп, 1992. — 40 с.

3. Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони... — С. X.
4. Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания. — Полтава, 1991. — С. 17—18.
5. Полтавський художній музей. 1919—1994: Бібліографічний покажчик / Передмова й упорядкування мистецтвознавця Віталія Ханка. — Полтава: Полтав. літератор, 1994. — С. 5.
6. [Рудинський М.] Музей мистецтва: Коротенький провідник. — Полтава, 1919. — С. 4. — Без підп. на титулі.
7. Там само. — С. 5.
8. [Риженко Я.] Полтава: Реорганізація музею // Червоний шлях. — м. Харків, 1925. — № 1—2 (22—23). — Хр. — С. 341. — Підп. Я. Р.-а.
9. Список співробітників Полтавського музею, їх характеристика й політфізичномія // Державний архів Полтавської області. — Ф. р. — 495. — Оп. 1. — Од. зб. 5. — Арк. 113; Дувоньчук Н. Акт. Десятьнадцятого мая 1924 года было произведено мною обследование [Центрального] [Пролетарского] музея // Там само. — Ф. р. 495. — Оп. 1. — Од. зб. 5. — Арк. 114—115.
10. Дувоньчук Н. Акт. — Арк. 115.
11. У «Записках Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині» (Полтава, 1919, вип. 1) на с. 98 надруковано: «Образова галерея. Її було відчинено 27/4 1919 р.» Ця дата зафіксована в особливій справі М. Рудинського, що зберігається в архіві КДБ України. Особову справу віднайшов полтавський історик, доктор історичних наук Олексій Нестуля. Див. його праці: Невтомний дослідник пам'яток України (М. Я. Рудинський) // Репресоване краєзнавство (20—30-і роки) — К.: Рідний край, Хмельн. ред.-видавничий відділ, 1991. — С. 274; Щиро закоханий в історію: Рудинський Михайло Якович // Реабілітовані історією. — К. — Полтава: Рідний край, 1992. — С. 82.

* * *

Додаток

Уривок з машинописного матеріалу «Центральний державний пролетарський музей Полтавщини» Я. Риженка за 1925 рік, що зберігається у фонді видатного українського історика мистецтва Федора Ернста

Арк. 12

Картина галерея

Недалеко від головного будинку Музею, в особняку стилю ампір розміщено багаті зразки картинної галереї. Картина галерея є утір Революції. Родилась вона до життя в ті часи, коли в волтиці громадянської війни гинули пам'ятки культури та мистецтва. Аби зачистити та зберегти ці пам'ятки, в

1919 р. в Полтаві засновується «Комітет по охороні пам'яток природи, старовини та мистецтва».

Арк. 13

Дякуючи напруженій праці цього комітету, збереглася від загину велика шма коштотвних речей, що потім і були // передані до заснованого тоді Музею мистецтва.

В основу цього Музею лягла колекція картин відомого художника М. О. Ярошенка, який після Крамського стояв на чолі і був ідейним керівником товариства «передвижників». Бувши сам родом з Полтави, Ярошенко заповідав після його смерті передати в Полтаві велику мистецьку колекцію, що являється найповнішою в цілій Спіді Радянських Республік збіркою його творів. Крім робіт самого Ярошенка, до Музею, в його колекції, було передано цілу низку картин, етюдів, ескізів та скульптур товаришів Ярошенка — найвидатніших художників-передвижників, а також 23 робочих альбоми з малюнками олівцем самого Ярошенка.

Деякий час Музей мистецтва проіснував як самостійна установа, а потім його було приєднано до Центрального пролетарського музею, яко його Картинну галерею. Картина галерея репрезентована 5277 речами, які частково розгорнуто на обох поверхах будинку в 12 кімнатах, частково за браком терену заховано. Кімнати будинку як по своїй архітектурі, пофарбуванні стін, так і освітленню цілком відповідають тим збіркам, що в них розташовані.

Всі речі Галереї розподіляються так: картин 3690, літографій та гравюр, між ними єсть оригінали Дюрера, Августина Венеціано та інші — 521, скульптур 38, старовинної бронзи та коштотвних годинників 111, сталювих меблів — 168. Порцеляна: саксонська, севрська, Веджвуд, імператорський завод, Гарднер, Попов, Міклашевський, Межигір'є та інших 452, альбомів олівцем та аквареллю 38, книжок по мистецтву 1905.

По кімнатам речі розподілено так: нижній поверх.

1. Червона кімната. Старі майстри епохи Відродження — оригінали: Карло Маратті (1625—1713), Джамбатіста Тєполо (1696—1770), «Мадонна» школи Леонардо да Вінчі, Рубенса (1577—1640), школи А. Кранхаха (1472—1553), ван Остаде (1616—1685), Міхель Мірвелта (1568—1641), Кейпа, Венікса, Гондекутера (1636—1695), Петера, Фрагнеско Гварді (1712—1793), Гореманса та інших.

Арк. 14

2. Синя кімната. Портрет XVIII та першої половини XIX століть. Містить в собі: портрети пензля Лампі-батька, Лампі-сина (вигляд Т. Шевченка), Тіпцова, Віже-Лебрен, Ларжмьєра, Грыкса, Людєрса, Соколова та інших; мініатюри Кепке, Гау, Соколова.

3. Вестибюль. Тут виставлено переважно пейзажі німецьких другорядних майстрів першої половини XIX сторіччя, а також частіше порцеляни та бронзи.

4. Книгозбірня-читальня: фотографії з класиків епохи Відродження, старовинні гравюри, між якими оригінал Дюрера.

5. Малий коридор: портрети другорядних майстрів.

На другому поверсі вестибюля, над східцями виставлені картини Ярошенка, Дубовського, Ігнат'єва, Вердотурова, П. Верещатіна та Гр. Мясоедова.

6. Стара кімната. В цій кімнаті виставлені виключно твори Ярошенка, між якими останні його великі відомі роботи «Привиди не відомі», «Мрійники», «Йуда» та інші.

7. Пивиркульна кімната: етюди Ярошенка.

8. Червона кімната — «Передпідписки». Тут виставлені картини Ярошенка, Мясоедова, Левітана, Позена, Касаткіна, Крамського, Рєпіна, Дубовського, Айвазовського, Шишкіна, Несторова, Пришвинікова, В. Маковського, Максимова, Кузнецова, Антопенка, Савицького та Богданова-Біальського, з нових — Мясєвіна.

9. Коридор. Картини: Мясоедова Гр. (батька), Мясоедова Ів. (сина), Сверькова, Кіщенко, Ф. Кричевського, Васильківського, Пимоненка і других.

Стара бронза, між якою мається речі відомого Томіра (1751—1843), скульптури, різноманітні мистецькі годинники, меблі та порцеляни в шафах і вітринах розміщені по всіх кімнатах.

Арк. 15

За браком місця майже зовсім не розгорнуті гравюри та 97 речей художника Ів. Мясоедова, відомого лауреата академії, серед яких є величезні преміровані пометна, як-от: «Аргонанти», «Амазонки», «Кентавромахія» і інші.

Публікується за машинописом: Відділ рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України
Ф. 13-5, од. зб. 352, арк. 12—15.

* * *

Листи Є. Я. РУДИНСЬКОЇ

12 VIII 71

Шановний Віталію — Дуже шкода, що ні Вашого по-батькові — ні директора, та навіть і імені його не знаю. Прошу не забути, написати.

Я побувала в Міністерстві культури, прийняв мене товариш, який дією справою відає, але закупочна комісія має своє мешкання в іншому місті і я поки що туди не пішла, ось з яких причин.

Всі рисунки сподобалися, я мала з собою і перший випуск «Ясних зорь»¹ (перше видання 1918 р. «Осінь») і ще ті рисунки, що я не встигла в список, що послала Вам з тої приватки, що не могла вирішити прикладу автора — не

розбираючи буквеного підпису — та і невпевності, чи Ваш Музей бажав мати щось не пов'язане з «Ясними зорями» напевно. Товариш, з яким я розмовляла, рішуче радить все це продати Вам, не знаючи, що все, чого не візьме закупочна комісія, я віддам Полтавському музею.

Та другим результатом мого візиту в Міністерство — «у нас нема грошей». Можливо, що, як це було завжди — «в останні місяці року ми матимемо додаткові асигнування».

У всякім разі він дав свій телефон і просив повідомити, що скаже комісія, яка обов'язуватиме справу, якій він співчуває.

І от я вирішила ще раз потурбувати Вас, всіх, хто так ласково відзивався на мої прохання. Я складала список тих рисунків, що в мене лишилися.

От які це рисунки, що я прошу їх список додати до того, який Ви мені прислали на підставі присланого мені Вами. Прошу зробити так, ніби Ви послали на додаток до вже перелічених в списку від 7-го VIII за № 48.

Коли я Вам разом з роботами К. Моцарка² пришлю все, Ви побачите, що вони того варті.

Прошу Вас зробити це негайно, й до четверга чекатимчу Вашого листа. Далі відкалати не буду. Однаково, як я і гадала, це титнутиметься; та краще стати в чергу на оплату якнайшвидше.

Я з великою охотою візьмуся допомогти Вам в Вашій роботі по історії Вашого Музею. Зараз він займає своє велике місце, знаю, як багато внесено в це труда всіх працівників. Тим паче, я хочу саме Вам допомогти, як і Гіті Ісаївни³ тільки у неї робота, так би мовити, внутрішня: опрацювання і приведення до ладу колекцій. Ви ж хочете і це вже так треба! — стільки часу вже Музей існує, — висвітлити історію Музею.

Ви собі не уявляєте, як я здивувалася, читаючи в листі Гіти Ісаївни, шановної, дуже їй симпатизую, домісел, що може мій брат був «головним редактором «Ясних зорь» — коли ж — вона мала один випуск 1921 р., де ж повинно стояти ім'я автора.

Я хочу зараз відправити листа, але цими днями я пришлю Вам — що зробив мій брат в справі Музею. З душевною приязню і сердечним привітом т. директорів, Гіті Ісаївни і Кіміу Грігоровичу⁴, якщо він в Полтаві Є.Р.

Не могла налагодити машинку! Пробачте!
Рожанківський Ф.⁵ Рисунки — клаше до «Архітектурного обличчя Полтави». 10x13, 1 шт.

— * — Десять писанок Полт. Музею на одній табличці. 10x24, 1 шт.

— * — Дві керамічні фігурки. 12x16, 1 шт.

Федоріаї А.⁶ Стара Миколаївська церква в Полтаві. 15x10, 1 шт.

— * — Обладнання до «Ясних зорь». 15x10, 1 шт.

- Кухар¹ Обкладинка з фасадом Полтав. Краснаварного Музею 20x30, 1 шт.
 — * — Обкладинка для книжок серії «Саметні преданя» 20x30, 1 шт.
 — * — Оригінал обкладинки випуску «Яснах зорь. Восня» 28x18,1 шт.
 — * — Оригінал обкладинки дитячої книжки 1918 р. 22x19, 1 шт.

Ромберг Б² та Є. Рисунок до казок Андерсена — різного формату дрібних 35 шт.

Ви пробачте мені отакий список, мені нездобре з очима, та й взагалі я працюю над сім'ю — але хочу здійснити мій намір. 1. Щоб сліди полтавської 7-літньої праці були висвітлені, а речові попали в Музей.

2. Довести до кінця характеристику діяльності Михаїла Яковича в галузях мистецтвознавства і літератури³. В археології місце його відоме і у нас і за рубежом¹⁰. Фонд його імені з усіма матеріалами в Археології Інституту Академії Наук. Меморіальні куточки в місці народження, в Ахтирському Музеї на Сумщині і в Мелітопольському в Запоріжжі, де працював останні роки життя.

Прохання до Вас, прошу відповісти.

1. Я б хотіла знати роботу Бокія¹¹ 1919 р., в якому журналі надруковано? Я її не знаю, стаття в збірнику Музею 1928¹² досить детально описує картинну галерею — саме ту, яку створив Михаїло Якович.

2. Ви пишете передрук «Архітектурне обличчя Полтави»¹³. З чого і як Ви зробите, коли немає оригіналу? З привітом Є. Р.

* * *

По обіді 12.VIII.71

От бачите, шановний т. Віталіє, з якою особою Ви маєте справу. Пішла, вкинула листа свого в поштову скриньку, повернулася додому, стала складати, як годиться, все про Полтаву в спеціальну папку і .. побігла, що відіслала листа без першої сторінки.

Посилаю її тепер — може, й одержите обидва конверта разом. Треба не відкладати, старіюся. Пробачте. Напишу для Вас особисто справку про діяльність Михаїла Яковича з 1917 по 1924. З привітом сердечним Є. Р.

Шановний Віталіє Миколайовичу!

Передусім, прийміть мою подяку за Вашу до мене увагу й довір'я — інтуватися буду з Вами особисто, крім стосунків щодо Музею. Я написала на ім'я директора повідомлення про моє побачення з представниками закупочної комісії, але, може, одішло завтра, а сьогодні Вам.

Справа з купівлею почалася, але все це робиться не швидко. Я твердо вирішила — що не візьмуть, надішлю в Ваш Музей з тим, що захотять взяти — всі матеріали, що стосуються діяльності Михаїла Яковича в Полтаві, мають їй і належати. Я Вас добре розумію — і в цілому напрямку Ваших бажань працю-

вати науково по мистецтву, але гадаю, що Ви зумієте сполучити з роботою в Музеї, адже ж він художній.

Книжки «Архітектурне обличчя Полтави» немає і в мене. Екземпляр, що належав Михаїлу Яковичу, з усім його архівом передано в Деркавський історичний архів.

Ваша звістка про те, що книжка зберігається в колишній Академії архітектури, в бібліотечі. Ви розумієте, як би я хотіла, щоб з нею знайомилися більше художників. Я знаю, що є вона у Н. В. Опанької¹⁴ з якою Ви, мабуть, знайомі. Вітаю від усього серця Ваше бажання працювати й по архітектурі області. Дасте нові, незнані, мабуть, відомості.

Мої прохання до Вас — прошу надіслати книжечку Бокія (поверну негалину), написану й видану в 1919 р. Те, що він подав у 192? який рік? Може, я помиляюся, але мені здається, «Збірник Музею», де розміщена його стаття, вийшов пізніше. Напишіть про це, будь ласка.

Тепер питання. Невже у Вашому Музеї немає ніяких документів про роботу в ньому, якщо не Михаїла Яковича, — який його створив, два роки в ньому директорував, одкривши його 5-го травня 1919 р.¹⁵ — то інших працівників — їх, мабуть, не було багато. Одна постать мене цікавить на підставі того факту — у Києві живе колишня полтавчанка, дружина за першим своїм шлюбом Петра Бутко¹⁶. Вона свідчить, що він працював із Михаїлом Яковичем і з Бокієм в Музею Вашому. Бутко належав до тої групи художників, яких згуртував Михаїло Якович коло Педагогічного бюро, яким завідував, для ілюстрування виданим ним книжок. Може, є хтось з людей, що знайомі були з Бокієм, з якою його доля після роботи в Музею, чи не знаєте?

Я потуваю себе не дуже добре. Треба ще багато, багато зробити для закінчення моєї роботи про період діяльності Михаїла Яковича, дуже різноманітної в Полтаві, від початку революції в 1917 р. до вибору його в науковий працівник Академії Наук в 1924.

Постаріюся натискати для Вас особисто, Кіма Григоровича і Гіти Ісааківни хоч коротко, що зробив Михаїло Якович за ті сім років — і як повстав Ваш Музей.

З сердечним побажанням Вам досягти бажаного й привітом

Єв. Руданська

24.VIII.71

* * *

20.IX.71

Шановний Віталіє Миколайовичу, мій добрий ласкаво-уважливий кореспонденте!

Певно, Ви дивуєтесь моєї неввічливості, що досі не маючої моєї відповіді на прислану Вами фотокопію «Коротенького провіденця»¹⁷, написаного братом

моїм Михайлом Яковичем Рудинським в 1919 р. після відкриття ним 5-го травня 1919 р. створеного ним Музею мистецтв з добутих переважно ним особисто пам'яток мистецтва з мистців кошицьких поміщиків, покинутих ними.

Раніше, ніж відразу відповісти Вам, з'ясувати Вашу помилку, я списався з Надією Василівною Опанцюкою, з якою я листуюся з моменту початку моєї праці про діяльність Михайла Яковича протягом 7 років в Полтаві від самого початку революції — липень 1917 р. до 1924 р., коли він покинув Полтаву, обраний Президією Академією Наук УРСР науковим працівником академії в галузі археології, яка була його покликанням, якій він і в Полтаві приділяв багато уваги, а з переїздом до Києва віддався остаточно, перебуваючи весь час на керівних посадах. — супроводити всі свої експедиції виданням своїх і інших археологів праць.

Від Надії Василівни я знала, які свої полтавські видання дав Михайло Якович Н. Х. Опанцюкому. Думала, і, мабуть, не помилюся, що саме вона дала Вам для перифотографування «Коротенький провідник» і чи не вона приписала авторство Бокієві.

Ні вона, не маючи на провідникові імені автора, пише мені: що гадає, чи не написав його хтось третій, але ніхв не Бокій.

Статтю Бокія я знаю, у мене є «Збірник на 35-ліття красномовного музею», розуміється, в ній використано все з роботи Михайла Яковича, додано те, що додали дальші роки існування вже Полтавського художнього музею.

Чи живий він, чи не знаєте Ви, або хтось з полтавських мистецтвознавців, його дальшого життя? І хто був на чолі Музею під час війни, руйнації тих шедеврів, що зібрав і Михайло Якович, і Бокій та інші, та взагалі хто віддав до війни Музеєм. Прошу написати мені, з якого часу працює директором П. (як його по-батькові) М. Горобець?¹⁸

У мене є його буклет «Полтавський художній музей», виданий в нашому київському видавництві «Мистецтво» в 1969. Ви ж, певно, його маєте. Хоча він пише, що «частина творів, ввезена в тил, збереглася і є основою експозиції Музею», проте подає лише один твір «Напортоморт» Петерс початку 17-го століття, про нього згадує він і в картці, очевидно, пояснювальній до виданих ним листівок в 1966 р. Мені прислав цю картку полтавець, зараз пенсіонер, музикант¹⁹, з яким я зв'язана спогадами про роки, коли він брав участь в організованому мною музичному гуртку 1922 р. Він багато мені подав відомостей про той період перебування нашої родини — це була молодша наша сестра Марія Яковна²⁰, брала близьку участь як перекладач і автор-літератор в «Ясних зорях». Він закінчив ІНО. Другий порадинок мій, що вступив в історико-філологічний факультет 1918 р., який перетворився в ІНО. Ще більше відомостей маю від двох близьких моїх друзів, що пов'язані з полтавськими культурними справами тих часів, зокрема із Картиною галереєю

— «Музеєм мистецтва», які були свідками діяльності Михайла Яковича? Професор С. А. Таранушенко²¹ імені персональної пенсіонер, один з найвдастніших наших мистецтвознавців, живе в Києві, писав і рецензію на «Архитектурне обличчя Полтави»²², пам'ятає створення картинної галереї, дуже підтримує мене в моїй роботі. Два тижні тому померла одна полтавчанка, яка багато подробиць розповіла мені про час оформлення будинку Музею її чоловік, художник П. Бутко, був помічником Михайла Яковича в його подорожах для вивчення старовинних мистецьких творів з мистців поміщицьких, приймав участь і у підготовці експозиції. Помер в 1921 р.

Ви розумієте, шановний Віталію Миколайовичу, що сподобався мені тим, що написав мені, що можете мені прислати «книжечку», написану Бокієм в 1919 р., зацікавив мене. Як же, подумала я, — мені така не відома. Коли одержала й побачила обкладинку, враз зрозуміла, що це за книжечка, а читаючи, так гарно сприймала стиль автора, викладені ним не просто експозити, а з повненнями історичними.

І все-таки я хотіла знати, хто писав Вас у помилку — думала про Надію Василівну.

Михайло Якович дарував свої праці людям, пов'язаним з мистецтвом, собі не залишав брошури про М. Ярошенка²³ і «Архитектурне обличчя Полтави» — передали ми, сестри, разом з усім нашим сімейним архівом Державному Історичному Архівові на постійне прохання його дирекції.

Я одірвалася на ці дні від своєї роботи й нахвилювала кілька сторінок спеціально для Вашого Музею — перші для Вас, бажавши Вам допомогти в роботі про історію Музею, в якому працюєте, далі для П'яти Ісаєвичів, щоб допомогти в опрацюванні колекції рисунків. Поки що пишу Вам. Зараз же відповідайте мені і скажіть, чи прикажеться директор цим і Кімі Грингорович, чи зайняті сучасністю, байдужі до часів давніх — не українських і не сучасних. З привітом ЄР.

* * *

28.IV.72

Шановний Віталію Миколайовичу!

З першим травнем здоров'ям! Так, Ви опізнанася, і в з Вами разом, але з'явився посередник між мною і Надією Василівною, яка детально сповістила мене про від'їзд Надії Василівни і навіть описала, як улаштувала її дошка — нарисувала план — і що мене втішило, що стоїть шафа Н[ікіфора] Харитоновича²⁴. Може ж, в ній і той так потрібний провідник, про якого є таке її (Надії Василівни) свідчення — провідник ніхв не писав Бокій — а коли нема прізвища Рудинського, то, може, хтось третій його написав? Я була рада й тому, що є категоричне зазначення, що не Бокій його написав. Це

М. А. Мацевич, що знайшла мій лист на пошті й зараз же, вскривши його, одписала мені. Тепер вони збираються ще їхати, провідати Над[ію] Вас[илівну]. Випадається, що все моє листування з Н[адією] Вас[илівною] веде вона, крім того листа, яким сповістила мене Н. В. про успіх виставки в Харкові.

Отже, трохи підождемо, а тоді, чи задоволянить мене фотокопія. Скажу, що як вона буде такою, яку Ви мені надіслали (як твір Бокія), то не задовольнить. Я прошу Вас, якщо доведеться все-таки ще напечатати у Н[адії] В[асилівни], щоб погодилась передати Вам через Марію Адам[івну], а з чого ж би Ви робили нову копію? Чи Ви маєте на увазі ті сторінки, що мені Ви не прислали, мені трудно ними й користуватися — адже немає дві останні, (перша й остання) мають правильний розмір. Тепер є якісь інші способи копіювання рукописів. Отже, підождемо.

Тепер прохання Ваше і моє. На Ваше я тим часом мушу відмовити. Моє листування з А. С. Векштейном²¹ мало величезне значення для мене — так оцінено й описано зроблене М[ихайлом] Я[ковичем] — «на пам'яті його аяло все», але після двох листів, на моє — третє, де я дякувала, він не написав, і я навіть не дозволяю своїй приятельці, що говорила з ним по телефону, турбувати його ще раз. Адже й мене цікавить, чому він працював лише 1930—33, але деякі подробиці про долю будинку Боллобаша згадує, з чого теж мені стало ясно, чому була й така думка, що Музей мистецтва був «квасиною» краєвого Музею. Сподіваюся, що подані мною факти допоможуть, бо є чимало вже у мене тих кореспондентів, що жили в 1918—24 рр. й знали М[ихайла] Я[ковича] і його діяльність. Та й Ви знаєте, як «кочував» Боллобашів будинок до 1939 р.²²

Моє прохання, крім продовження клопоту про той «Коротенький [провідник]» — пізнаю брата! — ось яке. Мені потрібне фото годинника, що я Вам наче подарувала, та й я хотіла Вам щось дати цікаве, — це оригінал — фото годинника Фліппа Романа.²³ Я потім його Вам поверну. І ще прошу Ваше фото Томирового годинника. Згодом розповім Вам про все, а зараз — твору, твору, щоб не зручити щось наблизилось до якогось приведення до ладу — й після деяких розмов і завершення в основному — з доповненнями згодом. Якщо це позволю, дам важливі відомості про Мощенка та й про М[ихайла] Я[ковича].

Ви знаєте, що я дуже співчуваю Вашому бажанню подати історію Вашого Музею — він того вартий.²⁴

Я не писатиму Кіму Григоровичу, але скажіть йому, що дуже сподіваюся, може на якийсь варіант покупки, а йому зичу повного успіху.

М[ихайло] Я[кович] створив художній Музей мистецтва поруч з передвіжниками і Ярошенком, які найголовніші, може, твори у Вашому музею, він подав зібрані ним шедеври західного мистецтва — нині в нову добу. Ваш музей береться створити в ньому народне наше українське мистецтво.

Зичу вам обом найбільшого успіху, збирати, писати й обов'язково супроводити друкуванням з повними підписом й іменням й прізвища. Ваша ЄР.

Мої любі друзі чи недрузі! Чому зіразу ви, власне, головний мій кореспонденте, Віталій Миколайович з Полтавського Музею, Кім Григорович і мама Гіта Ісаївна, що шле мені привіт к 9-му числу дню перемоги — словечком не озвались про те, що праця над каталогом не є назріла, потреба мати в установі каталог — а підготовка для видання каталогу у «Мистецтві»? Післязавтра у вас буде художник-фотограф для знімка 50 експонатів. Чи вистачить у вас мужності, може, в спільній розмові його з директором і зами торкнутися того, що перша експозиція і перше оформлення Картинної галереї — самого будинку наземить не Бокію.

Коротенький провідник у мене в руках з підписом, прислав з Харкова. Стаття про Томирового годинника²⁵ також. В ній Миколай Якович поспіває на «Коротенький провідник», знов таки без вказівки, що це його праця. Таранушенко каже, що однаково ясно, хто автор. Але ж всі ви знаєте, що в усіх списках численних праць М[ихайла] Я[ковича] стоїть на першому місці творів — творів перших в його продукції — стоїть: М. Рудинський. Музей мистецтва. Коротенький провідник. Окреме видання 1919 р. Як пише А. С. Векштейн, він застав ще інвентарні книги, що визначення авторства старих майстрів з великим знанням справи, що розташування предметів живопису й меблів приведено з великим смаком — і на додаток подає важливі відомості, що директор Музею мистецтва був — і швець, і жоньєр, і на дуау грець — тобто, що все було зроблено одним автором — і ще, що заступникам його вже було значно легше працювати, і ще, що, коли художники збиралися в Музей — полтавські й приїжджі, — Бокій не заперечував, коли хтось вважав його автором цього всього.

Після довгих літ, коли вже будинок заселявся то свинострестом, то комсомольськими організаціями, а скарби художні були то в сараях і підвалах Краєвого Музею — якийсь час і враз частково експоновані (одні знайома була у моєму віданні в краєзнавчому Музеї, коли я там працювала [в] 1921—1924) — як кімната «панського побуту», що були не вмістилися в будинку Боллобаша) — поки нарешті за розпорядженням уряду в 1939 р. постав на місці і на протязі літ війни (з перервою і кінці її) опинився в руках партійного й, очевидно, путящого керівника. Що вважала вона сказати, не знаю (відповісти на мій лист не слотіла), та факт той, що в 1962 р. легенду про авторство Н. Н. Бокія сприйняв нинішній керівник Ваш.

Записки мої в основному готові. Я вирішила — після виправлення друкарок — деякому показати, розуміючи, що в наш урочистий рік — хоч діяльність М[ихайла] Я[ковича] входить в цей відрізок часу з травня 1917 р. — саме в Полтаві — за величезною кількістю яскравих представників молодих талантів

і творців — і за значним браком паперу, про друк, хоча би фрагментів, нічого думати. А вам ще написала, щоб ви хоча б по фотокопіях допомогою, Сахновському Льву Львовичу взяти найкраще. Ви знаєте всі троє, як я ціную 1) задум Кіма [Григоровича] про утворення народного відділу, 2) пристрасне бажання Віталія [Миколайовича] подати в друковану історію Музею і 3) захоплення Гіти Ісаївни мистецтвом — збереженням й описом своїх колекцій. Вирвіть хвилинку і зразу напишіть. У вас є збірник на 35-річчя? Там Бокія використовували провідник і там же напалутав.

Лев Львович Сахновський буде у вас лише два дні. Гіта Ісаївна! Чи не покажили б Ви йому краєчі графічні твори — рисунки Ф. Розанківського — до «Щасливого принца», або Ромберга, Балуты⁴⁰, Бутника⁴¹ — створивши ніби плашкету таку на великому аркуші паперу. Хто-зна, коли ще буде така нагода. Я познайомилася з Сахновським через Анфісу Миколаївну [Гришко]. Вона дала мені надзвичайно багато даних про працю Михайла [Яковича] при створенні Музею — вона і її наречений на той час художник Петро Бутко, один з групи художників, що їх згуртував був Михайло [Якович] в Педагогічному бюро для «Ясних зорь» зокрема, був добровільним помічником Михайла [Яковича] і в збірній художніх цінностей то в мистецьких помічників, в роботі при створенні Музею. Є свідок, що Буткові доручив Михайло [Якович] привести до ладу книжки, привезені ним з Диканьки. Напишіть мені потім, коли управитесь з усіма справами, чи книжки чужими мовами збереглися⁴², хоч частково?

Я, що не година, втрачаю сили. Скільки ще проживу — мабуть, небагато. Бажаю здоров'я.

Пробачте всі трок, прочитайте, зрозумійте, як я схвилювана оцим виданням — як співчуваю і як тривожусь. Мені однаково те, що написала, втрачаючи багато сил, буде в Архіві дери[завному], а от правда історії нашої культури мені болять. Вітайте всіх!

* * *

6X.72

Шановний Віталію Миколайовичу!

Щоб мати пробачення, не варто, на мою думку, продовжувати те, чим завинив — отже в радію, що Ви відновлюєте наше листування і, хоч й не дуже добре почував себе, з охотою повідомляю Вас про те, що знаю про Петра Бутка.

Я трічі згадую його в своїх «Записках». Він намагався до того гурту полатавських та приїжджих художників, що його зібрав Михайло [Якович] для праці в Педагогічному бюро — ілюстрування дитячої літератури, і був один з тих, хто найбільше, може, прихилився до Михайла [Яковича] і якого любив і Михайло [Якович], як і Балуту та і Розанківського.

В першому випуску «Ясних зорь» — кілька прекрасних його рисунків. Крім праці в Педагогічному бюро, в ці саме роки він був студентом інституту історико-філологічного, що виник в Полатаві на заклик Михайла [Яковича], як у видаваним ним журналі «Нова школа», — що необхідно створити в Полатаві заклад вищої освіти — інститут. Дякуючи його енергії — разом з Центральною Просвітою, інститут був створений. Бутко вступив до інституту — який почав функціонувати враз в році 1918 — і закінчив його 1922. Йому належить створення сатиричного журналу «Криве зеркало» з зарисовками портретів викладачів і студентів. Його зберегла теж студентка того часу (1918—1922) Анфіса Миколаївна [Гришко] — про неї нижче.

Коли Михайло [Якович] як член Губкомису від «Наукового Товариства» досліджував й охоронив пам'яток старовини Полатавщини (його вчений секретар з 1918 по 1924 рр.) багаторазовий голова видільної комісії, виділеної для врятування художніх цінностей з мистецьких, покинутих і обраних власниками — брав з собою як асистента художника П. Бутка, і є документи з його підписом.

Під час праці Михайла [Яковича] над створенням Картинної галереї Бутко всіляко виконував різні дрібні доручення й помагав, у чому та допомога Михайлу [Яковичу] побила, хоч і невелика.

Тут, на веранді Бомолюбівського будинку, зустрічався часто він і Анфіса Миколаївна [Гришко], на той час його наречена. Вона знайшла мене в Києві коло огради на кладовищі, де покояться мої брат і сестра. «Це ж мої учителі і ті, що дали напрямок на все життя». Вона була ученицею сестри моєї Марії [Яківни] в гімназії Ахшарумової (поки вона не закінчилася до переходу в трудову школу) і, як тоді говорилося, «обождала» її.

Михайло [Якович] бачив весь час під час праці над Картинною галереєю і поділяв захоплення Бутка нимим глибоко шанувала його пам'ять, покладаючи квіти на могилу обох. Після нашої зустрічі вона стала справжнім другом моїм — приїжджала, привезла «Криве зеркало» (можє, його зберігає син її — вона померла у вересні минулого року). Лев Львович Сахновський був близьким її приятелем, він зробив для мене чудове фото її великого розміру і іноді відвідує мене.

В її листах до мене — їх читаво лише, що часто хворіла, не могла відвідати мене, а в них такі відомості про часи початку діяльності Михайла [Яковича] — та й нас усіх трьох — які подіють свідцтво очевидця, яке не посилатися на твердження Вашого директора зі слів М. М. Бокія — яке дало Вам нагоду надіслати мені «Коротенький провідник», написаний нічєтло Бокієм! Помер П. Бутко від спінняку, точно не відомо, але, гадають, між 1922—23 роками.

У мене є живі свідки тих часів. Студентами історико-філологічного факультету були видатний літвіст Микола Станіславович Пилипівський, редактор 4-го видання творів Леніна і багатьох томів Маркса в ІМЕЛІ, вступив до

Друже мій, власне запрошення, прохання, як їхати до Львова, зїїдете до Києва — порадьтеся з Кімом Григоровичем (передайте йому й дружині його мій гарячий, гарячий привіт) — що ж нам зробити в передмові до Альбома³⁰ — речення про «енергію» видатного замість «створення» Карти[нної]гал[ереї] і т.д. не може задовольнити мене ніяк. Про це говоритиму з Кімом Григоровичем] — М[ихайло] Я[кович] — невірно і одне і друге. Місце видатного, старшого з усіх радянських археологів ХХ ст. — доктора історичних наук — зайняв він після праці на пролязі 50 років, а в час створення Карти[нної]гал[ереї] й усієї, справді кипучої різносторонньої праці в Полтаві з липня 1917 р. — йому було 30 років.

Ви бачите, як нам багато треба зробити, щоб все було гаразд.

Пишіть же, хоч до краю завантажена ще й листуванням з багатьма кореспондентами, Вам одписала враз — робіть так само. Все Ваше мене цікавить. Вітайте всіх. Рисуєш зблизьки нас. Ваша ЄР.

* * *

22.II.73

Любий Віталію Миколайовичу!

Прошу відповісти: як зуть ваших стареньких батьків тата і маму. Я хочу знати, як їх життя і здоров'я? Що саме робите і в Музеї, і в наукових пошуках. Що написали, що пишете, чи друкуєте щось в пресі чи ніде. Відповідь мою про Бокія і його брата, яку дістала від Сахновського, я Вам уже послала.

Я пам'ятаю добре наші з Вами зустрічі, і мені любо їх згадувати. Чи набуває якісь старі або найновіші видання, чи встигаєте читати? Як багато треба вчитися, зараз переживаю свою недостатню освіченість, чи маєте Ви змогу користуватися бібліотекою і чи є в Полтаві справді багата? Пишіть. Вітаю Вас, бажаю успіху.

* * *

6.III.73

Любий мій хлопче-молодче Віталію Миколайовичу!

Сердечно дякую за вітання, за те, що пишете мені і, навіть, скажуєте, згадуєте мене.

12.11 мезі сповнялось 88 (!) років. Після моєї подорожкі у серпні, де я почувала себе в оточенні вірних пам'яті Мико[йла] Я[ковича], його учениць і учнів, оточена великою увагою і любов'ю, чи не молодшою серед них — та ще й бестужевок, які теж приєдналися до гурту, вже через мене, тепер враз розумію, що вже зовсім стара і, мабуть, не доведу до краю свою літературну роботу.

Я все відкладала лист до Вас, поки не побуваю в майстерні образотворчого мистецтва. Сьогодні пішла. Вранці пішов чудовий пухнастий сніжок і було сонце. А назал довелося йти по зовсім розталому снігу, по мокроті.

212

Четвертий поверх. Вгору [ліфт] працює — вниз треба йти. Застала Ігора Никонівна Бугаєнка³¹ (уперше після кількох моїх бувавших походів туди). Любязний, елегантний, в світлому піджаку з вскрапком галстукон. Привітався, показав рукою на стілець. Сіла, спитала. Щось не відразу, наче не зрозумів, нічого не сказав; дістав з шухляди якісь пакети різних відомостей і сказав, що місяців через два! Дивуюсь, кажу, що восени мені тут казали — підписано до друку, ось-ось вийде. «Ми не управалимося... дуже багато роботи — за два місяці може вийти».

Мені скотілось сьогодні по одержанні Вашого листа дати Вам відповідь на цього.

Пишіть мені й надалі. Бачу, що Ви один мене згадуєте. Радію, що тато й мама здорові. Ваші товариші не скотіли надіслати мені відповіді на запитання, та що ж — передусім робота, я, правда, більше сподівалася від Гіти Ісаївни, але розумію, що вгору ніколи гаянути, а у Кіма] Пригоровича] — ще ж Митрусь.

Пишіть мені. Вітаю всіх. Якщо встигну задумане — управалося все-таки, пришлю Вам частину «Записок».

Ваша ЄР.

Як мене тривожить Ваше все життя — життя Музею — що робить птах?

* * *

12.XII.73

Віталію Миколайовичу!

Послаю Вам Ваші фото, адже у мене вони лежали непридатні, коли Н. В. Оняцька прислала мені оригінал Мико[йла] Я[ковича].

Я заповідаю Вам, і Вам обом, і всім йти за прикладом мого брата — заглиблюючись в найбільшу працю, не відкидатися і від іншої корисної для всіх, для громади, для народу.

Я сподіваюсь через уже, може, невеликий проміжок часу надіслати копії моїх Записок — сподіва!

Вітаю з тим, що хижий птах вилетів з Музею. Всім серцем бажаю і новому — любому мені — директорові, і всім працівникам успіху, щасливого завершення початих робіт — тільки давайте повний підпис під своїми творами, от цього Мико[йла] Я[кович] не робив. Іншим разом і Мико[йла] Рудинського] у віршах приписувано Максимові Рильському і ще Гомуса (як Карти[нну]гал[ерею] Бокієві, бо під брошурою про Ярошенка теж стоїть: М. Р.).

Справи Ваші, Віталію Миколайовичу, мені дуже цікавлять. Як я дякую Вам за всі ті відомості, що подали мені за час нашого листування. Я бажаю б Вам допомогти — напишіть, чого Ви шукаєте у П. П. Ротача?³² Яка у Вас тема

213

точно? Я дуже задоволена поновленням листування з Гітою Ісаківною — намагаюся ми такі скласти каталог графічних творів, яких у Музеї чимало.

Тільки сма у мене вже дуже небагато. В моєму вікові вже б треба агомонтитися, але суворо поставлене завдання має завершитися.

Ваша ЄР.

* * *

18.XII.73

Шановний Віталіє Миколаєвичу!

Прошу Вас негайно відповісти мені на мої запитання:

1. Чому Вам так знадобився зараз «Коротенький провідник Музею»?
2. Чи не вдавався Ви до Н. В. Онацької у цій справі?
3. Чи не вдавався й до Вас хтось зацікавлений в цьому виданні?

Дістала від Н. В. Онацької дуже докіралевого, навіть образливого листа, про я їй не повернула досі цієї «книжечки», яку називає «Музеї на Україні»³⁸ (мабуть, лауає назву); вона шкодує, що відступила від принципу не давати нікому на руки книжок чоловіка свого. Зараз відсутність цієї книжки її затримує. Зараз вона їй конче потрібна (для чого, не каже).

4. Чи Ви у курсі справ, чи не вдавався й до Вас хтось у цій справі?

Прошу Вас, прочитавши ці мої рядки, невідкладно відповісти мені на ці питання.

На жаль, саме зараз я ще не можу повернути книжечку — дійсно, яка вона маленька. Вся скромність натури Мих[айла] Як[овича] в ній. Але Л. С. Векштейн в своїх листах до мене подав таку високу її оцінку й автора — Мих[айла] Як[овича], як і загублених каталогів й інвентарних книг, що сумніва про автора буває не може. Горобець і сам Бокій намагалися відібрати авторство у Мих[айла] Як[овича], але за час своєї роботи я дістала кілька свідчень людей, що були свідками творчості Мих[айла] Як[овича].

Тепер ще Сакновський, пов'язаний з моєю іншими справами, все ж розповів мені, як колись хижий птах, Бокій і він сам дружиною виступали.

Так що чекаю відповіді, негайної відповіді. Я вважаю себе в праві знати все про Мих[айла] Як[овича].

Вітаю Вас і Валентину. Ваша ЄР.

* * *

4.VI.74

Дорогий Віталіє Миколаєвичу!

І не гріх Вам, що Ви мені не відповідаєте, на Вас покладаю надію на допомогу у справі надрукування мого нариску, розумію, що переобтяжені, але вважаю, що мій маленький внесок до свята не є зайвим. Вважаю, що ніби одна з доповідей на конференції.

Ваша ЄР

* * *

14.VIII.74

Дорогий Віталіє Миколаєвичу!

Спасибі велике, що потрудилися привести до ладу мій текст.⁴⁰ Мені дуже, дуже приємно, що читали мене Ви.

Згадуючи наші зустрічі у Києві. Мені спотілося зробити щось приємне Музеєві Вашому. То ж послало в архів Вашого Музею фото Мих[айла] Як[овича], Дрібіні — прошу повернути, а великі прийняти до архіву.

Мих[айло] Як[ович] не дозволяв себе фотографувати — всі, які є у мене, зроблені низьком, крім фото з портрета.

Прийміть вітання моє Вам і дружині, та не поміжуйтеся, коли скінчатся ці свята 800-ліття Полтави, написати про себе й про батьків.

Ваша ЄР.

* * *

11.X.74

Дорогий, давній мій приятель Віталіє Миколаєвичу!

Дуже дякую Вам за Ваш лист з такими важливими й приємними для мене відомостями — але я вже їх мав від мого, далеко до Вас, давнішого друга, постійного мого кореспондента, що подарував мені «Пам'ятники й архітектура Полтави»⁴¹ на другий день виходу збірника з друку — Сергій Амосович. Обов'язково побувайте в нього в Яківцях, де він має свій domek і разом з дружиною, що кохатється у квітах, продовжує своє творче життя.

Маяю внести деякі пояснення до Вашого листа. Ви не даремно думаете, що я не знаю автора рецензії на «Архітектурне обличчя Полтави». На превеликий жаль, ім'я Федора Людвиговича,⁴² з яким щоденно я була близько знайома, належить до тих, які зараз не згадують. Степ[ан] Анд[рійович] Таранушенко в 1970 р. добув для мене весь «Книгар»,⁴³ який я і використала — там чимало про Педагогічне бюро і «Ясні зорі».

Сергій Ам[осович] пише мені, що Ви дуже добре прочитали — тільки прошу Вас написати — чи окремо, чи у зв'язку з Вашою доповіддю про «Мистецьке життя 20-х років». Я не зазначала 24-е квітня тому, що в своїй автобіографії Мих[айло] Як[ович] цього не зазначає, що відкриття було оголошено 24.IV, мабуть, тому, що його ще потрібно були ці дні до 5-го травня (точне число). Прошу написати мені, які «Записки» Ви маєте на увазі? Якщо Ви маєте цей 1 том видання «Науці(ове) Товариство й дослідження...» — за редакцією його вченого секретаря Мих[айла] Як[овича] — це дуже добре, бо у мене його вже немає.

Цікавить мене й те — які мої праці Ви назвали. Ви ж, певно, не знаєте нісього мого доробку, моєї праці не тільки наукової, а й мистецтвознавчої. Це

абсолютно не важко було тепер, чи хтось цим зацікавиться, а от якщо друкуватиме в числі всіх матеріалів конференції і мій нарис — не разом з Вашим виступом, а окремо — напишіть мені, чи треба дати Вам деталі про себе. Ще скажіть, чи приємні Вам усім (мабуть, же дістані) надіслані фото. Я уявляю собі, як Ви всі зриває до краю навантажені такою високозначною подією, як улаштування 800-ліття [Полтави]. Коли трохи прогляне можливість звичайної праці, надішліть мені дрібні, великі — для архіву.

Я все більше й більше втрачаю зір і пам'ять, слуху мало допомагає апарат, а окуляри потрібних немає.

Сердечно вітаю Вас і незнайому мені дружину Вашу. Усім передайте привіт і поздоровлення з великим успіхом — вкладом в історію укр[аїнської] культури. Душею Ваша ЄР.

* * *

4.IX.74

Дорогий Віталіє Миколайовичу!

Прошу Вас повідомити мене, чи включили Ви мій нарис у Вашу доповідь про мистецьке життя, чи прочитали окремо?

Якщо Вам усім — авторам такої прекрасної конференції — пощастить надрукувати всі матеріали, то чи не потрібно Вам знати — де що про мене.

На всякий випадок посилаю Вам окремого листа. Чи одержали надіслані фото, чи дійшли цілком — якимсь на пошті їх обернули лише в одній аркуші обертки. Уявляю собі, як багато Вам доводиться й зараз працювати.

Щаю Вам особисто і всім сердечні вітання. Ваша душею ЄР.

Почуваю себе недобре. Втрачаю вже й зір, апарат слухавки мало допомагає. Умови життя тут чудові — але вже чи не занадто я працювала останні роки. Втішаюся тим, що робота про «Життя і творчість М[икскайла] Рудинського» включена у видавничтво Інст[итуту] археології.

Рудинська Євгенія Яківна — пенсіонер, колишній директор Музею діячів науки та мистецтва АН УРСР. Автор оригінальних творів і перекладів з чужих мов.

Нетерпляче жду од Вас листа, з поверненням помілково вкладеного. Пробачте — це свідчення нервовості і великого навантаження — маю багато листів звідусіль — вже прошу своїх кореспондентів зменшити турботу за мене.

* * *

22—24.IX.74

Дорогий Віталіє Миколайовичу, вельмишановний борець з «Хижим птахом», скільки вже зробивши на полі музейної праці, вже й одружені!

Не займайтеся, що я — йдучи на Ваше бажання мати мою біографію, прошу Вас виділити мені велику допомогу — надрукувати матеріали, що Вам посилаю — і копію для мене.

Я була написала, зобраючись попасти туди, де тепер живу, одні відомості, та це стало потрібним, бо рекомендували мене Президент АН Патон і редактор «Мистецтва» («редакція самодіяльності» — для якої я робила переклади для сцени). А тепер виявилась потреба — питання пенсії. Цей рік прайміс мені багато цікавих переживань.

Я написала «Життя і творчість М. Рудинського». Калітчик цієї повісті — нарис скорочений — посланий на Вашу конференцію. Праця включена у видання Інституту археології 1975, розуміється, якщо пощастить тепер, а ні — згодом. Потрібує ще уваги. Вийшла перша, як каже автор, повна біографія Панаса Мирного — Черкаський⁴⁴. Автор 19 раз посилається на мою книгу «Артист В. Горько до Панаса Мирного»⁴⁵.

На конференцію Музею Панаса Мирного, на прохання О.І. Володарець⁴⁶, я послала свої «Уваги до історії створення роману «Хр. д. л.» [«Хіба ревуть воли, як ясла повні» — В. Х.] надруковані 1930 р., на які посилаються всі дослідники творчості П. Мирного. З'ясовано питання, що написав Мирний і що біанк, що виконує цензура.

Знайдіть «Літературну газету» від 24 серпня 1973 р., № 66, де 2 абзаци, а якому згідно мій переклад роману Золя.

Я ще вагалась й стати «ветераном», — та тепер дуже задоволена, бо старість уявля гору над усім моїм організмом — час уже агамуватися.

Втора до мене завітали представники «Музею-Архіву літератури і мистецтва в Києві» — вони приїхали сюди прохати всіх ветеранів передати до їх Музею меморіальні матеріали.

Мене це дуже влаштує. Для Мих[айла] Я[ковича] зроблено багато. Опріч того, що в Інституті археології природно зберігаються всі речові здобутки, які в музеях археологічному й історичному. В Інституті археології єсть фонд М. Я. Рудинського, в музеї в Охтирці — відтворено ніби кабінет, в Мелітополі — все — одяг, особисті речі — в Музеї «Кам'яна Могіла».

В тому фонді близько 50 рукописів — не встиг їх надрукувати і 50 друків у бібліотеці — як каже бібліотекар — ніколи не стоять на полицях, завжди в руках — молоді вчать на них, а старші використовують в своїх творах, цитують.

Щодо сестри, то тільки тому, що в скромності своєї натури (як і Мих[айло] Я[кович]) літературних своїх творів до друку не подавала, а, як працівник газети (зав. стилістичним відділом газети «Радянська Україна»), зробила солідний внесок в творенні рідної мови, а як перекладач художньої рос. літератури зайняла одне з місць поруч Рильського — як пенсіонер залучена до Інст[итуту] марксизму-ленінізму — переклала одинадцять томів Леніна (четверте видання укр. мовою) і дві частини «Капітала» Маркса. От про неї й чимало рукописів літературних я й передам тепер в Музей-архів. Я журчалася, що не зможу одоставити це в Держ[авний] тепер архів, бо він далеко від центру Києва.

Ми обидві з Мих[айлом] Як[овичем] прожили нерозлучно. Якщо я була постійною учасницею в його археологічній праці (в свої 38 років стала хронічним язвенником — спочатку я оберігала його здоров'я, а потім виконувала чимало робіт археологічних), то Марія Як[івна] була його правою рукою в Педагогічному бюро. Їй належать переклади на укр[аїнську] мову всіх чужих авторів (Андерсен, Уайльд і т. д.).

Я сподіваюся, що Ви не відмовите мені в моєму проханні надрукувати автобіографію й списки друзів і перекладів, я не смію й думати, що Вам пощасть знайти якийсь час, щоб це здійснити тепер, а хай тоді, як знайдеться можливість.

Незважаючи на ідеальні умови мого перебування, тут з кожним днем гіршає зір — ніякі окуляри вже не допомагають, а сподіватися, що сюди запросять оптику, марна річ.

Уявляю собі, скільки ще роботи потрібно, щоб усе поставити на свої місця — й почати творчу сторінку свого життя.

Сма у мене небагато. Ці місяці, вже 6 — я провела в умовах незвичайних — змогла простежити, як на моїх очах вивчалися перші травники й розкривалися амсткі. Ліс — перейти дорогу — парк весь у квітниках, алатанка, де я пишу, відповідаю — амстів дуже багато, та й візитів. Полтавські друзі — П. П. Ротач з дружиною, а найбільше дуже любий мені С. А. Шевченко писав мені, що Ви дуже добре читали доповідь. Він дарував мені альбом на другий день виходу його в світ. Пишуть мені С. А. Тарагушенко і А. С. Векштейн. Дозволяю собі сподіватися, що й Ваше тріо буде відвідувати до мене.

Ваша душею, вдячна за Ваші амсти. ЄР.

* * *

Автобіографія

Народилася 12. II. 1885 р. в м. Охтирка на Харківщині — (нині Сумська обл.) в родині земського лікаря.

Середню освіту здобула, діставши по конкурсу право вступити як стипендіатка Харківського Губерн. Земства в інститут шляхетних паньок. Паралельно дістала й музичну освіту в обсязі середньої музичної школи при тому інституті.

Закінчила в 1902 р. із золотою медаллю.

Вищу освіту здобула на Бестужівських курсах. Замішталася аспіранткою при кафедрі історії в 1915 р. — не змогла скористатися з подорожі «заграницю» — війна.

Почала педагогічну працю, викладала історію у 7-8 класах жіночої гімназії.

5-го травня 1917 г. переїхала на Україну, поклали рідним краєм працювати в ньому. Покинула революція. Полтава. Шкільне будівництво. Най-

більше участь у створенні 1-ї української гімназії ім. Котляревського, педагогічна праця. Викладала укр. мову.

1921. Заклучена до роботи в Полтавському Краєвому Музею. Організувала «Кабінет славетних полтавців», куди й поступили численні мемуарні матеріали, найбагатіші — тих діячів полтавських і народжених у Полтаві.

По лінії профспілкової організувала «Музичний гурток», філію Київського Тов-ства ім. Леонтовича, згуртувавши талановиту молодь.

1924 р. обрана Президією Академії наук УРСР працівником в галузі музейній. Створила «Музей діячів науки та мистецтва УРСР», працювала на посаді директора.

1925. Водночас працювала як перекладач чужоземної літератури на укр. мову, у видавництві літератури з російської мови, у видавництві «Мистецтва» для сценки.

Заклучена працювати в музейному відділі «Радіомовлення», подала близько десяти передач на тему «Видатні діячі культури і музики» і телепередачі — три про унікальну археологічну пам'ятку «Кам'яна Могила», багаторазово беручи участь в археологічних експедиціях.

На пенсію вийшла в 1941 р. під час війни.

Євг. Рудинська

12. II. 1974

В 1961 р. надрукувала повість для молоді про Кам'яну Могилу — «На дні Сарматського моря» (Дитвидава, Київ)

1967 — рік туризму. Видала путівник по Кам'яній Могилі — художнє оформлення, текст — мій, переклад на рос. мову сестри Мих. Як., на англійську — співробітниця видавництва «Мистецтво».

Мої друзі

1. Святкування ювілею 350 літ української книжки в Полтаві // Бібліологічні Вісті. 1924, У, 1—3, с. 175—176.

2. Уваги до створення роману Панаса Мирного і Івана Білика «Хіба ревуть воли як ясла повні?» (висніла роль кожного з авторів-братів). 1925. Київ, стор. 1—13.

3. До історії укр. етнографії — Іван Рудченко // Етнографічний Вісник. 1927, кн. 4.

4. Каталог виставки, присвячений М. Лисенкові. Передмова. Київ, 1927.

5. Каталог виставки, присвячений І. Нечуєві-Левицькому. Мета і завдання музеїв діячів науки та мистецтва. * К., 1928.

6. В. П. Горленко. Записки історико-філологічного відділу УАН, кн. XII, 1927.

* Ця стаття стала основою перетворення меморіального будинку Нечує-Левицького у великий державний Стеблівський Музей.

7. Аисти В. П. Горленка до Панаса Мирного. І. Збірник іст.-філологічного відділу АН К., 1929.
8. Збірник ІІ Музею дітяч, присвячений М. Лисенкові. 1930.
9. Передмова в кн. Грицько-Григоренко. — Вибрані твори К., «Час», 1929.
10. На дні Сарматського моря. Повість для молдаї (Кам'яна могила). К., Видавництво «Дитвидав» 1961.
11. Путівник по Кам'яній могилі. Художнє видання в рік туризму. К., Видавництво «Мистецтво», 1967.

Переклади (з франц. мови)

- Барбе д'Ореліаї Чортвиння. К.: «Сяйво», 1928.
 Золя. Тереза Ракен. К.: ДВУ, 1930.
 Бальзак. Втрачені ілюзії. К.: ДВУ, 1937; видане вдруге 1957 р.
 Золя. Завоювання Плассана. 1956. К.: Літвидав, видане вдруге 1972.
 Барбюс. Оповідання (10) і статті. К.: Літвидав, 1954.
 Мопассан. Шість оповідань для тритомника. Видання усіх творів автора. К.: Літвидав, 1957-8.
 Статті журналістів НДР, надіслані в машинопису. 1956 (з німецької мови).
 Для редакції «Мистецтво» — самодіяльності — 18 творів літературних та методологічних (з російської мови). 1960—1973.

* * *

12X74

Дорогий Віталію Миколовичу!
 Я гадаю, що Ви самі розумієте, що Ви для мене зробили. Я глибоко Вам вдячна також за побажання мені в кінці Вашого листа.
 Ні, ні! Досить, про це говорять очі, надто я багато писала. Тільки й дожити роки, що лишалися до закінчення життя. Достатньо, скільки можливо — даже це старість, може, вже й вистачить спокійно дождатися, коли Парка обріже нитку мого життя.
 Скільки ж часу Ви потратили на друкування!
 Не відмовте мені ось у чому — напишіть кілька слів, як стоїть справа з друкуванням матеріалів конференції — ні визнання, ні апробації моєї діяльності мені не потрібні, а для офіційного підтвердження (йдеться про пенсію) зможе здатися. Справа в моральному моменті — тут значиться «будинки ветеранів сцени» та ветеранів на сцені більша частина.
 Ще два прохання — не горити! Можна й відкласти! Але я Вас просила повернути картки-фото Мих[айло] Яковича, бо він так не дозволяв себе фотографувати, що, передаючи в архів його рукописи, не маю жодного фото, крім надісланих Вам.

Друге — чом не відповідаєте на моє прохання — як живуть «старенькі батьки»?

Ваша з дружнім почуттям і повагою ЄР.

Примітки

1. «Ясні зорі» мали 4 ілюстровані випуски за назвами пір року і видавалися Педагогічним бюро Полтавської губернської народної управи, призначалися як навчальні посібники для учнів.
2. Моценко Костянтин Васильович (1876—1963) — український етнограф, архітектор, дослідник українського народного мистецтва, пам'яткоокопонець; в 1906—1924 рр. завідував етнографічним відділом природничо-історичного музею Полтавського губернського земства і Центрального пролетарського музею Полтавщини, в 1941—1943 рр. був директором Полтавського краєзнавчого музею.
3. Брагілевська Гіта Ісаївна (1919—1982) — мистецтвознавець, старший науковий працівник Полтавського художнього музею.
4. Скалицький Кім Григорович (нар. 1938 р.) — музейний діяч, працював у музеї Полтавської битви і з 1966 р. — у Полтавському художньому музеї (завідділом фондів, у 1973—1999 — директор).
5. Рожанківський Федір Степанович (1891—1970) — графік, ілюстратор дитячих книжок, співробітник з Педагогічним бюро; в післявоєнний період, проживавши в США, став популярним мистцем і мав престижні нагороди і премії.
6. Феодоріаї А. (?—?) — графік, ілюстрував книжкові видання для Педагогічного бюро.
7. Кухар Пилип (1888—?) — графік, ілюстрував книжкові видання, в т.ч. й підручники і шкільні посібники для Педагогічного бюро.
8. Ромберг Борис Федорович (?—?) — графік, ілюстрував книжкові видання для Педагогічного бюро.
9. Див. Таранушенко С. Рудинський як мистецтвознавець // Пам'ятки України. — К., 1988. — №3. — С.20—21; Ротач П. П. Археолог, осяяний світлом пісесі (до 40-річчя від дня смерті М. Я. Рудинського) // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 1998. — Ч. 1—2. — С. 112—114.
10. Див. Шовкопляс І. Г. М. Я. Рудинский (1887—1958) // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. — К., 1959. — Вып. 8. — С. 175—177; Граб В. І., Супруненко О. Б. Доля М. Я. Рудинського // Археологія. — К., 1992. — №4. — С. 89—96; Нестуля О. О. Щиро закоханий в історію (М. Я. Рудинський) // Реабілітовані історії. — К. — Полтава: Рідний край, 1992. — С. 80—88.
11. Бокій (Бокій-Бикадоров; правильно — Бокій або Бокій-Бикадоров) Микола Миколайович (1880—1933) — артист-малюєр і графік, в 1920—30 рр. завідував Полтавською картинною галереєю.

12. Бокій М. М. Збірник художньої галереї музею // Збірник [Полтавського державного музею ім. В. Г. Короленка], присвячений 35-річчю музею. Полтава, 1928. — Т. 1. — С. 117—137. Окр. Відбитка — 21 с.

13. Рудинський М. Я. Архітектурне обличчя Полтави // Рідне слово. — Полтава, 1919. — 13(26) серп. — № 15. — С. 2—3; 21 серп. (3 верес.) — № 21. — С. 2—3; Архітектурне обличчя Полтави. Рис. Федора Рожанківського. — Полтава: Накладом газ. «Рідне слово», 1919. — 36 с.

14. Оняцька Надія Василівна — вдова репресованого мистця, поета і засновника Сумського історико-художнього музею Н. Х. Оняцького. Мешкала в м. Полтаві.

15. Див. примітку 11 до вступної статті.

16. Бутко Петро Якович (1898—1922/23) — кераміст і графік. 1916 року закінчив Миргородську художньо-промислову школу ім. М. Гоголя, з 1920 року обіймав посаду помічника завідувача картинної галереї.

17. [Рудинський М.] Музей Мистецтва: Коротенький провідник. — Полтава, 1919. — 24 с. — Без підл. на титулі. Передрук Репронт. вид. Рудинський М. Я. Музей мистецтва: Коротенький провідник. — Вид. 2-е, доп. / За ред. Супруженка О. Б. — Полтава: Археологія, 2002. — 16+2 с: репр. — (Полтав. худож. музей. ЦОДПА).

18. Горобець Павло Матвійович (1905—1974) — артист-малер, графік, критик і популяризатор мистецтва. У 1946—1973 рр. працював у Полтавському художньому музеї (заступник директора з наукової роботи, згодом — старший науковий працівник, з 1964 р. — директор).

19. Є. Я. Рудинська має на увазі Сергія Амосовича Шевченка (1898—1985) — піаніста, музикознавця, громадсько-музичного діяча, викладача Полтавського музичного училища, який активно сприяв становленню музею «Музична Полтавщина».

20. Рудинська Марія Яківна (1894—1968) — молодша сестра Михайла і Євгенії Рудинських.

21. Таранушенко Стефан Азарійович (1889—1976) — видатний український історик мистецтва, дослідник дерев'яної й мурованої архітектури доби Гетьманщини, українського народного мистецтва, малювання й графіки. Був професором Харківського художнього інституту, доктором мистецтвознавчих наук, директором Музею українського мистецтва, 1933 р. репресований, працював у музеєвих установах Курська й Астрахані, з 1953 р. жив у Києві.

22. Таранушенко С. А. Рец. // Українське наукове товариство. Збірник секції мистецтва. — У Києві: Держ. вид-во, 1921. — С. 121—125.

23. [Рудинський М.] М. Ярошенко з шістнадцятьма репродукціями з його картин. — Полтава, 1919. — 12 с: 16 репр. — На титулі і в кінці брошури. М. Р.

24. Оняцький Никанор Харитонович (1874/5—1937) — артист, малер, поет, засновник і директор Сумського історико-художнього музею (1920—1933), завідувач етнографічного відділу Полтавського краєзнавчого музею, автор низки мистецтвознавчих праць. Репресований 1937 р.

25. Векштейн Леонід Семенович (1898—1980) — графік, театральний художник; в 1930—1933 рр. — завідувач картинної галереї у Полтаві.

26. Про це детально див. Полтавський художній музей. 1919 — 1994. Бібліографічний покажчик / Передмова й упорядкування мистецтвознавця Віталія Ханка. — Полтава: Полтав. літератор, 1994. — С. 11, 31—33.

27. Ролан — французький скульптор XVIII ст.

28. Ханко В. Полтавський художній музей // Образотворче мистецтво. — К., 1979. — 6. — Листоп. — груд. — С. 18—20.

29. Рудинський М. З приводу годинника роботи Томірової в картинній галереї Полтавського музею // Український музей. — К., 1927. — Збірник I. — С. 264—285. Окр. відбитка.

30. Балута Євген Григорович (?—?) — графік, ілюстрував книжкові видання для Педагогічного бюро.

31. Бутники — рідні брати Степан Данилович (1873—1951) та Іван Данилович (1881—1927) — графіки, малери, співробітничали з Педагогічним бюро і виконували ілюстрації для видань.

32. Короткий реєстр бібліотеки Полтавського художнього музею поданої наним у вид.: Полтавський художній музей. 1919 — 1994. — С. 22—25.

33. Булат Тамара Павлівна (нар. 1933 р.) — музикознавець, доктор мистецтвознавства, генеральний секретар Української Вільної Академії наук і мистецтва у Нью-Йорку (США).

34. Полтавський художній музей: 1919 — 1969. [Автор тексту і упорядник П. М. Горобець. — К.: Мистецтво, 1970. — 12 с.]

35. Про це повідомля мене мистецтвознавець і музейний діяч з Харківського художнього музею М. Беззутрий. Він посилався на документальні матеріали, що зберігалися у рідних репресованого директора харківського видавництва «Рух».

36. Є. Я. Рудинська має на увазі передмову К. Скалицького до невеликого альбому «Полтавський художній музей», що готувався до друку київським видавництвом «Мистецтво» і з'явився 1973 р.

37. Бугаєнко Ігор Николович (нар. 1939 р.) — мистецтвознавець, член спілки художників України.

38. Ротач Петро Петрович (нар. 1925 р.) — письменник, літературознавець, краєзнавець, публіцист з Полтави.

39. Вірогідно, Є. Я. Рудинська має на увазі видання «Музеї на Україні» Василя Дубровського за 1929 р.

40. «Уваги до історії створення Полтавського художнього музею» Е. Я. Рудницької були зачитані на ювілейній науково-теоретичній конференції «Мистецтво Полтавщини XVIII—XX ст.», присвяченій 800-річчю Полтави, що відбулася 20 серпня 1974 р. Вперше опубліковані у виданні «Документи з історії Центрального прометарського музею Полтавщини. Збірник документів / Упорядник Супруненко О. Б.» (Полтава, 1993, с. 48—55).

41. Пам'ятники і архітектура Полтави [Автори — упорядники Е. І. Сазонова, К. В. Гладина, Н. С. Турчина] — К.: Мистецтво, 1974.

42. Ернст Федір Людвигович (1891—1942) — видатний український історик мистецтва, пам'яткоохоронець, один із засновників Музейного фонду Лаврського музею культури та Київської картинної галереї, професор. Написав рец. на брошуру М. Рудницького «Архітектурне обличчя Полтави», що була надрукована в журналі «Книгарь. Літопис українського письменства» (1919, ч. 1—3, с. 41—42).

43. «Книгарь» — критико-бібліографічний журнал, виходив 1917—1920 рр. у Києві.

44. Черкаський В. М. Панас Мирний: Біографія. Дослідження. — К.: Наук. думка, 1973. — 392 с.

45. Рудницька Євгенія. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного: 1883—1905 (з 8 фотографічними зніманнями). — У Києві: з друкарні Української Академії наук, 1928. — 108 с.

46. Володарець Оксана Іванівна (нар. 1927 р.) — завідувачка Полтавського літературно-меморіального музею Панаса Мирного. Разом з полтавським літературознавцем Є. Є. Радченком написали путівник «Садба-музей Панаса Мирного у Полтаві» (1 і 2-е вид., 1980 і 1983 видані в Харкові) і альбом «Панас Мирний. Життя і творчість у фотографіях, ілюстраціях, документах» (К.: Рад. школа, 1984, 160 с.).

Публікація і примітки історика мистецтва Віталія Ханка.

Оксана СОЛОВЕЙ,

письменниця, перекладач, літературознавець,
член-кореспондент УВАН (м. Сейнт-Пол, США)

Олександр ЮРЕНКО,
історик, соціолог (с. Диканька)

МАТЕРІАЛИ ДО БІБЛІОГРАФІЇ ДМИТРА СОЛОВ'Я

ПРОПОНОВАНА бібліографія праць Дмитра Федоровича Солов'я не претендує на вичерпність. На це склалися кілька причин. Не про всі видання, де друкувався Автор, упорядникам було відомо, а коли й відомо, то далеко не всі вони збереглися в доступних архівах. Це особливо стосується років 1917—1922 та 1944—1947. Справа ускладнялася ще й тим, що Автор живив багато криптонімів та псевдонімів, і укладачі не завжди були цікавито певні, кому належить матеріял.

Та навіть у такому вигляді бібліографія, на думку упорядників, дає цілісну картину зацікавлень Автора і тем з новітньої історії України, над якими він працював у той чи інший час. Бажанням зберегти цілісність образу Автора пояснюється й те, що в бібліографію внесено роботи втрачені, недруковані чи друковані не знати коли й де (копії збереглися в архіві Д. С.). Тут, мабуть, слід розповісти читачам, як починалася видавничя справа в таборах ДіПі¹ в Німеччині. Почалася вона з цікавостивального друку. Тиражі залежали не так від кількості наявного паперу, як від якості самих матриць, і могли злитися від тридцяти до ста з гаком примірників. Не одно при переїзді з табору в табір, з країни в країну губилося, пропадало безвісти. І все-таки згадка про втрачене, дарма що дрібне й у більшості випадків змободенне, має сенс: воно дозволяє бодай краєм ока глянути на проблеми тодішнього таборового життя.

У 1990-х роках в Україні було перевидано кілька більших праць Д. Ф. Солов'я (у т.ч. 1993 р. у Дрогобичі «Голоту України», а 1994 р. у Полтаві — «Розгром Полтави»), опубліковано присвячені йому

¹ ДіПі — аббревіатура англословного терміну «переміщені особи».

науково-біографічні розвідки. А все ж не зайвим буде дуже стисло позначити для «Петаяоріани» найважливіші віхи життєвого шляху Дмитра Солов'я, які акупи з його працями характеризують історика, статистика, краєзнавця, політолога, публіциста, письменника, громадського діяча — і завжди громадянина.

Народився він 4 листопада (за ст. стилем — 23 жовтня) 1888 р. у містечку Срібному Прилуцького повіту тодішньої Подільської губернії. Батьки його були з колишніх кріпаків. 1909 р., закінчивши гімназію у м. Сумах, вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету. У 1914 р. був заарештований і виключений з його останнього курсу за підготовку акції протесту, приуроченої до 100-річчя від дня народження Т. Шевченка, і висланий під нагляд поліції до Податви, де 1915 р. розпочав працю статистика. Водночас займався нелегальною політичною діяльністю: став одним із організаторів Юнацької Спілки — таємної молодіжної організації соціалістичного спрямування, яка поклала собі за мету боротися за національне і соціальне визволення України. У 1916—1917 рр. Д. Соловей перебував на службі у російській армії. З початком революції він організує український рух в гарнізоні м. Азова. У квітні 1917 р. був делегатом Українського Національного Конгресу в Києві.

Повернувшись до Податви, у 1918—1923 рр. працював у Подільській спілці споживчих товариств інструктором у справах культурно-освітніх. Жовтнем 1920 р. був заарештований ЧК нібито за участь у «петаяоріаській змові» і ледь уник смерті, та був звільнений березнем 1921 р. з харківської в'язниці. 1923—1925 рр. завідував відділом економічної статистики Подільського губстатбюро, а у 1925—1933 рр. — підвідділом статистики спеціальних галузей торгівлі Центрального статистичного управління УСРР (м. Харків). Одночасно навчався в аспірантурі Науково-дослідної кафедри історії української культури під керівництвом акад. Д. І. Багалія, відбув промоцію і здобув ступінь наукового співробітника, опублікував низку праць із соціально-економічної історії України XVIII—XIX ст. ст.

Згодом, у 1933—1936 рр., Д. Соловей завідував відділом статистики Української промислової кооперації у Харкові та Києві. За-

лишивши цю працю через обставини політичного характеру та з міркувань безпеки, з 1936 по 1941 рр. викладав українську мову та літературу в харківських школах.

Під час німецької окупації організував у Харкові загальноосвітню школу ім. А. Українки та був у 1942—1943 рр. її директором, активно працював у харківській «Просвіті» та Українському науковому товаристві, в українській кооперації у Львові.

1944 р. із сім'єю змушений був назавжди залишити Україну, відтак опинився у Німеччині.

У 1945—1950 рр. перебував у таборі переміщених осіб в британській зоні окупації (Ганновер), активно працював в українських організаціях, зорганізував видавництво «Шляхи на Україну». 1950 р. переїхав з родиною до США (м. Сейнт-Пол, шт. Мінесота), де здобув працю прибиральника на фабриці. З 1954 р., вийшовши на пенсію, цілковито присвятив себе науковій та публіцистичній діяльності. Аргументовано розкривав імперіалістичний і антигуманний характер комуністичного режиму в СРСР, викривав колоніальний характер його володарювання в Україні. Співпрацював з багатьма українськими науковими і громадськими організаціями та виданнями у діаспорі.

1965 р. Дмитра Солов'я було обрано дійсним членом Української Вільної Академії Наук (УВАН) у США.

9 липня 1966 р. стало його останнім днем.

У тривалому і многотрудному житті Дмитра Федоровича Солов'я був період, який визначив надалі все спрямування особистості і його долю. Це період участі в національному русі ще за студіювання в університеті та час Української революції і боротьби за незалежність України. Соловей став не лише пильним свідком тих доленосних подій, а і їхнім свідомим та активним чинником, а згодом і ретельним дослідником. І хоч виходячи з цієї точки зору, важко говорити про його незанятованість, можливо, саме оця невідстороненість і допомагала йому завжди мати свою думку і донести її через покоління аж до наших сучасників, перед якими знову стоїть давнє, постійне, але далабі не риторичне питання: бути чи не бути Україні?

Частина I

1917

1. «Книжки діткам для розваги», Видання Полтавської Спілки Споживчих Товариств, 1917 [підпис С. Митрусь]

1918

2. «Поширюймо навкруги просвіту й знання», Полтавський кооператор, 1918, ч. 1, с. 26—27 [підпис Д. Соловей]

3. «Культурна робота й брудний чобіт», Полтавський кооператор, 1918, ч. 1, с. 27—29 [підпис Філомела]

4. «До заснування в Полтаві Професійної спілки працюючих в кооперації», Полтавський кооператор, 1918, ч. 2—3, с. 13—15 [підпис Філомела]

5. «Дбайте про улаштування продажу книжок по товариських крамничках», Полтавський кооператор, 1918, ч. 2—3, с. 29 [підпис Д. Соловей]

6. «Пильнуйте дітей», Полтавський кооператор, 1918, ч. 2—3, с. 29—30 [підпис Митрусь]

7. «Культурно-просвітний відділ Полтавської Спілки Споживчих Товариств», Полтавський кооператор, 1918, ч. 2—3, с. 30—31 [підпис S]

8. «Гарний приклад», Полтавський кооператор, 1918, ч. 2—3, с. 31 [підпис S]

9. «Дві могутні сили», Полтавський кооператор, 1918, ч. 4, с. 11—13 [підпис Д. Соловей]

10. «З життя Полтавського кооператива «Організований робітник», Полтавський кооператор, 1918, ч. 4, с. 29—30 [підпис D. S.]

11. «Запитання й відповіді», Полтавський кооператор, 1918, ч. 4, с. 34 [підпис S]

12. «Не в тім сила (думки з приводу одного доклада)», Полтавський кооператор, 1918, ч. 5, с. 35—36 [підпис Філомела]

13. «Зоря нового життя: (карис)», Полтавський кооператор, 1918, ч. 6, с. 19—21 [підпис Митрусь]

14. «Загальні збори працюючих в кооперації м. Полтави», Полтавський кооператор, 1918, ч. [?], с. 43—45 [підпис Д.]

15. «Чумацькі діти п'єска на дві дії для дитячого театру за однойменною поемою П. Куліша», Пролітські Видання Педагогічного Бюро Полтавського Губерніального Земства, 1918 [підпис С. Митрусь]

16. Переполюх. Казка для дітей молодшого віку. Мамонки Н. Чумака. Видання Педагогічного Бюро Полтавського Губерніального Земства, 1918 [підпис С. Митрусь]

1919

17. «Що таке кооперація», Полтавський кооператор, 1919, ч. 1—2, с. 10—11 [підпис Філомела]

18. «У медіаю (малюнок)», Полтавський кооператор, 1919, ч. 1—2, с. 15—18 [підпис Митрусь]

19. «Засновуйте дитячі клуби», Полтавський кооператор, 1919, ч. 1—2, с. 18—21 [підпис Д. Соловей]

20. «Короткий огляд культурно-просвітньої діяльності повітових споживчих союзів Полтавщини в 1918 році», Полтавський кооператор, 1919, ч. 1—2, с. 80—81 [підпис D]

21. «Потрібна обережність», Полтавський кооператор, 1919, ч. 3—4, с. 3—4 [підпис Філомела]

22. «Пригода (оповідання)», Полтавський кооператор, 1919, ч. 3—4, с. 15—18 [підпис Митрусь]

23. «Крик розпачу (meinento moги)», Полтавський кооператор, 1919, ч. 6, с. 26—27 [підпис Д. С.]

24. «Культурно-просвітні заходи», Полтавський кооператор, 1919, ч. 6, с. 34—35 [підпис S. D.]

25. «Про сусідів із Харкова», Полтавський кооператор, 1919, ч. 7—9, с. 25—27 [підпис Філомела]

26. «В справі спеціалізації провінційальної кооперативної преси», Полтавський кооператор, 1919, ч. 10—11, с. 12—13 [підпис D. S.]

27. «Культурно-просвітний відділ «Агітпросоюз», Полтавський кооператор, 1919, ч. 12—13, с. 43 [підпис S]

28. «Вступайте членами Просвітнього Союзу «Українська культура», Полтавський кооператор, 1919, ч. 17—21, с. 8—10 [підпис Дм. С.]

29. «Національні змагання (про харківський з'їзд по кооперативній освіті та культурно-просвітній діяльності кооперативів 11—12—13XII нов. ст. б. р.)», Полтавський кооператор, 1919, ч. 17—21, с. 20—23 [підпис D. S.]

30. «Кооперація та кооперативне свято», Полтавський кооператор, 1919, ч. 17—21, с. 73—74 [підпис Читач]

31. Рецензія на Н. А. Парманін. Как руководить чтением беллетристики в библиотеке. К вопросу о рекомендательном каталоге по беллетристике. 102 с. Харьков Повор, 1919 г., Полтавський кооператор, 1919, ч. 17—21, с. 74 [підпис D. S.]

32. «В справі поширення ідей кооперації серед дітей та юнаків», Полтавський кооператор, 1919, ч. 22—24, с. 9—11 [підпис Д. Соловей]

33. «Герестардася», Полтавський кооператор, 1919, ч. 22—24, с. 60—61 [підпис D. S.]

34. «Дитячий театр», Театральний порядок. Видання Полтавської Спілки Споживчих Товариств, 1919, с. [?]

1920

35. «До святкування пам'яті М. П. Драгоманова», Полтавський кооператор, 1920, ч. 1-8, с. 88 [підпис D. S.]

36. «Культурно-просвітні діяльність кооператива роцельських піонерів», Полтавський кооператор, 1920, ч. 1—8, с. 26—31.
37. «Показчик книжок та журнальних статтів на українській мові по питаньх позашкільної освіти та культурно-просвітньої діяльності кооперативів», Українська культура, 1920, ч. 1, 2, с. [?][без підпису]
38. «В справі заснування української бібліотеки-музею в Полтаві», Українська культура, 1920, ч. 2, с. 19—22.
- 1922
39. «Ясна зірка з нашого неба пам'яті Лесі Українки 1878—1913», Молода Громада (Полтава), 1922, вип. 1, с. 12—13.
40. «Шануймо пам'ять наших велетнів: (з нагоди квілеїв Сквороди та Лесі Українки)», Полтавський кооператор, 1922, ч. 9—10, с. 12—16.
41. «Переплех. Казка для дітей молодшого віку», Аркадій Животко, Збірничок для праці з дітьми в дошкільних закладах та в родинях, Катеринослав; Лейпціг: Українське видавництво в Катеринославі, 1922, с. 33—34.
- 1923
42. «Рух цін на Полтавщині за першу половину 1923 року», БПГСБ,* 1923, ч. 4—6, с. 109—117.
43. «Відомості про кількість кооперативних організацій на Полтавщині на ІХ 1923», БПГСБ, 1923, ч. 7—12, с. 94—97 [без підпису]
44. «Відомості про діяльність Полтавської товарної біржі в четвертому кварталі бюджетового року 1922—23; Відомості про діяльність Полтавської товарної біржі в першому кварталі бюджетового року 1923—24», БПГСБ, 1923, ч. 7—12, с. 98—103 [без підпису]
45. «Рух вантажів по залізницях Полтавщини року 1922. Відомості про вивіз хлібних та інших вантажів зі станцій Полтавщини року 1922», БПГСБ, 1923, ч. 7—12, с. 104—146 [без підпису]
- 1924
46. «Не по коно та по голубаї», Вісті ВУЦВК, 1924, ч. 51, 2 березня 1924 р.
47. Решетилівська ярмарка 12—14 октября 1923 г. Статистическое исследование, Полтава: ПГСБ, 1924, 83 с.
48. «Іллінський ярмарок у Полтаві. Коротка розвідка з поля економічної історії», Вісті ВУЦВК, 1924, ч. 157.
49. «Літні ярмарки Полтавщини», Холейство України, 1924, ч. 1, с. 138—142.
50. «Про ярмарки», Знання, 1924, ч. 38, 39.
51. «Ярмаркова торгівля на Полтавщині», Вісті ВУЦВК, 1924, ч. 228.
52. «Підсумки сільських ярмарків», Голос Труда (Полтава), 1924, ч. 233, 1 жовтня.

* БПГСБ — «Бюлетень Полтавського губернского статистического бюро».

53. «Торгівля на Полтавщині», Вісті ВУЦВК, 1924, ч. 230.
54. «Місцевий бюджет Полтавщини на 1924—25 рік», Вісті ВУЦВК, 1924, ч. 268, 25 листопада.
55. «Рух хлібних вантажів по залізницях Полтавщини року 1923. Вивезено зі станцій Полтавщини року 1922—23», БПГСБ, 1924, ч. 1—6, с. 237—240 [підпис: Д. С.]
56. Розваги на дозвіллі Збірник матеріалів для дитячих розваг, Харків: Книгоспілка, 1924, 142 с. [підпис: Митрусь]
- 1925
57. «Хлібні ціни в першій половині липня», Статистична хроніка (Відділ С.-Г. Статистики ЦСУ УСРР), 1925, ч. 4, с. 10—11 [без підпису]
58. «Зниження хлібних цін на Україні», Радянський статистик, 15 серпня 1925, ч. 29 [підпис: Д. С.]
59. «Хлібні ціни на Україні», Радянський статистик, 29 серпня 1925, ч. 31 [підпис: Д. С.]
60. «Рух цін на Україні», Радянський статистик, 22 серпня 1925, ч. 30 [підпис: Д. С.]
61. «Про торгівлю Полтавщини (кілька цифрових порівнянь)», Господарство Полтавщини, 1925, ч. 2, с. 24—26.
62. «3 історії переписів на Україні», Радянський статистик, 14 листопада 1925, ч. 42 [підпис: Д. С.]
63. «Фінанси Полтавщини», Господарство Полтавщини, 1925, ч. 3, с. 15—20.
64. «Наявні хлібо-фуражні запаси України на 1 жовтня б. р.», Радянський статистик, 28 листопада 1925, ч. 44 [підпис: С.]
65. «Всеукраїнський християнський ярмарок та ярмарок у Свердловську», Радянський статистик, 12 грудня 1925, ч. 46 [підпис: С.]
66. «Заготівля хлібо-фуражу в липні місяці б. р.», Статистичний бюлетень ЦСУ УСРР, 1925, ч. 13 (93), с. 74—76.
67. «Кооперація Полтавщини (короткий числовий огляд кількості кооперативів на ІХ 1924 р.)», Холейство України, 1925, ч. 4, с. 163—172.
68. «Заготівля хлібо-фуражу (січень-березень р. 1925)», Народне господарство України в 1924—25 р. II квартал, Харків: Видання ЦСУ УСРР, 1925, с. 225—234 [без підпису]
69. «Заготівля хлібо-фуражу (квітень-червень р. 1925)», Народне господарство України в 1924—25 р. III квартал, Харків: Видання ЦСУ УСРР, 1925, с. 204—212 [без підпису]
70. «Торгівля», Статистичний довідник про Полтавщину на 1925 рік, Полтава: ПГСБ, 1925, с. 208—227 [без підпису]
71. «Кооперація», Статистичний довідник про Полтавщину на 1925 рік, Полтава: ПГСБ, 1925, с. 227—251 [без підпису]

72. «Фінанси», Статистичний довідник про Полтавщину на 1925 рік, Полтава: ПГСБ, 1925, с. 259—277 [без підпису]

73. [Монографічні описи сіл] «Село Миколаївка Бердичівської округи», Матеріали по обстеженню комітетом незможних селян — Харків — 1925 — С. 69—72; «Село Михайлино Бердичівської округи», там таки. — С. 99—106; «Село Миськи Полтавської округи», там таки. С. [?]; «Села Жуки, Коломийцівка та ін. Горбівського району Кременчуцької округи Катеринославської губернії», там таки. — С. 106—113 [без підпису]

74. «Краткий очерк ярмарок и ярмарочной торговли», Полтава: Видання Биржевого Комітета, 1925, 26 с.

1926

75. «3 історії київського контрактового ярмарку», Радянський статистик, 9 квітня 1926, ч. 15.

76. «Листи про сільські статистично-економічні гуртки: а) Загальний характер і напрямки роботи», Радянський статистик, 1926, ч. 33; б) «Подвійність в напрямку роботи гуртків», Радянський статистик, ч. 35; в) «Що читати в сільських статистично-економічних гуртках», Радянський статистик, ч. [?] [підпис Дм. С-вей]

77. «Ярмарки», Радянський статистик, 24 грудня 1925, ч. 48; 2 січня 1926, ч. 1; 9 січня 1926, ч. 2.

78. «Заготівля й збут хлібо-фуражу (липень-вересень року 1925), Народне господарство України в 1924—25 р. IV квартал, Харків, 1926, с. 194—212 [без підпису]

79. «Заготівля хлібо-фуражу та наявні хлібо-фуражеві запаси України 1924—25 р.», Календар-довідник на 1926 рік районного статистика й кореспондента, Харків: ЦСУ, 1926, с. 225—232 [без підпису]

1927

80. «3 нотаток подорожнього» (записано в с. Шишаках Полтавської округи 1.VIII.1926 р.), Конопі—прядиво—полотно. Краєзнавство (Харків), 1927, ч. 3, с. 24—25.

81. «Загальний короткий огляд хлібозаготівлі, переведеної на Україні в першому півріччі цього с.-г. року», Радянський статистик, 8 квітня 1927, ч. 15 [підпис: С-вей]

82. «Ярмарки на Україні», Радянський статистик, 8 квітня 1927, ч. 15.

83. «До питання про кількість кріпаків на Україні: (з приводу даних проф. М. Слабченка в матеріалах до Економічно-соціальної історії України)», Записки історично-філологічного відділу ВУАН, кн. 11: Праці історичної секції, Київ, 1927, с. 287—292.

84. «Загальний історичний огляд вівчарства на Полтавщині: (нарис з історії народного господарства)», Наукові записки Харківської кафедри історії української культури ім. Акад. Д. І. Багалія, Харків: ДБУ, 1927, ч. 6, с. 246—263.

85. Редакція: «Хлібозаготівля на Україні 1924—25 р.», Вид. ЦСУ УСРР, 1927, 34 с.

86. «Смушкова промисловість та торгівля України», Вид. ЦСУ УСРР, 1927, 87 с.

87. «Сьогочасні й довоєнні ярмарки України. Цифрова характеристика», Харків: Економічно-статистичний сектор Держплану УСРР, 1927. 71 с., Статистика України, ч. 112.

88. «Плянова заготівля та збут продуктів сільського господарства й сільгоспсировини року 1925—26», Харків: Економічно-статистичний сектор Держплану УСРР, 1927. 39 с., Статистика України, ч. 113.

89. «Заготівля та збут хлібо-фуражу року 1925—26», Календар-довідник на 1927 рік, Харків: Вид. ЦСУ УСРР, 1927, с. 126—142 [без підпису]

90. «Заготівля продуктів сільського господарства та сільськогосподарської сировини на Україні», Календар-довідник на 1927 рік, Харків: Вид. ЦСУ УСРР, 1927, с. 142—148 [без підпису]

91. Рецензія на: Проф. О. Попов, Хлібна торгівля України. Передвоєнна криза українського експорту, Червоний шлях, 1927, ч. 11, с. 271—273.

1928

92. «До опису виробництва самогону на селі», Краєзнавство (Харків), 1928, ч. 4, с. 8—11.

93. «Заготівля та збут хлібо-фуражу на Україні року 1927—28», Радянський статистик, 2 листопада 1928, ч. 44.

94. «Нові статистичні відомості про людину Харкова в сорокових роках XIX століття», Записки історично-філологічного відділу ВУАН, 1928, кн. 17, с. 343—348.

95. [у співавторстві з І. В. Лебединським] «Ясна торгівля України: Спроба статистично-економічного дослідження», Харків: Вид. ЦСУ УСРР, 1928. 128 с.*

96. [у співавторстві з І. В. Лебединським] «Заготівля та збут хліба на Україні року 1925—26. Матеріали до вивчення хлібної торгівлі пореволюційної доби», Харків: Вид. ЦСУ УСРР, 1928. 75 с.

97. Редакція: Г. П. Савримович, М'ясна торгівля України. Матеріали до вивчення сьогочасної й довоєнної торгівлі худобою та м'ясом, Харків: Вид. ЦСУ УСРР. IV+71 с.

1929

98. «У справі обстеження поширення та збирання лікарських рослин на Україні», Краєзнавство (Харків), 1929, ч. 3—10, с. 4—12.

* Стосовно цієї праці див. рецензія Альтермана в журн. «Хозяйство Украины», 1928, ч. 8—9; оцінка праці в розвідці проф. Ярошевича «З економіки птахівництва в районі південно-західних залізниць», Перший збірник праць Комісії для вивчення народного господарства України при ВУАН, с. 17, 189 тощо.

99. «Гонимий лист за В.Винниченком 1903 року», Україна, 1929, ч. 38, с. [?]
100. Бібліографічна замітка прох Издація местных статистических и экономических учреждений за 1926—27 гг., Ленинград: Гос. Институт опытной агрономии, 47 с., Вісник статистики ЦСУ УСРР (Харків), 1929, ч. 1.
101. Бібліографічна замітка прох А. І. Ярошевич, Нариси економічного життя України. Вип. 8: З економіки птахівництва в районі Південно-Західних залізниць, Київ: ВУАН, 217 с., Вісник статистики ЦСУ УСРР (Харків), 1929, ч. 4, с. 151—152.
102. Рецензія нах К. Г. Воблай, Нариси з історії російсько-української цукро-бурикової промисловості, т. 1, Червоний шлях, 1929, ч. 7.
103. [у співавторстві з І. В. Лебедінським] «Заготівля та збут хліба на Україні року 1926—27. Матеріали до вивчення хлібної торгівлі пореволюційної доби», Харків: ЦСУ УСРР, 1929, 84 с.
104. «Динамічні показники розвитку внутрішньої торгівлі на Лівобережній Україні наприкінці XVIII ст.» Робота на здобуття ступеня наукового співробітника [рукопис загинув у ВУАН в часі розгрому 1930—31 рр.]
105. «Безпосередній довіз на Слобожанщину року 1802 закордонних товарів через Радзивиловіську митницю» [рукопис загинув у ВУАН]
106. «Чи вступали дворяни наприкінці XVIII і на початку XIX ст. до купецьких гільдій і чи мали вони на це право. Спроба висвітлення питання на тлі української дійсності» [рукопис загинув у ВУАН]
107. «Промисловість і торгівля м. Кременчука року 1800» [рукопис загинув у ВУАН]
- 1930
108. Село Книшнівська (Кременчуцька округа), Кривзнавство. — 1930. — №1—5. — С. 36—53.
109. «З юних днів Ізм. Ів. Срезневського. До п'ятдесятліття з дня його смерті», Україна, 1930, ч. 39, с. 115—117.
110. «Про купців Слобожанщини, що провадили року 1801 торгівлю при портах та прикордонних пунктах», Наукові записки Харківської кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія, Харків: ДВУ, 1930, т. 10, с. 55—75.
111. «Довіз та продаж вовни й худоби на Харківській зеленосвятській ярмарок 1843 р.», Наукові записки Харківської кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія, Харків: ДВУ, т. 10.
112. «Про рух та розподіл між становими групами опротестованих на Слобожанщині року 1801 векселів», Наукові записки Харківської кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія, Харків: ДВУ, т. 10.
113. «Заготівля та збут хліба на Україні року 1927—28. Цифрові матеріали до вивчення хлібної торгівлі пореволюційної доби», Харків: Господарство України, 1930, 39 с., Статистика України, ч. 189.

114. Палюва заготівля та збут с-с. сировини й продуктів на Україні за роки 1926—27 і 1927—28. Цифрові матеріали, Харків: Господарство України, 1930, XVI+96 с. (= Статистика України, ч. 190).

1931

115. «Опис Старобільського повіту на Харківщині, зроблений року 1838», Історико-географічний збірник ВУАН, Київ, 1931, т. 4, с. 213—220.

1933

116. «Харківський ренесанс», Праці Комісії для вивчення соціально-економічної історії України під головуванням акад. Д. І. Багалія, 1931—1932, т. 11 [вибір розсіпано; коректурний примірник зберігся в бібліотеці Н. Половської-Васильченко]

117. [у співавторстві з О. Багалій-Татариновою і К. Шини] «Матеріали до історії польського повстання на Правобережній Україні 1863 р.», Архів Радянської України (Харків), 1933, ч. 7—8, с. 126—156.

118. «Археологічний збірник матеріалів з історії торгівлі Лівобережної України кінця XVIII і першої половини XIX ст.» [складений за матеріалами архівів Харкова й Полтави, близько 25 друк. арк.; рукопис втрачено]

119. «Соціально-економічні передумови польського повстання на Україні 1863 р.» [написано на підставі літератури й архівних джерел, близько 9 друк. арк.; на час вибуху війни рукопис знаходився у видавництві]

Частина II

1944

120. «Історія української кооперації. Короткий популярний виклад». Частина курсу, читаного у Львові в 1943—44 навчальному році на курсах Вищої Торговельної Школи. Додаток програми курсу кооперації для Вищої Торговельної Школи, Криниця-село, 1944 [24 с. + 2с. машинопису; архів Д. С.]

121. «Питальник з теорії та історії кооперації» [машинопис, 22 с.; архів Д. С.]

122. «Чумацькі діти. Дитяча п'єска на дві дії для шкільного театру». Видання друге, перероблене і з додатком розробленої програми літературно-музичної вечірки, присвяченої чумацтву [машинопис, 36 с.; підпис: С. Метрусь; архів Д. С.]

123. Смішне серце. Історичні драматичні малюнки з часів татарського анжаменту на Україні. Для самодіяльного театру, Криниця-село, 1944 [машинопис, 37 с.; підпис: Д. Паєта; архів Д. С.]

Була поставлена на сцені ДП табору ім. М.Лисенка в Ганновері у березні 1946. Режисер — Г. Завдович.

1945

124. «Справжня людина. Про Тараса Шевченка», Борітєся-Поборєтє. До Шевченківських днів, упоряд. Ол. Ващенко, Видання робочої групи Вуспрау, 1945, с. 44—45 [підпис: Дмитро Паєта]

125. «Справжня людина. Про Тараса Шевченка», Методичний кабінет табору ім. М. Лисенка, [без дати], 4 с. великого формату [підпис: Дмитро Паєта]
126. «Чи знаєте ви свою рідну літературу: запитання — відповіді», Борітєся-Поборєтє. До шевченківських днів, упоряд. Ол. Ващенко, Видання робочої групи Вуєтрау, 1945, с. 39—49 [підпис: С. Митрусь]
127. Година з розвитку мови. Методичні розробки для вчителів на теми: а) праця з малюнком «Дівчина з котиком»; б) праця над синонімами; в) праця над парафразом, [Ганновер] На чужині, 1945. 12 с. [підпис: Дм. С-вій]
128. «Ясна зірка з нашого неба: (пам'яті Лесі Українки)», Лєсє Українка, упоряд. Дм. С-вій, [Ганновер] На чужині, 1945, с. [?]
129. «Найкращі думки наших письменників на роздум молоді. Збірка коротких уривків з поетичних творів українських письменників», Ганновер. На чужині, 1945. 24 с. [Упоряд.: С. Митрусь]
130. «Золоті дитячі роки. Збірник матеріалів для праці з дітьми дошкільного віку в дитячих садках та в родині», Ганновер. На чужині, 1945. 18 с. [Упоряд.: С. Митрусь]
131. Упоряд.: «Про Михайла Драгоманова. Збірничок до 50-ї річниці з дня смерті славетного українського вченого і громадського діяча», Ганновер. На чужині, 1945. 8 с. [зладив Д. С.]
132. Упоряд.: «Лєсє Українка. Збірник складений до 75-річного ювілею з дня народження письменниці. За матеріалами Методичного Кабінету», Ганновер. На чужині, 1945. 21 с. [зладив Дм. С-вій]
133. Упоряд.: «Ланка. Збірничок до історичного дитячого свята. За матеріалами Методичного Кабінету», Ганновер. На чужині, 1945. 12 с. [зладив Дм. С-вій]
134. Упоряд.: «Гідні нашої поваги та наслідування. Маленька читанка для п'ятого року навчання», Ганновер. Українське Національне Об'єднання, 1945. [с. ?] [підпис: Дм. Паєта]
- 1946
135. «Депо з історії для вивчення (українсько-російські стосунки)», Черєтєрні (Ганновер), 1946, ч. 1, с. 13—15 [підпис: Й. Волос]
136. «Олєсє — співєць краси природи й національного відродження України», О. Олєсє, [Ганновер] На чужині, 1946, с. 1—9 [підпис: Дм. Паєта]
137. «Великий український вчений і громадянин Михайло Грушевський. Доповідь, читана на відкритому засіданні спілки науковців у таборі ім. М. Лисенка в Ганновері» [машиніпис, 15 с.; архів Д. С.]
138. «Людськє і громадськє гідність найбільшого українського поета Галєчини», Іван Франко, На чужині: Шляхи на Україну, 1946. [с. ?] [підпис: Дм. Паєта]
139. «Справжня людина. Матеріал до Шевченківських днів», 1946. 4 с. [підпис: Дм. Паєта]

140. «Вивчаємо рідну мову. Збірник апрає з ортографії». Зошит 1. Підруч-на книжка для вивчення української мови в школі, Українське Національне Об'єднання, 1946 [підпис: Дм. С-вій]
141. «Звірячий змювник. Казка для дітей». Обкладинка малєра Маринєна. Ілюстрації малєра О. Берєзовського. Заставки-ініціали малєра В. Добролєжа, Гайдєнав: Заграєа, 1946. 32 с. [підпис: С. Митрусь]
142. Упоряд.: «Рідна мова. Збірник для української молоді. За матеріалами Вільного Методичного Кабінету», На чужині, 1946. 26 с. [підпис: Дм. С-вій]
143. Упоряд.: «Іван Франко. Збірник для української молоді. За матеріалами Вільного Методичного Кабінету», На чужині: Шляхи на Україну, 1946. 36 с. [підпис: Дм. С-вій]
144. Упоряд.: «Олєсє. Збірник для української шкільної і нешкільної молоді. За матеріалами Вільного Методичного Кабінету», На чужині: Шляхи на Україну, 1946. 36 с. [упорядуєав Дм. С-вій]
- 1947
145. «Фрагмент кривавої борні (Крути)», Додаток до Нашого життя, 1947, ч. 2 [в архіві Д. С.; 10 с.; підпис: Дм. С-вій]
146. «Крути. Літературний монтаж до свєтє Героїв. На згадку про трагічний бій під Крутами 29 сїчня 1918 р.», На чужині: Український Центральний Комітет Бритійської зюви в Бєлємбергє; Відділ Кулєтури й Освітє, 1947. 4 с. [підпис: Дм. Паєта]
147. «Могила Бєхєрє. Живє символічна картина на спомин про 12 лїєстопєдє 1921 р.» Літературний монтаж. 3 с. [підпис: Дм. Паєта]
148. «Перші дні в Англії: (з лїєста п. Г. А-на до табору в Ганновері)», Українськє вїєтє, 14 сїчня 1948, ч. 5, с. 4 [підпис: -ро-й]
149. «Роковини смертє С. Пєтєлєурє в Ганновері», Українськє вїєтє, 11 черєвєя 1947.
150. «На роботу до Англії. 10 квітня 1947» [машиніпис, 1 с.; архів Д. С.; підпис: -ро-й]
151. «На шляхах пошуків нової Батьківщини. 1 черєвєя 1947», 4 с. [машиніпис, датований 1 черєвєя 1947, 4 с.; архів Д. С.; підпис: -ро-й]
152. «Наша англійськє проблема сьєгоднє», Українськє вїєтє, 1947, ч. 35 [підпис: -ро-й]
153. Українці в Англії [3, 5 сєрєпня 1947, 5+1 с.; архів Д. С.; підпис: -ро-й]
154. «Закарпатєць оповїдєє. Ситуація на Закарпаттє в 1945—46 рр., як її амалюєав утїєкач», Українськє вїєтє, 27 сєрєпня 1947, ч. 57—58; 31 сєрєпня 1947, ч. 59—60; 5 лїєстопєдє 1947, ч. 61—62; там само: Свєбодє, 19 сїчня 1948, ч. 15; 20 сїчня 1948, ч. 16; 23 сїчня 1948, ч. 18; 24 сїчня 1948, ч. 19 [підпис: М. Філомєла]
155. «Коли ж, нарєштє, народився Миколє Сєвєян-Фєдєюшкє?», Українськє вїєтє, 17 верєсєня 1947, ч. 65 [підпис: -ро-й]

156. «Як ми виглядаємо у світі міжнаціональних змагань (за матеріалами амстів з Англії наших робітників)», 1947. 3 с. [випускано до «Українських вістей», «Свобода»; підпис: -ро-й].
157. «Сергій Васильківський. Коротка згадка з нагоди тридцяті річчів з дня смерті 1917 — 8 жовтня 1947», Українські вісті, 8 жовтня 1947, ч. 71.
158. «Болшеви нашого громадсько-політичного життя. 14 грудня 1947», 8 с. [випускано в «Українські вісті», «Новий шлях»; підпис: -ро-й].
159. «Звірочий змовник. Казка для дітей». Малюнки Михайла Миславича, Мюнхен: Прометей, [1947?] 24 с. [підпис: Дмитро Соловій].
160. «Визвольні змагання українського народу в 1917 році в освітленні тогочасної преси. Матеріал до вивчення доби Центральної Ради. Археологічний збірник». На чужині, т. 1, 1947. 414 с.; т. 2, 1955. 145 с. [зберігається в Музеї-архіві УВАН в Нью-Йорку, США].
- 1948
161. «Два обличчя України на порозі 1948 р. — «самостійне» і колоніальне», Українські вісті, 17 січня 1948, ч. 6 [підпис: -ро-й].
162. «Археологічні дослідження на Україні в 1947 р.», Українські вісті, 24 січня 1948, ч. 8 [підпис: Дм. С-вій].
163. «Грізні сили природи. Підбір матеріалів для праці в школі». 14 лютого 1948. 3 с. [підпис: Дм. Паєта].
164. «Визвольні змагання українського народу в 1917 році в освітленні тогочасної преси. Матеріал до вивчення доби Центральної Ради». На чужині, 1948. 390 с. [зібрав і впорядкував Дм. С-вій, варіант поз. 160, переданий на збереження в Осередок Української Культури й Освіти, Вінніпег, Канада].
165. На шахті в Англії. На основі амстів [машинотпис, датований 22 березня 1948 р.; підпис: -ро-й].
166. «П'ятнадцятьріччя української жовобі в Ганновері», Українські вісті, 1948, ч. 35 [підпис: -ро-й].
167. «Відзначення в Ганновері п'ятнадцятьріччя Голоти України (1933—1948)», Свобода, 1948, ч. 118 [підпис: Мит. Сріблянський].
168. «Уривки із словиді совєтського достойника, що втік із сталінського раю», Українські вісті, 29 травня 1948, ч. 44; 2 червня 1948, ч. 45 [підпис: -ро-й].
169. «Вороги України активізуються. З приводу видання Ігор Бутенко «Что должен знать каждый об украинцах. (К единству русского народа)», Мюнхен, 1948. 21 с. [машинотпис, датований 12 квітня 1948 р., 12 с.; без підпису; архів Д. С.].
170. «Що пишуть і говорять. 1) Калмицький тижневик «Обозрение», 2) «Повстання в Одесі», Українське слово (Бальомберг), 4 липня 1948, ч. 10 [підпис: Й. Волос].
171. «Організаційні намагання російської еміграції і чого можна чекати від того українцям», Українське слово (Бальомберг), 11 липня 1948, ч. 11 [підпис: Й. Волос].

172. «3 совєтської преси», Українське слово (Бальомберг), 1948, ч. 19.
173. «Хто більше самостійний — Цейлон чи УСРР?», Українські вісті, 11 вересня 1948, ч. 74 [підпис: -ро-й].
174. «Факти русифікаційної політики на терені «самостійної» УСРР», Українські вісті, 1 листопада 1948, ч. 89; Свобода, 7 грудня 1948, ч. 284 [підпис: -ро-й].
175. «Голод на Україні», Українське слово (Бальомберг), 5 грудня 1948, ч. 19 [підпис: -ро-й].
176. «Смерть на чужині гетьмана Ів. Мазепи», Соборник (Бальомберг), 15 вересня 1948, ч. 1.
177. «На підтримання праці Української Національної Ради» [машинотпис, датований 28 жовтня 1948 р., 3 с.; підпис: -ро-й, архів Д. С.].
178. «До історії наших видавничих змагань на чужині (видавництво «Шляхи на Україну» та бібліотеки «Нашим дітям»)», Українські бібліологічні вісті (Аугсбург), 1948, ч. 1, с. 62—64 [підпис: Д. С.].
179. «Московсько-бальовицьке винищування українського народу та його культури», Українські вісті, ч. [?], Українське слово, ч. [?].
- 1949
180. «Жмут думок на порозі нового року (про розпорощення смі і брак єдності між українськими політичними угрупованнями; координаційне значення УНРад)», Українське слово (Бальомберг), 9 січня 1949, ч. 2, с. 5—6 [підпис: -ро-й].
181. «Підтримують УНРад», Українські вісті, 12 травня 1949, ч. 38, с. 3. [без підпису].
182. «Над свіжою могилою: (о. Григорій Антохій)», Українські вісті, 30 червня 1949, ч. 52, с. 4 [підпис: Д. С-й].
183. «Незвичайно викликав зброю (про книжку проф. Роберта Паклена «Біла книга. Націоналізм і соціальна політика Совєтів на службі московського імперіалізму)», Українські вісті, 16 січня 1949, ч. 5; Свобода, 16 листопада 1949, ч. 38 [підпис: -ро-й].
184. «Чи однаково гнітять більшовицький режим усі народи СРСР?», Українські вісті, 20 січня 1949, ч. 6; Свобода, 1 листопада 1949, ч. 25 [підпис: -ро-й].
185. «Шевченко — символ нашого відродження й джерело нашої моральної сили», Українське слово (Бальомберг), 20 березня 1949, ч. 10; 21 березня 1949, ч. 11, с. 2—3 [підпис: Д. С.].
186. «Шкідлива сектантська книга: Роман Малиновецький — Історія українського народу. Нариси політичної історії. В-во Українська наукова бібліотека, 1946», Українські вісті, 24 березня 1949, ч. 24; 27 березня 1949, ч. 25.
187. «Чотатки про Україну під п'ятою окупантів», Українське слово (Бальомберг), 1949, ч. [?].

188. «Жизнь миллионов украинского життя: Г. Кубинська — Тернистими шляхами. Вінніпег, 1948. Накладом автора», Наш вік (Торонто), 21 травня 1949, ч. 4 [підпис: Дм. С-вій].
189. «Час уже навчитися культурно видавати книжечки Микола Міхновський. Самостійна Україна. З передмовою Юрія Коляра. На чужині, 1948. Воєн Український патріот. 31 с., Українські вісті, 29 травня 1949, ч. 43 [підпис: -ро-й].
190. «Найтрагічніша дата з історії української визвольної боротьби 1917—1921 рр. (гетьманський переворот 29.04.1918)» [машинопис, 6 с.; дата: 31 травня 1949 р.; підпис: Дм. С-вій; архів Д. С.]
191. «Що треба українцеві-патріотів знати про УНР-аду і що треба робити» [машинопис, 2 с.; дата: 6 квітня 1949; підпис: -ро-й].
192. «Виявляймо патріотизм чином (про значки УНР-ади)», Українська думка, 1949, ч. [?]
193. «Російсько-українське питання у світлі сьогоднішнього дня (корисна культурно-просвітня робота Ганноверського ТопУНР)», Українські вісті, 17 червня 1949, ч. 57 [підпис: Член ТопУНР].
194. «Про які гетьманські права іде мова?», Неділя (Ашафенбург), 17 червня 1949, ч. 183 [підпис: ДМИС].
195. «Чого хоче російська демократія? (до з'ясування проблеми майбутніх українсько-російських стосунків)», Українські вісті, 22 червня 1949, ч. 58; Громада (Париж), серпень 1949, ч. 15—16, с. 8—9.
196. «Якщо ми любимо Батьківщину: (про поштові значки УНР-ади)», Українське слово (Бальонберг), 24 червня 1949, ч. 29, с. 2; Наш вік (Торонто) [?]; Українські вісті [?]; Свобода [?].
197. «Пеленський і Несмеянов. Бандерівський вітер на вітряк російського імперіалізму», Неділя, 7 серпня 1949, ч. 186, с. 3—4 [авторська назва — «Гей, яблуко, куди котиться? Або єдиний фронт і ворогія і «друзія» проти української демократії»; підпис: Мет. Срібалиський].
198. «Початок колективізації в Україні», Українська думка, 7 липня 1949, ч. 31, с. 3.
199. «Чого коштувала Україні акція московського Політбюро по запровадженню «колективізації», Українська думка, 1949, ч. 32, 33.
200. «Смерть на чужині гетьмана Ів. Мазепи», Свобода, 28 червня 1949, ч. 148.
201. «Української «тітоїзм». Микола Скрипник та його роль в житті підсоветської України», Українська думка, 6 листопада 1949, ч. 44, с. 2; 13 листопада 1949, ч. 45, с. 2 [підпис: Дм. С-вій].
202. «Чи всі ми суміємо виконувати наш національний обов'язок політичних емігрантів?» [машинопис, 5 с.; дата: 20 грудня 1949; підпис: -ро-й; архів Д. С.]

203. Нищення українського спротиву московським окупаційним режимом (1919—1941) [машинопис, 32 с.; написаний для збірника НТШ «Україна під Советами»; архів Д. С.]
- 1950
204. «о. Микола Карачківський (некролог)» [архів Д. С.]
205. «Початок «колективізації». Деталь до загальної картини. Про те, що діялося у Федіївській сільраді Решетилівського району на Полтавщині в 1929—1933 рр. Оповідання селянина Івана Калмака», Українська думка, 12 березня 1950, ч. 10, с. 3 [підпис: Дм. С-вій].
206. «Схвляки людяності загинуло на Україні під час штучно створеного голоду 1932—1933 рр.», Українські вісті, 1950, ч. 18 [підпис: Дм. С-вій]; Народна воля, 1950, ч. 33, 34 [в серії статей про советське народоблиство]; Наш вік, 1950, ч. 14, 16; Громада [?]
207. «Село в Східній Україні 1929—1933 рр. Оповідання бушого підсоветського селянина Івана Калмака. Повний текст», Народна воля, 1950, ч. 39—46.
208. «Зловісні тіні від підозрілих постатей на українському еміграційному літературному обрії. Відповідь на статтю В. Державина «Неокомунізм і його літературна пропаганда (про Новий заповіт В. Винниченка)», Українські вісті, 8 жовтня 1950, ч. 81; 11 жовтня 1950, ч. 82; 15 жовтня 1950, ч. 83 [повний текст]; Наш вік, 23 вересня 1950, ч. 37; 30 вересня 1950, ч. 38 [скорочений текст].
209. «Український літопис або календар історичних подій». Вінніпег: Осередок УКО, Українська Національна Видавничка Спілка, 1950. 104 с. [підпис: Д. Філомелія].
- 1951
210. «Свідки говорять. Артур Кестлер про голод на Україні в 1932—1933 рр. Оповідання В. Кривельського про виїзд з Харкова бригади політв'язнів на початку літа 1933 р. в село Благодатне Вовчанського району на Харківщині», Народна воля, 1951, ч. 1, с. 5; ч. 2, с. 3 [без підпису].
211. «Творім національний фонд В. Винниченка», Народна воля, 1951, ч. 12, с. 5.
212. «Ще про голод на Україні 1932—1933. Уривок із спогадів Х.Рябово-ня. Звернення до читачів, які під час Другої світової війни, чи після неї, змушені були покинути Україну», Народна воля, 1951, ч. 39, с. 6.
213. «Імперіалістична хвороба російських демократів», Народна воля, 1951, ч. 39, с. 3—4; ч. 40, с. 2 [підпис: Дм. С-вій].
214. «Факти говорять про російсько-большевицьке народоблиство на Україні. Реєстр селян с. Будюновки на Харківщині, що загинули під час п'яного голоду 1932—1933 рр., одержаний від Е. Гусар», Народна воля, 1951, ч. 41, с. 6; ч. 42, с. 6; ч. 43, с. 6 [без підпису].

215. «Плянове винищення люду на Україні, здійснене більшовицькою окупаційною владою в 1929—1933 рр. Спроба намалювати загальну картину акції та підрахувати кількість жертв», Народна воля, 1951, ч. 44, с. 7 [без підпису]
216. «Чого коштувала Україні акція московського Політбюро по запровадженню «колективізації», Народна воля, 1951, ч. 45, с. 5; ч. 46, с. 6 [без підпису]
217. «Голод України. Московсько-більшовицький окупаційний терор в УРСР між Першою та Другою світовою війною», Український голос, 1951, ч. 21—54; 1952, ч. 1—34.
- 1952
218. «Даймо науково оглядове видання матеріалів про Винищення», Свобода, 1952, ч. 219.
219. «Перші рефлексії на нову книжку: (рец. на В. Іванис «Симон Петлюра — Президент України». Накладом 5-ї сторони Союзу бувших українських воєнків. Торонто, 1952. 255 с.)» Українські вісті, 1952, ч. 93; Народна воля, 1952, ч. 45—47.
220. «Стежками на Голготу. Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1932—1933 роках». Частина перша. З переднім словом Д-ра Матвія Стахова. Нью Йорк-Дітройт-Скрантон Українська Вісна Громада в Америці, 1952. 88 с.
- 1953
221. «Уважно друкуймо оборонні матеріали» (рец. на В. Малій — Село друга Корулька. Б-ка Демократичного об'єднання Бувших Політично-Репресованих Українців з-під советів. Ч. 1. В-во «Сучасна Україна», Мюнхен, 1952), Українські вісті, 22 лютого 1953, ч. 15, с. 3; Народна воля, 1953, ч. 10, с. 7.
222. «Демократія й вождівство та задання молоді», Молода Україна, травень-червень 1953, ч. 3, с. 23—24 [підпис: Дм. С-вій].
223. «Світле і темне нашого життя (вістки й думки)», Народна воля, 1953, ч. 31, с. 2.
224. «Людська і громадська гідність Івана Франка», Народна воля, 1953, ч. 33—37.
225. «Отруйна книжка: Сидір Запорожець — Кожен повинен знати», Народна воля, 1953, ч. 33 [підпис: Д. С.]
- Відгук в статті О. Очка «Коротко і ясно», Українські щоденні вісті, 30 серпня 1953, с. 2.
226. «Гарна книжечка для українського доросту: (рец. на Дм. Чуб «Ці трапилося в Австралії», Сідней, 1953)», Народна воля, 1953, ч. 41, с. 5 [підпис: Д. С.]
227. «Розгром Полтави» (фрагменти споминів з часів визвольних змагань), Молода Україна, грудень 1953-січень 1954, ч. 14—15, с. 22—23; березень 1954, ч. 16, с. 28—32; травень 1954, ч. 17, с. 30—34; [червень?] 1954, ч. 18, с. 21—27; жовтень-листопад 1954, ч. 19, с. 28—30; березень 1955, ч. 21, с. 16—17.

228. «Голгота України. Ч. 1: Московсько-більшовицький окупаційний терор в УРСР між Першою і Другою світовою війною», Вінніпег. Український голос, 1953. 288 с.
229. «The Golgotha of Ukraine. Eye-witness accounts of the famine in Ukraine instigated and fostered by the Kremlin in an attempt to quell Ukrainian resistance to Soviet Russian national and social enslavement of the Ukrainian people», foreword by Dr. Luke Mushyna, trans. by Stephen Shumeyko, New York: Ukrainian Congress Committee of America, 1953. 47 p. [переклад — див. 220].
- 1954
230. «Про нові матеріали до історії СВУ», Вісна Україна, 1954, ч. 2, с. 52—56; Вісна Україна, 1954, ч. 3, с. 60—64.
231. «Трагічні оповідання: (рец. на З.Дончук. Чорні дні. Оповідання. В-во «Перемога», Буенос-Айрес, 1952. 140 с.)», Вісна Україна, 1954, ч. 2, с. 61—63 [підпис: Д. С.]
232. «Будьте обережні з «залізними жолудками»: (до уваги письменникам та редакторам дитячих видань і журналів)», Народна воля, 1954, ч. 42, с. 5 [підпис: С. Митрусь].
- 1955
233. «Українське село в роках 1931—33», Український збірник, 1955, кн. 2, с. 64—79.
234. «Чи СВУ 1952 року, засноване на еміграції, є відновленням СВУ другої половини 1920-х років в УСРР?», Вісна Україна, 1955, ч. 4, с. 61—64.
235. «Хто відповідає за таке видання важливих документів? (рец. на Олександра Каалінік «Що несе з собою комунізм? Документи про російсько-комуністичний терор в Україні. Вид. Стілки Визволення України. Мюнхен, 1953. 120 с. + 30 фотокопій тощо)», Вісна Україна, 1955, ч. 5, с. 57—64.
236. «Нова українська наукова публікація: (рец. на Український збірник, книга 1. Інститут для вивчення історії й культури СССР. Грудень 1954, Мюнхен. 208 с.)», Вісна Україна, 1955, ч. 6, с. 48—53.
237. «Чергові видання Інституту для вивчення історії та культури СССР. — М. Ковалевський: Опозиційні рухи в Україні і національна політика СССР (1920—1954). Мюнхен, 1955. Інститут для вивчення історії та культури СССР. 84 с. Серія 2: трикласні видання дослідів та матеріалів, ч. 26; Г.Сова: До історії більшовицької дійсності (25 років життя українського громадянина в СССР). Мюнхен 1955, Інститут для вивчення історії та культури СССР. 107 с. Серія 2: трикласні видання дослідів та матеріалів, ч. 24», Вісна Україна, 1955, ч. 7, с. 58—64.
238. «Філософія громадсько-політичних джунглів. Етичні основи націоналізму у викладі доктора Єдника», Вісна Україна, 1955, ч. 7, с. 5—18 [підпис: Д. Ф. Пуціменко; примітка рукою Д. С.: «Редактор М. Стахів поставив слова, які подекуди змінили мій текст. Див. оригінал»]

239. «На перехресті чужих доріг...» — Суперечка між українцями й росіянами у Відні восени 1944 р., Нові дні, листопад 1955, ч. 70, с. 11—13 [на машині-нописі дати 1 травня 1949 р. й заголовок «Старе, але сучасне»]
240. «Soviet Trade Agreement With the Free World in 1954», Bulletin (Institute for the Study of the USSR), February 1955, p. 50—55.
- 1956
241. «Непередіщенство — нова тактика ОУН(м) і про за цим криється», Вісник України, 1956, ч. 8, с. 19—26 [підпис Д. Ф. Пуцименко]
242. «Дявне твердження проф. Кононенка (про «аграрне перенаселення» на Україні, що начебто було одною з основних причин створення штучного голоду в 1932—33 рр.)», Вісник України, 1956, ч. 8, с. 53—55. [підпис Д. С.; рукою Д. С.: «для «невразумительную» відповідь Кононенка в «Сучасній Україні», ч. 12 за 17 травня 1956, с. 6—7»]
243. «Отверте слово до лідерів політичних груп в УНРаді: (замість новорічного привітання)», Вісник України, 1956, ч. 8, с. 8—10 [підпис: Д. С.]
244. «Русифікація Кримської області Української РСР: (наочний вияв «іклавання» ЦК КПСС про «розвиток українського народу та його культури»)». Русифікація Ставінської області (Донбасу) УСРР: (це одна деталь до висвітлення колоніального характеру національної політики ЦК КП в уряду СРСР на Україні). Філізинний спів про дружбу народів СРСР», Вісник України, 1956, ч. 10, с. 20—28.
245. «Про вияви колоніального режиму в Україні», Вісник України, 1956, ч. 12, с. 43—50.
246. «Несподівані нічні відвідувачі: (спомини з пережитого)», Нові дні, травень 1956, ч. 76, с. 6—8.
247. «Людська і громадська гідність Івана Франка», Народна воля, 1956, ч. 33—37.
248. «Національна політика партії й уряду СРСР в Україні у світлі деяких найновіших фактів», Український збірник, 1956, кн. 6, с. 109—195.
249. Національна політика партії й уряду у світлі деяких найновіших фактів, Мюнхен: Інститут для вивчення СРСР, 1956. Спеціальний відбиток з матеріалів Українського збірника, кн. 6. 88 с.
- 1957
250. «З приводу «алфавітного мосту» й застосування «алітніки», Вісник України, 1957, ч. 15, с. 56—61.
251. «Що треба пам'ятати українським демократам? Голос у дискусії на з'їзді української демократії в Нью Йорку (підписали Д. Соловей, Х. Рябокін, М. Турчанович)», Народна воля, 1957, ч. 25, с. 4.
252. Людська і громадська гідність Івана Франка, Нью Йорк-Дітройт-Скрантон: Українська Вісник Громада в Америці, 1957 [підпис: Мит. Срібляський].

253. «З приводу прізвиська «Скрипник» у «Документах Сіссона». Зауваження до згадки про книжку «100 Red Days» by E. Sisson у статті Панаса Феденка, Український збірник, 1957, кн. 10, с. 160—161.
254. «Soviet Statistics Interpreted Politically», Analysis of Current Developments in the Soviet Union, 1957, no. 1.
255. «Fresh Light on the Nationality Policy of the Communist Party and the Soviet Government», Ukrainian Review, 1957, vol. 4, p. 67—123.
256. «A New Work on the History of the Struggle for Liberation in the Ukraine, 1917—1918», Ukrainian Review, vol. 5, p. 115—119.
- 1958
257. «Чи є в СРСР рівноправність націй? Чи є упривілейовані класи?», Вперед, лютий 1958, ч. 2, с. 3—4.
258. «Повільне удушвання української науки. Депо з наслідків 37-річної окупації України й диктатури ЦК КПСС», Нові дні, лютий 1958, ч. 97, с. 5—10; березень 1958, ч. 98, с. 7—11.
259. «Вияв наслідків політики колоніалізму ЦК КПСС за допомогою статистичних даних про роздрібний товарообіг України», Український збірник, 1958, кн. 13, с. 3—28.
260. «У справі життєпису М. Грушевського. З нагоди сорокоріччя наших визвольних змагань», Вісник України, 1958, ч. 17, с. 9—22 [також окремою відбиткою, 13 с.]
261. «Факти дискримінаційної політики ЦК КПСС на книжковому й журнальному відтинках», Вісник України, 1958, ч. 17, с. 52—62 [також окремою відбиткою, 10 с.]
262. «Лев дімть спілку здобич байка. З нагоди дати про підписання в Москві 30 грудня 1922 р. договору про створення СРСР. За байкою І. А. Крилова «Лев на ловах», Вісник України, 1958, ч. 17, с. 80 [підпис: Д. С.]
263. «Вияв наслідків політики ЦК КПСС за допомогою статистичних даних про роздрібний товарообіг України», Вісник України, 1958, ч. 18, с. 1—22 [також окремою відбиткою, 22 с.]
264. «Українська література про голод в Україні в 1932 і 1933 роках. До 25-ї річниці акту народобництва, здійсненого ЦК КПСС», Вісник України, 1958, ч. 18, с. 42—44 [підпис: Д. Ф.]
265. «З приводу нового видання (рец. на Іван Слобожан. У політичному тумані. З нагоди сорокаріччя нашої новітньої державності. Perth Amboy, NJ, 1957)», Вісник України, 1958, ч. 18, с. 79—80 [підпис: Д. С.]
266. «Про політику паязування видань художньої літератури в Україні», Вісник України, 1958, ч. 19, с. 33—46 [також окремою відбиткою, 14 с.]
267. «У справі оцінки акту державного перевороту 29 квітня 1918 р. З нагоди 40-річчя повстання Директорії 14 листопада 1918 р.», Вісник України, 1958, ч. 20, с. 58—70 [також окремою відбиткою, 29 с.]

268. «Русифікація партійних часописів в Україні. З приводу одної помилкової інформації», Вільна Україна, 1958, ч. 20, с. 75—79 [підпис: Д. Ф.]
269. «Цініні спогади з нашого минулого (рец. на Д-р Іван Манукс На народній службі. Видання Української Вільної Громади Америки, Дітройт, 1958. VII+629 с.)», Нові дні, грудень 1958, ч. 107, с. 19—21.
270. «У річницю створення СРСР (1922—30.12—1958). Як московські більшовицькі здійснювали національну рівність», Український голос, 24 грудня 1958, ч. 52, с. 4.
271. «Україна під п'ятою окупанта. Збірка статей за 1958 р.», В-во: Шляхи на Україну, 1958.
- Зміст: 1. Повільне удушвання української науки, 2. Факти дискримінаційної політики ЦК КПСС на книжковому й журнальному відтинках, 3. Про політику палювання видавчій художньої літератури в Україні, 4. У справі життя-пису М. Грушевського, 5. Вияв наслідків політики ЦК КПСС за допомогою статистичних даних про роздрібний товарообіг України.
272. Політика колоніалізму ЦК КПСС у діяльності капіталовкладень у господарство України (1918—1955) [машинопис, 21 с.; зберігається в архіві української редакції Інституту для вивчення ССРСР в Мюнхені].
273. «Показник статей, заміток, рецензій тощо, що їх розміщено в кварталнику «Вільна Україна» за п'ять років (числа 1—20 за 1954—1958 рр.) Матеріал до української бібліографії на еміграції», [склав Дм. С-вій, 17 с.; архів Д. С.]
274. «The Soviet Union — A New Despotism Empire», New York: The Ukrainian Congress Committee of America, 1958. 12 p.
- 1959
275. «Шиняк, Ракошік, Сидір Лютючий і ще дещо. Жмут розрізаних згадок, що їх виканкало оповідання «Крила Артема Лютючого», Нові дні, лютий 1959, ч. 109, с. 17—18.
276. «Як писати з Шиняку чи Шиняка? Лист до редактора», Нові дні, березень 1959, ч. 110, с. 27.
277. «Василь Калініст і київська «Літературна газета». Репліка на статтю О. Мацак «Талановитий російський письменник. До 200-річчя з дня народження В. В. Калініста», «Літературна газета», ч. 1426 за 25 лютого 1958 р., Український голос, 19 серпня 1959, ч. 33; 26 серпня 1959, ч. 34; 2 вересня 1959, ч. 35.
278. «Колоніальна політика ЦК КПСС у світлі цифрових даних про транспорт і зв'язок України», Вільна Україна, 1959, ч. 22, с. 45—54 [також окремою відбиткою, 12 с.]
279. «Про наступ великодержавних шовіністів з «інтернаціоналістичного» ЦК КПСС», Вільна Україна, 1959, ч. 23, с. 61—62 [без підпису].

280. «По шпальтах запізнілих чисел київських газет та журналів», Вільна Україна, 1959, ч. 24, с. 60—64 [підпис: Д. Балжол].
281. «Новий дивогола — «Національний комітет ССРСР», Вільна Україна, 1959, ч. 24, с. 73—74 [підпис: Д. С.]
282. «Україна в системі советського колоніалізму. Резюме українського мовою до запропанованого видання Інституту для вивчення ССРСР», Вільна Україна, 1959, ч. 24, с. 75—79 [без підпису].
283. «Голод у системі колоніального панування ЦК КПСС в Україні. До 40-літнього ювілею КП(б)У і 25-ї річниці голоду 1932—1933 рр.», Український збірник [1959], кн. 15, с. 3—62.
284. «Україна в системі советського колоніалізму», Мюнхен: Інститут для вивчення ССРСР, 1959. 205 с.
285. «Sovyetler Birliğı Komünist Partisi Merkez Komitesinin genel siyasetinde Sovyet dış ticaretinin rolu (Soviet Foreign Trade as a Weapon in Party Policy)», Dergi, 1959, no. 16, p. 83—91.
286. «The Name Skrypnyk in the Sisson Documents», Ukrainian Review, 1959, no. 7, p. 65—66.
287. «Exploitation of the Ukraine as Illustrated by Data on Retail Commodity Turnovers», Ukrainian Review, 1959, no. 8, p. 69—77.
- 1960
288. «Людність України за сорок років владі ЦК КПСС у світлі даних переписів», Вільна Україна, 1959, ч. 24, с. 42—56; 1960, ч. 25, с. 18—36; 1960, ч. 26, с. 1—21; 1960, ч. 27, с. 19—45 [також окремою відбиткою, 80 с.]
289. «Дещо з приводу мовної і культурної політики ЦК КПСС», Вільна Україна, 1960, ч. 25, с. 60—64 [підпис: Д. Балжол].
290. «Шляхом ленінської дружби народів», Вільна Україна, 1960, ч. 25, с. 65—67 [підпис: ДМІС].
291. «Як у Москві розуміють рівність націй», Вільна Україна, 1960, ч. 25, с. 72—74 [підпис: Д. С.]
292. «Якими гормонами «мудрий» ЦК КПСС годує великоросів на Україні?», Українські вісті, 10 липня 1960, ч. 28, с. 4 [підпис: С. Давидаук].
293. «СРСР — колоніальна імперія: 1. Про деякі прояви колоніалізму в СРСР на ділянці економічній та культурно-освітній, 2. Демографічні наслідки колоніальної політики ЦК КПРС внаслідок СРСР», Нові дні, листопад 1960, ч. 130, с. 10—15.
294. «Зниження природного приросту людності України внаслідок колоніального становища її в СРСР», Нові дні, грудень 1960, ч. 131, с. 9—14.
295. «Голод в Україні в 1946—1947 роках», Український збірник [1960], кн. 17, с. 94—109.

296. «В ідеологічному мряковинні», Вільна Україна, 1960, ч. 28, с. 52—55 [підпис: Спостерігач]

297. «Російський більшовицький колоніалізм у неросійських республіках СРСР. 1. Про деякі прояви колоніалізму в СРСР на ділянках економічній та культурній, 2. Демографічні наслідки колоніальної політики ЦК КПРС в неросійських республіках, 3. Зниження природного приросту людності України внаслідок колоніального становища її в СРСР», відбитка з журналу «Нові дні», 1960, ч. 130, 131, 30 с.

298. «Політика ЦК КПРС у плануванні розвитку промисловості та промислових кадрів на Україні», Нью Йорк Пролог, 1960, 108 с. (= Суспільно-політична бібліотека, ч. 5)

299. «Some Examples of Colonialism in the USSR», Problems of the People of the USSR, 1960, no. 7, p. 19—24.

1961

300. «В українському болоті. Лист до найближчого друга — Д. Ф. С.: (на межі нового 1961 року, як безсоння сні розговляю)», Нові дні, лютий 1961, ч. 133, с. 16.

301. «Примусова колонізація Казахської республіки українською людністю», Вільна Україна, 1961, ч. 29, с. 39—52 [також окремою відбиткою, 16 с.]

302. «Декада української літератури й мистецтва в Москві», Вільна Україна, 1961, ч. 30, с. 10—25.

303. «Українська наука під московським більшовицьким окупаційним режимом», Молода Україна, червень-липень 1961, ч. 82—83, с. 15—17.

304. «З приводу спогадів А. Білінського про концтабори СРСР», Нові дні, жовтень 1961, ч. 141, с. 22—25.

305. «Results of the Communist Party's Colonial Population Policy», Problems of the Peoples of the USSR, 1961, no. 8, p. 22—29.

306. «The Colonial Victimization of the Ukrainians», Problems of the Peoples of the USSR, 1961, no. 9, p. 34—40.

307. «Russian Bolshevik Colonization in the Non-Russian Republics of the USSR» [taken from Numbers 7, 8, and 9 of the journal «Problems of the Peoples of the USSR»], Munitich, 1961, 21 p.

1962

308. «Ще про самостійність України. З приводу виступу Д. Ф. Острина, члена-кореспондента АН УРСР, у московських «Вопросах философии», Вільна Україна, 1961, ч. 31, с. 1—21; 1962, ч. 32, с. 5—10; 1962, ч. 33, с. 15—29 [також окремою відбиткою, 48 с.]

309. «1. Розподіл в СРСР між республіками державних коштів на охорону здоров'я», Нові дні, березень 1962, ч. 146, с. 12—18.

310. «В домі роботи, в країні неволі». Роздуми й зауваження з приводу виступу Н. С. Хрущова в Києві 22.XII.1961 на нараді робітників сільського господарства», Сучасність, 1962, ч. 4, с. 88—111 [також окремою відбиткою, 26 с.]

311. «2. Розподіл між республіками СРСР лікарень, лікарняних ліжок, медичного персоналу та інших засобів охорони здоров'я в 1959 році», Нові дні, травень 1962, ч. 148, с. 10—14.

312. «3. Розподіл між республіками СРСР кількості пенсіонерів та державних фондів на соціальне забезпечення», Нові дні, вересень 1962, ч. 152, с. 13—19; жовтень 1962, ч. 153, с. 22—25.

313. «Книга неправди і перекручень. Р. А. Сусанін: Крихіткі сторінки з неписаних літописів. Козацько-хуторянська Полтавщина в боротьбі проти московського комунізму, 337 с. Накладом автора. Англія, 1955», Вільна Україна, 1962, ч. 33, с. 61—63 [підпис: Дмитро Назарець]

314. «Про фальшиву й глумливу конституційну самостійність і сувереність України», Вільна Україна, 1962, ч. 35—36, с. 37—59 [також окремою відбиткою, 24 с.]

1963

315. «Винищення українства — основна мета Росії у війні 1914 року. Матеріали до історії України за часів Першої світової війни», Новий літопис, жовтень-грудень 1962, ч. 4, с. 56—80; січень-березень 1963, ч. 1, с. 65—78; квітень-вересень 1963, ч. 2—3, с. 55—82.

316. «4. Фактичні пересічні розміри пенсій та допомог, що їх одержує величезна більшість робітників та службовців СРСР», Нові дні, квітень 1963, ч. 159, с. 13—19, 32.

317. [Прощальне слово Д. Ф. Солов'я над могилою Хоми Семеновича Рябоконе (8 січня 1963)], Нові дні, лютий 1963, ч. 157.

318. «Пам'ять й безсторонньо вичаймо та оцінюймо наше минуле: з нагоди 45-річчя української національної боротьби», Нові дні, червень 1963, ч. 161, с. 22—26.

319. «Як послабловити колоніальний тиск Москви на Україну», Вільна Україна, 1963, ч. 38, с. 24—33 [також окремою відбиткою, 12 с.]

320. «Вступні зауваження до статті Х. С. Рябоконе про кінець 1918 і початок 1919 року (Х. С. Рябоконе: Відступ армії УНР з Харкова в 1919 році)», Вільна Україна, ч. 40, с. 40—42.

321. «Ще про українську жінку в колгоспі», Промінь, 1963, ч. 9—10, с. [?] [також окремою відбиткою, 8 с.]

322. «Винищення українства — основна мета Росії у війні 1914 року. Матеріали до історії України за часів Першої світової війни» [виправлена відбитка з журналу «Новий літопис», ч. 4 за 1962 р. та ч. 1, 2—3 за 1963 р.], Вінніпег, 1963, 70 с.

323. «Розподіл засобів на охорону здоров'я та соціальне забезпечення між Республіками СРСР. Аналіз офіційних статистичних даних за 1951—1959 роки» [відбитка з журналу «Нові дні», ч. 146, 148, 152, 153, 159 за 1962 р і 1963 р], Торонто, 1963, вип. 1, с. 1—54; вип. 2, с. 55—72.

324. «On the 30th Anniversary of the Great Man-Made Famine in Ukraine», *The Ukrainian Quarterly*, 1963, vol. 19, no. 3, p. 237—246; no. 4, p. 350—363 [також окремою відбиткою, 26 с.]

1964

325. «Заселювання міст України колонізаторами», *Вільна Україна*, 1964, ч. 41, с. 13—31 [також окремою відбиткою, 21 с.]

326. «Проф. Хома Семенович Рябокін: в річницю його смерті», *Вільна Україна*, 1964, ч. 41, с. 61—62.

327. «Уривки зі спогадів.» Л. Чикаленко (рец. на Левко Чикаленко — Уривки зі спогадів з років 1919—1920. В-во тижневика «Наша Батьківщина», Нью Йорк, 1963. 167 с.), *Вільна Україна*, 1964, ч. 42, с. 56—58.

328. «Про державне становище України (рец. на Володимир Ансін — Державний статус УССР в 1917—1923 рр. Відбитка з журналу «Вільна Україна», ч. 38, 39, 40, Мюнхен-Нью Йорк, 1963. 48 с.), *Нові дні*, червень 1964, ч. 173, с. 27—28.

329. «Вороги й винуватці культурних вартостей України перетала деяких фактів і роздуми з приводу них», *Вільна Україна*, 1964, ч. 43, с. 6—18 [також окремою відбиткою, 13 с.]

330. «Не затоптуймо в болото нашої преси», *Вільна Україна*, 1964, ч. 44, с. 72—74 [підпис Д.Ф.С.]

331. «Васильченко, Мілаков і самостійність України в 1918 р. Спроба характеристик з нагоди 45-річчя від часу проголошення третього й четвертого Універсалів Центральної Ради», *Новий літопис*, січень-березень 1964, ч. 10, с. 54—73; квітень-червень 1964, ч. 11, с. 63—74; липень-вересень 1964, ч. 12, с. 63—72; жовтень-грудень 1964, ч. 13, с. 56—69; січень-березень 1965, ч. 14, с. 45—55.

1965

332. «Фінансовий випис України з нагоди появи публікації АН УРСР із обчисленням величини національного прибутку України», *Вільна Україна*, 1965, ч. 44, с. 11—43; ч. 45, с. 3—21 [також окремою відбиткою, 58 с.]

333. «Поточні нотатки про економіку України та її колоніальне становище», *Нові дні*, червень 1965, ч. 185, с. 3—5.

334. «Технічна книга в Україні до висвітлення політиком ЦК КПСС на Україні в галузі видання технічної літератури українською мовою», *Бюлетень Т-ва Абсолютентів УГА-УТТІ (Нью Йорк)*, вересень 1965, ч. 31, с. 1—4 [машинотис, 32 с., датований 1959 р., зберігається в Музеї-архіві УВАН в Нью-Йорку, США]

335. «Дискримінація українців у СРСР на ниві народної освіти й культури», *Вільна Україна*, 1965, ч. 47, с. 6—8.

336. «В. І. Касіяні проти української еміграції», *Вільна Україна*, 1965, ч. 48, с. 6—23 [також окремою відбиткою, 18 с.]

337. «До питання, чи українці мають себе називати по батькові», *Вільна Україна*, 1965, ч. 48, с. 51—54.

338. «Московський централізм і колоніалізм», Збірник матеріалів і проєктів. Виданий Програмовою Комісією Підготовчого Комітету ПЛАУК для скликання Світового Конгресу Вільних Українців, *Vinograd*, 1965, с. 98—123.

Зміст: 1. Основні прикметні риси розвитку московської потуги з найдавніших часів, 2. Умовини й способи зростання Московського князівства, а потім царства й імперії, 3. Терор, переселювання й винищування підкореної людності — традиційна московська система закріплювання й утримування колоніального володіння, 4. Московський централізм і колоніалізм — смертельний ворог українського народу й людської свободи взагалі.

339. «Як наші пресові органи виконують свої громадські функції» [машинотис, 2 с.; підпис — Олександр пресис архів Д. С.]

340. «3 нових видань (рец. на Д-р Ілля Вітанович — Історія українського кооперативного руху. Із праць Історично-філософської секції НТШ. Вид. Товариства Української Кооперації. Нью Йорк, 1964. 624 с.)», *Нові дні*, квітень 1965, ч. 183, с. 27—28.

341. «Документи окупантів України (рец. на Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. Сборник документов и материалов. Институт истории партии ЦК КПУ — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Госиздат политической литературы. Киев, 1962. 454 с.)», *Вільна Україна*, 1965, ч. 46, с. 56—63.

342. «Збірник матеріалів для переказів: Посібник для вчителів українських шкіл на еміграції та для батьків, що працюють дома з дітьми», Нью Йорк: Книгоспілка, 1965. 60 с.

343. «Ukraine's Share in the USSR State Budget for 1962», *The Ukrainian Quarterly*, 1965, vol. 21, no. 4, p. 342—356.

344. «Distribution of State Funds for Health Care Between the Republics in the USSR», ed. by S. Dovhal, Munich, 1965. 23 p.

1966

345. «Національне питання в ленінській теорії і практиці (до 50-річчя більшовицького режиму в СРСР і на Україні): 1. Аналіз Ленінських заяв щодо національного питання взагалі, а українського зокрема, 2. Коротка довідка з культурної історії України», *Сучасність*, 1966, ч. 9, с. 91—112.

ШЛЯХ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ

*«Ми, народ, що вийшов із неволі,
Кличемо в благословенку мати —
Стати рівням у народів колі
На свободі й для свободи жати!»*

Дмитро ПАВЛИЧКО

ЗЕРНО незалежності Української держави було посіяне ще у 80-их роках ХХ століття. У той час відбулися три головні події, які мали вплив на проголошення незалежності 24 серпня 1991 року.

Перша подія — це вибір Роналда Рейгана президентом США. Його політика прискорила занепад імперії Советського Союзу. Розбудова мілітарної сили США у формі міцнішого озброєння НАТО та встановлення нуклеарних ракет на території Європи примусили Москву напружити свої обмежені економічні ресурси в т.зв. перегони озброєння. Це було змагання, якого Москва не могла виграти, що й прискіпило занепад советської імперії.

Друга подія — це політика перестройки, яка сталася за часів Горбачова в 1985 році. Мета Горбачова була перебудувати СРСР в ефективнішу державу, ніж тоталітарна імперія, в якій будь-які соціальні, політичні чи економічні інституції не могли вільно існувати. Центр контролює все! Кошти втримання такої системи дуже великі, і тому тоталітарний режим не може довго існувати — скоріше чи пізніше ліквідується.

Перебудова і гласність зруйнували советську ідеологію і право на її існування. У висліді советські інституції разом з комуністичною

партією почали занепадати. Занепад советської імперії дав імпульс до постання націоналістичних рухів в Україні і в інших республіках СРСР.

Як не дивно, але катастрофа в Чорнобилі в 1986 році мала великий вплив на проголошення самостійності України. Сам випадок спочатку не мав очевидного ефекту щодо погляду українців на справу незалежності, але те, як комуністична партія в Москві і Києві підходила до розгляду цієї катастрофи і її наслідків, багато спричинилося до подій, які увінчалися Деклярацією незалежності України. Націоналістичний рух зростає і з'єднав українське населення у боротьбі проти московського центру, відповідального за екологічне знищення території України. Москва виявила недбайливість до елементарних потреб українського населення. Іван Дрич найкраще підсумував події Чорнобиля: «Чорнобиль дав нам прийти до розуміння, що ми були колонія Москви.» Націоналістичний рух вживав події Чорнобиля, щоб освідомити населення України про правдиве лице тоталітарної системи на чолі з комуністичною партією СРСР.

Через всі роки поневолення України московсько-комуністичною імперією та всі її намагання знищити все, що було українське, ідея українського націоналізму не змерла. Вона набрала інших форм і способів, щоб приготуватися до проголошення вільної, незалежної Української держави.

Спочатку цей рух був виявлений в групі шістдесятників на чолі з такими письменниками, як Василь Симоненко, Ліна Костенко, Іван Дзюба, В'ячеслав Чорновіл та інші. Симоненкове гасло, мабуть, найкраще підкреслювало невмирущу віру і силу українського націоналізму: «Народ мій є! Народ мій завжди буде! Ніхто не перекреслить мій народ!»

Твір Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» відкрив правду щодо політики шовінізму московсько-комуністичної партії супроти України.

До цього всього додався праця Гельсинської Групи на чолі з генералом Петром Григоренком. У своїх спогадах він писав: «Партія гостро реагувала на заснування й активність Української Гельсинської Групи, бо це була група, яка найефективніше торкалася питання українського націоналізму».

Уже на початку 80-их років більшість угруповань, які проповідували українську національну ідею, були ліквідовані. І тому смолоскип цієї боротьби був перенесений до української діаспори в Америці, Канаді та інших країнах західного світу. Роль діаспори в цьому періоді була дуже ефективною і впливовою — бо вона тримала живою українську національну ідею.

Ще в 1985 році ідея української незалежності була мрією. Але перестройка і Чорнобиль прискіпили події до здійснення цієї мрії. У червні 1988 року у Львові почалися перші антиядерні демонстрації, де брало участь понад 50000 людей. На цих демонстраціях заявлялися перші каміти щодо суверенності, ідея якої лише два роки тому була неймовірною.

Отже, протинуклеарні демонстрації, штучний прогрес перестройки, усунення Щербицького спричинилися до того, що наприкінці 1989 року українська національна ідея перетворилася в зорганізовану політичну структуру у формі Народного Руху України.

Із самого початку свого існування Народний Рух домінував у дискусії щодо питань національної ідеї в Україні. Але, будучи поза урядом, політики Руху не мали можливості справді диктувати напрям політики України. Однак все це змінилось в березні 1990 року, коли відбулися перші вільні вибори до Верховної Ради Української Радянської Республіки, коли Рух виграв 108 з 450 місць.

Хоч Рух був у меншості, але від того часу аж до проголошення української незалежності в серпні 1991 року Рух і тільки Рух диктував напрям політики України.

16 липня 1990 року проголошено суверенність України. Дорога до незалежності була відкритою. 23 липня 1990 року відбулася ще одна подія на шляху до української незалежності — обрання Леоніда Кравчука Головою Верховної Ради України.

Леонід Макарович Кравчук став перед великою дилемою. Як ідеолог комуністичної партії, він був відповідальний за інтерпретацію та уведення в життя політичних наказів Москви. Але настала інша реальність. Тепер Кравчук був у позиції провідника суверенної держави, на що він, правдоподібно, не був цілковито приготованим.

У Верховній Раді далі Рух домінував дискусію цього діла. У Києві восени 1990 року відбулися студентські голодівки, які ще більше

спричинилися в популяризації Української незалежності. Не маючи іншого виходу, Леонід Макарович як Голова Верховної Ради живо пропагував і підтримував ідею суверенності України.

Питання лише є, чи він як ідеолог комуністичної партії України справді вірив в українську національну ідею? Однак, він розумів, що введення перестройки було знаком смерті комуністично-тоталітарної системи СРСР. Політика Кравчука змінилася тому, що він був примушений її змінити.

Уже на початку літа 1991 року всі фундаменти щодо проголошення незалежності України були на місці. Лишилася тільки одна подія, щоби вона стала дійсністю. І так 19 серпня 1991 року відбувся путч проти Горбачова. Провальне закінчення цієї події довело до знищення центру диктаторської системи, яка поневолювала Україну понад 70 років. Верховна Рада України не мала іншого виходу — і в день 24 серпня 1991р. лунали слова незалежності:

«Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні і здійснюючи декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки врочисто проголошує Незалежність України та створення самостійної української держави «УКРАЇНИ».

Останній акт в дорозі до незалежності України був завершений величавою підтримкою референдуму незалежності навіть у найбільш зросійщених областях України. Тут виникає питання — чому українське населення з таким ентузіазмом прийняло референдум незалежності України? Відповідь ясна — українська національна ідея, яку пропагував Рух, домінувала на політичному краєвиді України, а саме: Україна для всього українського населення. Мова була націоналістичною, але не шовіністичною. Ідея — будівництва держави для всього населення України. Платформа була приманливою навіть і для комуністичної партії, яка також скоро включила її як один із своїх політичних пріоритетів. За такої підтримки усіх прошарків населення України не було дивним, що референдум дав таку велику цифру за незалежність.

Перші десять років існування незалежності Української держави можна поділити на дві частини: ера Кравчука і ера Кучми.

Як перший Президент нової Української держави, Леонід Кравчук був, до певної міри, порівняний як Джордж Вашингтон, людина, яка вела Україну до незалежності. Дехто навіть вірив, що він приведе Україну до стану модерної держави. Реалії були іншими.

Через те, що тоталітарна система контролювала всі частини українського суспільства, Україна не мала ні вільного економічного ризику, ні демократичних інституцій, ні права закону. Фактично українці мали свою державу, але не були певні, в який напрямок її вести.

Крім того, Україна мала дві проблеми — будувати державу і будувати націю. Роки тоталітарної московської агресії майже цілковито знищили в свідомості пересічних громадян уявлення про те, що то означало — бути українцем. Рух і інші національні групи мали одну ідею, а комуністична партія мала цілком протилежне. « Ми думаем, — згадував один депутат Руху, — що Україна стане незалежною і надійдуть великі зміни. Комуністи ж думаем, що Україна стане незалежною і все залишиться так, як воно було». Леонід Кравчук став Президентом України, а більшість комуністичних апаратчиків повернулися назад до своїх старих становищ, виконуючи ті самі обов'язки. В такій атмосфері перші роки незалежності можна скарикувати, як період нерухомості.

Кравчук як Президент серйозно не взявся за пріоритети, які стояли перед Україною, тобто за будівництво сильної незалежної держави, де є усталені форми демократії, закони права, цивілізація та ринкова економіка. До того ж, справи національного, етнічного питання взагалі не були порушені. Брак серйозного підходу до цієї справи ще й сьогодні має негативні наслідки.

В одній ділянці, проте, Леонід Кравчук був успішним — це справа зовнішньої політики. Під його проводом Україна поступово зробила кроки, які дали їй можливість визнання як незалежної держави серед інтернаціонального суспільства. Україна намагалася поліпшити стосунки із Заходом, зокрема із США, а також взаємини з Польщею, Мадярщиною, Чеською Республікою та іншими країнами Східної Європи.

Зовнішня політика, ведена Президентом Кравчуком, ефективно спрямувала Україну від впливової сфери Росії. Однак факт залишається незмінним — Москва весь час і до сьогодні вважає Україну за мен-

шеварту і ніяк не може погодитися з фактом, що Україна є вільна держава. Відносини з Росією скомпліковані ще й тим, що 19 відсотків населення України є росіянами або російського походження.

У президентських виборах 1994 року українці вибрали Леоніда Кучму. Вибір Кучми ясно доказав етнічний, національний та політичний поділ в Україні, де засадничо майже всі західні області голосували за Леоніда Кравчука, а більшість східних областей — за Кучму.

Еру Кучми можна окреслити як час більшого активізму уряду в щоденному житті населення України. За його президентства Україна стала більш автократичною, особливо коли говорити про справи критики уряду пресою. В цей час було замордовано в таємних обставинах 11 журналістів.

Перша каденція президентства Кучми окреслюється трьома головними справами: початок економічних реформ і уведення власної української валюти (гривні), прийняття нової Конституції та зростання морально-політичного зіпсуття — корупція уряду України. Виглядало, що президент Кучма серйозно підійшов до справи економічної реформи. На жаль, ні один з урядів за його каденції, за винятком уряду на чолі з Прем'єром Віктором Ющенком, не був справді зацікавлений тими реформами. Внутрішня політична і особиста боротьба довела до зміни аж восьми урядів за останніх сім років. Очевидно, це є нездорове явище, особливо в час, коли треба творити економічні реформи. Прийняття власної валюти є добрий перший крок до становлення власної економічної системи. Але без сильного економічного фундаменту та валюта губить свою вартість.

Прийняття Конституції був добрий початковий крок для творення демократичної держави. У Конституції вміщені ключові елементи права законів та розподіл державних сил. В теорії добре — на практиці Конституція не виконується, права людини порушуються.

Зростання корупції під час першої каденції Кучми та його продовження в другій каденції є однією з найбільших загроз для економічних і політичних реформ в Україні. Це очевидно зупиняє прогрес економічних реформ, викликає нестабільність у політичній системі та створює нездорову атмосферу для зовнішніх інвестицій і вкладу капіталу в економіку України, що є дуже потрібне для підвищення життєвого рівня в Україні.

Яку оцінку можемо дати Українській державі за перших 10 років незалежності? Правдоподібно не вищу від посередньої. У деяких пунктах є прогрес, в інших, зокрема української мови, потрібно багато уваги і праці.

Верховна Рада та уряд України мусять спрямувати свої сили для добра всього народу, а не лише для самих себе. Ті, які вибрані до провідних законодавчих становищ, мусять зрозуміти, що вони служать народові України, — бо це є одна з найелементарніших прикмет демократії.

Треба поважних реформ для створення економічної системи, яка могла б удержувати українську гривню. Звичка друкування більше нової валюти, коли уряд вважає її потрібною, є практика, яка мусять бути припинена, бо вона має страшно негативні наслідки у формі інфляції, котра знижує стандарт життя населення України.

Але передусім потрібно зупинити процес морально-політичного зіпсуття. Якщо Україна серйозно бажає приступити до справи створення модерної ринкової економічної системи, яка побудована на засадах постачання і попиту, то чистка негативних впливів повинна бути пріоритетом для керівництва держави.

Сьогодні ми можемо ствердити, що Україна як незалежна держава є більш-менш демократичною. Вибори Президента і до Верховної Ради були назагал вільні і справедливі. Передавання президентства відбулося досить спокійно. Можна твердити, що українські політичні партії назагал помагають свої політичні й ідеологічні непорозуміння. До сьогодні ще танки не переїжджали вулицями Києва, як це було в Москві у жовтні 1993 року.

З усіх колишніх республік СРСР, які стали незалежними, Україна має найважливіше значення. Територіально Україна є найбільша країна в Європі — 232000 кв. миль з населенням 48 мільйонів. Індустрія України має величезний потенціал. За часів Советського Союзу Україна продукувала велику кількість машин, тракторів, авт, потягів, матеріалів для будівництва і т.д.

Мабуть, найбільше Україна відзначається своєю чудовою чорною землею — чорноземом. Немарне дали їй назву «корзини хліба» цілої Європи.

Також якість людського капіталу України є дуже висока. Май-

же все населення України є повнограмотне, і великий відсоток робочого населення має вищу освіту. Україна має величезну кількість відомих світові науковців в ділянках математики, фізики та електроніки.

В діялнці спорту молода українська держава вже познайомила цілий світ з талантом своїх спортсменів. Сьогодні по цілому світі є знані олімпійські чемпіони Віктор Петренко, Оксана Баюл та чемпіон легкоатлетики Жанна Пінтусевич, яка виграла золоту медаль у бігу 100 метрів на світових змаганнях в Едмонтоні в Канаді.

Великий розмір та ресурси України роблять її однією з найбільших і найважливіших держав Східної Європи. Через те вона має можливість відігравати провідну роль в справах економіки та політики в цій частині світу. Треба підкреслити, що справи економічних реформ, перехід до демократичних реформ урядування та встановлення стабільності і миру в Європі не можуть бути досягнені без живої участі незалежної України. В цих справах Київ не може бути ігнорованим.

Сьогодні перед Україною стоїть унікальна можливість — збудувати вільну і багату державу, яка б відіграла провідну роль на міжнародній арені. Час покаже, чи молода українська держава використає момент і послідовно візьме своє місце серед славних країн світу.

*«Ми, народ, що вийшов із неволі,
Клянемо в благословену мить
Всі свої тисячолітні болі
В славу України перелить!»*

День 24 серпня 1991 року записаний великими літерами в аннали новітньої історії України. Перегорнулася ще одна сторінка життя українського народу, якого ми як одиниці і ціла українська громада поза межами України є невідривною частиною.

У десятиліття вільної, самостійної Української держави ми зможемо з гордістю повторити славні, безсмертні слова далекого політика і письменника Іван Павловича Багряного:

«МИ Є, БУЛИ, БУДЕМ МИ!!!»

ІЛЮСТРАЦІЇ

Віктор Андріївський, студент Київського університету Св. Володимира. У період УНР обіймав посаду губерніального комісара у справах освіти на Полтавщині.

Федір Сторубель. 1931 р.

Дмитро Федорович Соловій (1888—1966). Фото 1960-х років.

Хата Федора Сторубля в Масулівці. Мал. Петра Коржа.

Співробітники часопису «Рада». Стоїть другий ліворуч Провін Поштенко. Фото 1908 рр.

Працівниці Полтавської папірно-цигареткової фабрики. Друга праворуч Тетяна Росляківна Пеплюра. Фото 1937—39(?) рр.

Зайба на прабо: Олена Андріївна Пеплюра, Тетяна Росляківна Пеплюра, Марія Яхінна (донька, 1 рік), Андрій Яхнович (син, 6 років).

Петро Гузь, кобзар із села Лотенки, який виконував «Думу про отамана Хрестового».

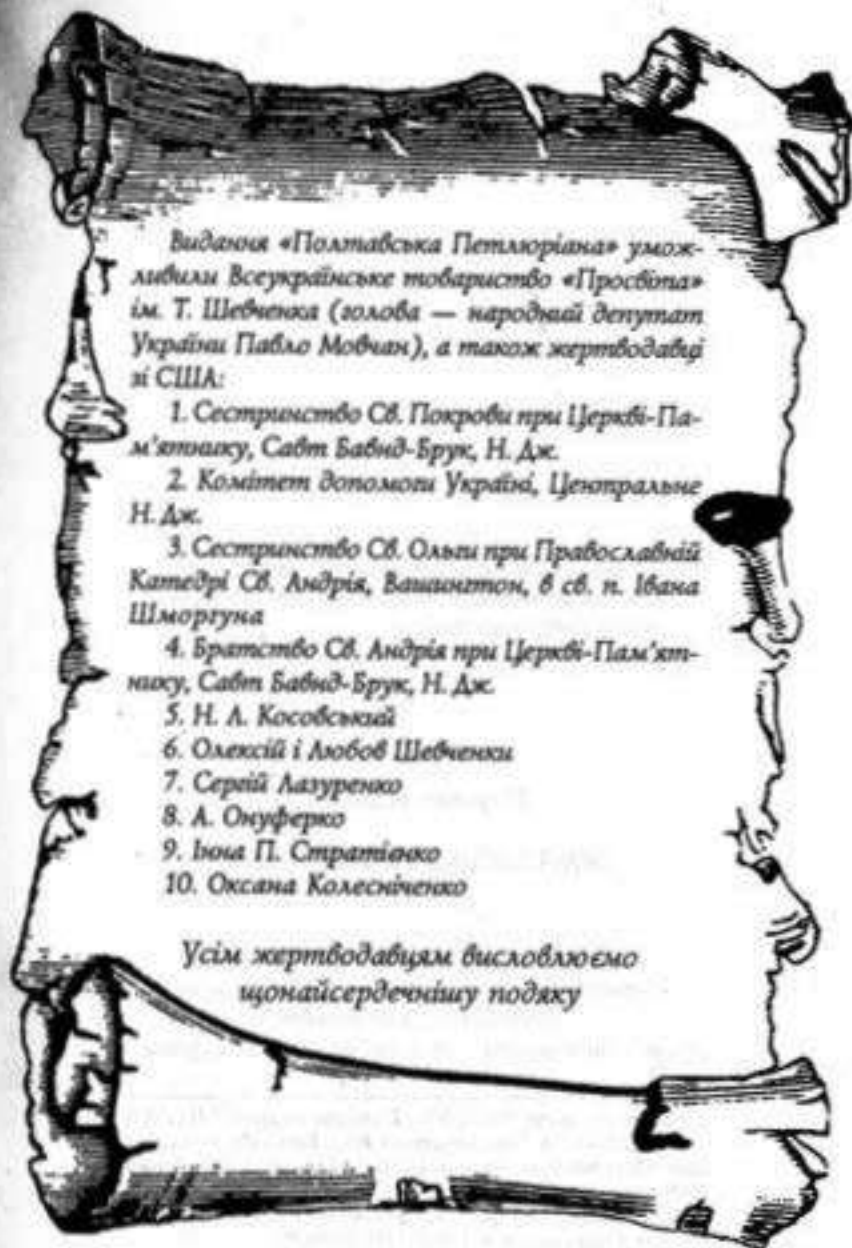
Миргородські бандуристи 20-х років ХХ століття. Згорі справоруч: 4-й — Іван Ярик. Унизу справоруч: 1-й — Семен Бейр-Харченко, 2-й — Олександр Корняк, 6-й — Іван Михайлович Оскар, 7-й — Михайло Іванович Оскар.

Микола Сарма-Соколовський, політичний в'язень на будівництві Біломорського каналу, із власноруч зробленою кобзою, в сороці, вишитої матір'ю. Карелія, селянське Шюкля, 1930 р.

Пам'ятник на могилі Миколи Сарми-Соколовського в м. Ноболоскобську Дніпропетровської області.

Євген Сверстюк. Гуманитарій на чолі Української Держави	3
Микола Кульчинський. Симон Петлюра і національно-демонстративний рух на Полтавщині на зламі XX—XXI століть	5
Олена Михайлова. Польсько-український союз 1920 року: проблеми історіографії	12
Петро Ротач. Незастаріла стаття Олександра Шульгіна	28
Микола Якименко. Вплив аграрної політики більшовиків на посилення «петлюрівських» настроїв серед селянства України у роки НЕПу (1921—1928 роки)	33
Дмитро Мироноук. Програмні засади та організація роботи журналу «Українська життя» (1912—1917)	37
Людмила Бабенко. Діяльність Симона Петлюри в окрузі Костя Товкаря Світлана Семенко. Симон Петлюра та Микола Дмитрієв про шляхи розвитку української драматургії: сторінки маловідомої дискусії ..	44
Антін Середницький. Польські публікації про Симона Петлюру в останньому десятиріччі XX віку	51
Василь Граб. Маловідомий фейлетон Капельгородського про Симона Петлюру	55
Тарас Пустовіт, Петро Ротач, Прокіп Повітенко: штрихи до біографії маловідомої постаті	62
Микола Чабан. Просвітницькі Наддніпрянщини Федір Сторубель	67
Марина Чиркова. До біографії М. І. Коваленка — засновника хліборобського руху в Україні	90
Тарас Пустовіт. Старосанжарська українофільська громада та її члани доти	96
Анатолій Кенгітій. «Мені здається, концепція УНР мусить бути збережена.»	101
Віктор Ревегук. Нестор Махно на Полтавщині	112
Людмила Розсоха. Про бандитів дум не складають (Повстанський рух на Миргородщині у перші роки радянської владі)	120
Людмила Розсоха, Микола Марченко. «Присягаю на досмертну вірність» (Українська ідея від миргородського кобзарства до оупівського підпілля)	140
Володимир Коротенко. Справа про моркву (До історії роду Петлюр)	157
Віталій Ханко. Полтавський період життєвої долі М. Рудинського (1917—1924 рр.) та епістолярій його сестри Є. Рудинської	183
Оксана Соловей, Олександр Юренко. Матеріали до бібліографії Дмитра Солов'я	191
Андрій Шевченко. Шлях до незалежності	225
Ілюстрації	254
	262

На обкладинці світанок вул. Загородньої
м. Полтави поч. XX ст., портрет Симона Петлюри
митре Олександра Кельма

Наукове видання

ПОЛТАВСЬКА ПЕТЛЮРІАНА
Число 5

Редактор — М. Г. Кузьмичевський

Художній і технічний редактор — Т. П. Пустобин

Коректор — Г. І. Антимова

Комп'ютерна верстка — А. В. Макаренко, К. В. Надуйко

Заява до набору 13.06.2003. Підписано до друку 25.08.2003.
Формат 60x84/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура «Лазиткін».
Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 15,93. Обл.-вид. арк. 13,95. Тираж
1000 прим. Вид. № 51.

Видання-поліграфічне підприємство «Рік», 36014, Полтава,
пр-д. Протерсаний, 4. Тел. (0532) 50-96-99.